

T.C.
MİMAR SİNAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

MODERNLEŞME KURAMI VE
TÜRK SOSYOLOJİSİNDE KALKINMA TARTIŞMALARI
(1945 – 1970)

(Yüksek Lisans Tezi)

99847

Hazırlayan

Fahrettin ALTUN

99600025

99847

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Danışman

Prof. Dr. Esin KÜNTAY

İstanbul — 2000

Fahrettin Altun

tarafından hazırlanan

Modernleşme Kuramı ve Türk Sosyolojisinde Kal-
kınma Tartışmaları (1945-1970)

.....adlı bu çalışma jürimizce
Yüksek Lisans Tezi / Eser Metni olarak kabul
edilmiştir.

Kabul (Sınav) Tarihi: 8 / 09 / 2000

(Jüri Üyesinin Ünvanı, Adı Soyadı ve Kurumu) :

İmzası :

Jüri Üyesi Prof. Dr. Esin İltınay

.....

Jüri Üyesi Yrd. Doç. Dr. Beşim Bellalığlı

.....

Jüri Üyesi Doç. Dr. İsmail Coşkun

.....

Jüri Üyesi

.....

Jüri Üyesi

.....

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	2
ÖZET	3
SUMMARY	5
1. GİRİŞ	8
2. KAVRAMSAL VE TARİHSEL ARKAPLAN	13
2.1. <i>Kavramsal Analiz</i>	13
2.2. <i>Savaş Sonrası Kalkınma Tartışmalarına Kaynaklık Eden Siyasal ve Toplumsal Gelişmeler</i>	16
3. KALKINMA PROBLEMİ VE MODERNLEŞME KURAMI	30
3.1. <i>İktisatçıların Olguya Yaklaşımı: Harrod, Domar ve Rostow</i>	37
3.2. <i>Savaş Sonrası Gelişme Sosyolojisi ve Kalkınma Problemine Yaklaşımı</i>	51
4. TÜRK SOSYOLOJİSİNDE KALKINMA PROBLEMİ	97
4.1. <i>1945 Sonrasında Türkiye’de Dış Siyaset, Genel Toplum Yapısı ve Kalkınma Sorunu</i>	100
4.2. <i>1950’li ve 60’lı Yıllarda Türk Sosyolojisinin Öncelikli Tartışma Alanları</i> ... 106	
4.3. <i>Mübeccel Kıray’ın Kalkınma Yaklaşımı: Kırsal Kalkınma ve Toplumsal Tabakalaşma</i>	112
4.4. <i>Cavit Orhan Tütengil’de Azgelişmişlik ve Kalkınma Sorunu</i>	134
5. SONUÇ	157
KAYNAKÇA	171
ÖZGEÇMİŞ	179

ÖNSÖZ

Küreselleşme konusu, bir yandan toplumsal bir gerçekliğe denk düşen yanları açısından, öte taraftan da siyasal ve bilimsel çevreler tarafından üretilen bir söylem olarak, sosyolojik muhayyilenin dikkatini çekmiş bulunuyor. Özellikle 1980'lerle birlikte, dünyanın küresel bir köy olarak nitelenmesi geçerli ve yaygın bir söylem olarak zihinleri meşgul etmeye başladı. Çok uluslu şirketlerden iletişim alanında yaşanan yeniliklere kadar uzanan çizgide, küreselleşme, özgürlükçü bir evrenselciliğin insanlığa armağan edilmesi olarak sunulur oldu. Oysa küreselleşme süreci, tarihsel, toplumsal ve ekonomik süreçlerle ilintilendirilip Batılı modernliğin bir uzantısı olarak değerlendirildiğinde ya da bu süreci geçerli kılmaya yönelik salt kuramsal bir inşa olarak ele alındığında farklı sorular sormak olası görünüyor. İki yönüyle de, küreselleşme olgusunun ve dolayısıyla içerisinde yaşadığımız çağdaş dünyanın temel bileşenlerinin doğru kavranması, 1945 sonrası dünyanın şekillenişinin, bu dönemin bilgi-iktidar ilişkilerinin sağlıklı bir değerlendirmesini gerekli kılmaktadır.

Bu çalışma böylesi bir kalkış noktasından hareketle gündeme geldi. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Amerikan toplum düşüncesinde karşımıza çıkan gelişme analizleri ve modernleşme kuramının gösterdiği özellikler, bu açıdan çalışmanın ilgisine konu oldu. Modernleşme kuramının Türkiye'deki yansımalarını ele almaksa oldukça çekiciydi ve sonuçta Türk sosyolojisinde modernleşmeci paradigmanın yansımaları, dönemin önde gelen iki sosyologu, Mübeccel B. Kıray ve Cavit Orhan Tütengil, özelinde ele alınmaya çalışıldı. Gerek sözü edilen yansımalarının ortaya çıkarılabilmesi gerekse de 1950'li ve 60'lı yılların Türk sosyolojisinin başlıca uğraklarına aşina olunabilmesi amacıyla, Tütengil ve Kıray'ın gelişme sorununu ele alışları incelenmek istendi.

Tez sürecindeki katkıları, yakınlığı ve titizliği dolayısıyla danışmanım Prof. Dr. Esin Küntay'a şükranlarımı sunuyorum.

ÖZET

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, değişen dünya dengesine bağlı olarak toplumsal kuramın öncelikleri farklılaşmaya başlar ve buna bağlı olarak gerek yöntem gerek ele alınan konular düzeyinde birçok yenilikle karşılaşılır. Egemen dünya gücü olarak tarih sahnesine çıkan Amerika, aynı zamanda, sosyal bilimlerde en geçerli bilgi üretiminin yapıldığı merkez halini alır. Amerika, Batı içi denklemde belirleyici bir konum elde etmesi ve dünya egemenliğini ele geçirmesi ile birlikte, Soğuk Savaş, yeni ulus devletlerin kurulmaya başlaması ve Batı dışı dünyada yaşanan nüfus hareketleri gibi evrensel egemenlik iddialarını tehdit edebilecek bir dizi gelişmeyle yüzleşmek durumunda kalır.

Batı dışı dünyaya ilişkin bilgi üretimi bu ortamda oldukça önemli hale gelmiş ve süreç içerisinde Batılı olmayan toplumların gelişmesi, modernleşmesi konuları yoğun bir biçimde tartışılmaya başlanmıştır. Bu tartışmalar ilk olarak iktisatçılar arasında yaygın bir biçimde yapılmış, ancak kısa bir süre içerisinde sosyolojik araştırmalar da gelişme konusuna eğilmeye başlamışlardır. Sosyolojik bir refleksle, Batı dışı dünyanın iyileştirilmesi, geliştirilmesi ile ilgili olarak yapılan çalışmalar modernleşme kuramı olarak adlandırılan paradigmanın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Modernleşme kuramı, Batı dışı dünyayı daha “ileri” götürmenin yollarını sistemleştirme arayışında olan ve bunu da Batılı gelişme seyrinin kutsanmasına bağlayan bir düşünsel ve politik çerçeve olarak kendisini göstermektedir.

Gelişme konusu, bu dönemde, Batı dışı dünyada da gerek siyasi elitler, gerekse de toplumsal alana ilişkin bilgi üretiminde bulunanlar arasında öncelikli bir gündem maddesi haline almıştır. Gelişme, bu toplumlarda yaşanan doğal bir süreç olarak değil, bir an önce başarılması gereken bir amaç olarak görülmüştür. Türkiye’de de bu süreç benzer biçimde işlemiş ve gelişme amacı hem sosyal bilimlerin hem de siyasal ilişkilerin önemli bir bileşeni haline gelmiştir. Türkiye’de de ilk olarak iktisatçıların yoğun ilgisine konu olan gelişme/kalkınma, süreç içerisinde sosyologlar arasında da işlenmeye başlanmıştır. 1950 sonrasında özellikle Z. Fahri Fındıkoğlu, Mümtaz Turhan, C. Orhan Tütengil, Mübeccel B. Kıray ve Orhan Türkdoğan gelişme sorunu/amacı dolayımında önemli ürünler ortaya koymuşlardır. Ancak bunlar

arasında daha ziyade Tütengil ve Kıray daha doğrudan gelişme konusu ile ilgilenmişler ve kendilerini, büyük oranda bu konuyu aydınlatmaya adanmışlardır. Tütengil ve Kıray genel olarak Türkiye'nin daha iyi bir toplumsal aşamaya geçmesinin, gelişme trendini sağlıklı bir biçimde yakalayabilmesinin yollarını aramışlar ve hatta Türkiye'de sosyolojinin görevinin bu amaç etrafında yeniden tanımlanması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Gerek Kıray gerek Tütengil, eleştirel tutumlarına rağmen, Türk toplumunun gelişme sürecini yorumlarken, genel olarak, Amerikan sosyolojisinde gündeme gelen bir yaklaşım olan modernleşme paradigmasının birçok temel bileşeni ile ortaklaşmışlardır.

Bu çalışma, yukarıdaki çerçeve doğrultusunda, iki temel bölüm etrafında kurgulanmıştır. Birinci bölümde modernleşme kuramının ve savaş sonrasında gündeme gelen gelişme tartışmalarının temel nitelikleri, tarihsel uğrakları, Lerner, Smelser, Eisenstadt, Bellah, Moore, Bendix, Black, Inkeles ve Smith gibi başlıca düşünürleri üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise, Tütengil ve Kıray'ın düşünceleri özelinde 1950'lerin ve 60'ların Türk sosyolojisinin gelişme sorununu ele alış biçimi irdelenmek istenmiştir.

SUMMARY

After the World War II, Western social theory has renewed her face due to the new political, economic, cultural and international conditions, which have started to change in the beginning of the twentieth century. United States has become the major power of the globe owing to her position in the World War II and her economic viability. The politicians who govern United States have desired to construct a new world order and have begun to organize the world, suitable for American political and economic benefits. But they had to confront with serious problems. Firstly, USSR's aims to expand her dominance fields and America's opposition to these aims created an under tension political process, called by Cold War. Secondly, political, economic and social events in the non-Western world could threaten American hegemony.

The questions of *development* and *modernization* have begun to attract attention of social scientists in this political and international context and these questions become the most important subjects, which was under debate. Before all else, economists concerned with this problem and equalized *development* with *economic growth*. Afterward, sociologists began to discuss the development processes, especially in the non-Western societies and collect many materials to explain the way(s) of the development, too. Especially, the efforts to explain the development problem in sociological theory provided to come into existence of modernization theory in the 1950's. Modernization theorists wanted to construct a Western model of modernization and present this model to the non-Western world. In this era, Lerner, Smelser, Eisenstadt, Bellah, Moore, Bendix, Black, Inkeles and Smith interested on modernization and development process of underdevelopment (non-Western) countries. These thinkers expanded their horizons while to research the problem, from economic constrictions to sociological and political realities.

The matter of development was very attractive problem in the non-Western academic circles too, in the 1950's. Both political elites and intellectuals in the non-Western societies interested in development problem and process at close range. In these societies, development was being seen as an over-ideological aim and for that

reason, many thinkers and politicians considered this matter. In the same way, development problem was taken seriously in the Turkish intellectual life, in the 1950's. Development was considered as an aim, not process, and made many institutional changes in Turkey. Of course, after the World War II, Turkey's political positions and role in the international arena made the *development* a current issue in Turkish intellectual circles. The problem of development was analyzed by economists and then, sociologists began to interest this point. In fact, the tradition of Turkish sociology is not strange this process and it comprehended this process as a Westernization. There is a conventional idea that seen Westernization, modernization and development as the same things, and believed that, neither modernization nor development could be accomplished unless be reached true Westernization. In the mainstream Turkish sociology Westernization, modernization and development process was characterized as similar process and facts.

Since 1950's, especially Z. Fahri Fındıkoğlu, Mümtaz Turhan, C. Orhan Tütengil, Mübeccel B. Kıray and Orhan Türkdoğan began to examine the matter in the area of sociology. However, Kıray and Tütengil dealt with the problem much more than others and devoted themselves to study development process and its appearances in Turkey. Both Kıray and Tütengil believed that there was a universal modernization process that Turkey could/should participate. According to them, Turkey was living a transitional phase from tradition to modernity. In their opinion, development debate revolves the problem of how Turkey modernize (develop) its social, cultural, economic and political structure; and what are the limits on, if any, on (Turkish) society's capacities to act independently of "structural constraints"; what positive roles of state, army forces, intellectuals and another social groups in this process. Both Kıray and Tütengil, in a large measure, share modernization paradigm takes place in American sociology in the fifties.

In this study, we draft to delineate modernization theory, development debates in the post-war American social theory, and its impacts on Turkish sociology's development analysis. In this context, the study, in a large measure, consists of two parts, one providing an overview of general characteristics and historical moments of

modernization theory and development debates in the post-war, and other examining Turkish sociologists's approaches to social development process.



1. GİRİŞ

Bu çalışmanın ilk kısmında, en temelde, 1950’li yılların gelişme tartışmaları, bu tartışmalarda etkin bir konum elde eden modernleşme kuramının gösterdiği özellikleri irdelenmektedir. Sözü edilen kuramın gelişme sorununa yaklaşımını gözler önüne sermeyi amaçlarken, ikinci kısmı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında siyasal ve toplumsal yapısında kayda değer yeniliklere, dönüşümlere tanıklık edilen Türkiye’de sosyolojinin gelişme konusunu işleyiş tarzını, dönemin uluslararası ilişkileri çerçevesinde ve iki Türk sosyologunun, Mübeccel Belik Kıray ve Cavit Orhan Tütengil’in, düşünceleri özelinde değerlendirmeye çalışmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batılı olmayan toplumların değişim süreçleri Amerikan sosyal bilim çalışmalarında yoğun ilgi konusu olmuştur. Bu dönemde, en genelde toplumlararası ilişkilerin düzenlenmesi kaygısıyla, Amerikan entelektüel yaşamında, Batı dışı dünyaya ilişkin yoğun bir bilgi üretimi söz konusu olmaya başlamış, Batı dışında kalan toplumların gelişmesi sorunu önem kazanarak öncelikle iktisadi bir çerçevede tartışılmaya başlanan gelişme sorunu zamanla toplumsal, kültürel ve siyasal bağlamlarda da ele alınır hale gelmiştir. 1945 sonrasında gündeme gelmeye başlayan ve Batı dışı toplumların kalkınma süreçleri ile ilgilenen gelişme çalışmalarına iktisatçılar, sosyologlar, antropologlar ve siyaset bilimciler ilgi duymaya başlamış ve süreç içerisinde gelişme yazını olarak nitelenecek bir birikim gün yüzüne çıkmıştır.

Konuya farklı disiplinlerin ilgi duyması modernleşme kuramı olarak adlandırılan ve 1950’li ve 60’lı yılların hakim bakış açısını oluşturan teorik bir çerçevenin yaratılması sonucunu doğurmuştur. Bir toplumsal değişim teorisi olarak beliren modernleşme kuramı, modernleşme sürecinin evrenselliği vurgusundan hareketle Batı dışında kalan toplumların da bu sürece katılmasının, şu ya da bu biçimde, mümkün olduğunu varsayarak, Batı’nın izlediği tarihsel seyri, inceleme nesnesi olarak aldığı toplumlara izlenmesi gereken bir model olarak sunmuştur. Batı dışı toplumların gelişmesi süreci ile ilgilenen modernleşme kuramı, savaş sonrasında Batı dışı dünyanın değişim süreçlerinin incelenmesinde ve belli önerilerin ortaya konmasında etkin bir konum elde etmiştir. Modernleşme kuramının gündeme

getirdiği yaklaşımlar yalnızca Amerikan sosyal bilim çevrelerinde değil, aynı zamanda Batı dışı toplumlar içerisinde de karşılık bulmuştur.

İkinci dünya Savaşı sonrasında Batı dışı toplumlar içerisinde de Batılılaşma, modernleşme ve kalkınma gibi toplumsal değişme süreçleri üzerinde yoğunlaşmış ve bu süreçlere duyulan ilgi kuramsal zeminlerden siyasal iktidarlara kadar etkisini hissettirmiştir. Batılı olmayan toplumların birçoğunda gelişme süreçlerine ilişkin değerlendirmeler modernleşme paradigmasından ciddi biçimlerde etkilenmiş ve fiili durumun da kışkırtmasıyla bu coğrafyalarda kalkınma bir amaç halini almıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin toplumsal yapısında, siyasal örgütlenmesinde ve dış dünyayla girdiği ilişkilerde köklü değişimler meydana gelmiş ve gerek siyasal erk sahipleri gerek sosyal bilim çevreleri kalkınma konusunu uzun dönem temel bir gündem maddesi olarak belirlemişlerdir. Türkiye'de siyasal mekanizmaların kalkınma konusunu önemsemesinin yansımaları savaş sonrası dönemde gündeme gelen kurumsal yeniliklerde kendisini gösterirken, soruna duyulan kuramsal ilginin sonucu olarak, kalkınma konusunda oldukça zengin bir literatür oluşmuştur. Türkiye de kalkınma konusu, daha ziyade ekonomik bir süreç olarak algılandığından, ilk olarak ve yoğun biçimde iktisatçıların gündemine girmiştir. 1950'li yılların ortalarından itibaren kalkınma kavramının karşılık geldiği toplumsal gerçeklik sosyologlar tarafından da işlenmeye başlanmış ve toplumsal alanın bütün *kılcallarının* gelişme sürecine dahil edilmesi talebi kabul gören bir anlayış halini almıştır.

Yukarıdaki çerçeveden hareketle, çalışmamızda 1945 sonrasında gündeme gelmeye başlayan gelişme çalışmalarını, modernleşme kuramı ve gelişme sosyolojisi bağlamında değerlendirmeyi, azgelişmiş bir ülke olarak nitelenen Türkiye'deki sosyoloji çalışmalarının gelişme konusuna yaklaşımını resmetmeyi amaçladık. Modernleşme kuramı en nihayetinde azgelişmiş toplumların gelişme süreçlerini anlamak üzere varlık bulan düşünsel çabaların ürünü olarak, siyasal bir kaygıyla gün yüzüne çıkmıştır. Modernleşme kuramının temel sorunu azgelişmiş ülkelerin nasıl gelişebileceği ve modernleşebileceğidir. Bunun yanında, azgelişmiş olduğu düşünülen Türkiye'de de gelişme, bir süreç olarak değil bir amaç olarak algılanmaya başlanmış ve başlıca ilgi odaklarından birisi halini almıştır. Bu açıdan, 1950'li ve

60'lı yılların Türk sosyolojisinde gelişme sorununun nasıl algılandığı, modernleşme kuramının bir dönem eleştirilmeyen öngörülerinin, yaklaşımlarının burada ne şekilde değerlendirildiği, Türkiye'de toplumsal bir gereksinimin ürünü olduğu düşünülen gelişme sürecine ilişkin bilgi üretiminin nasıl sağlanacağı, bu esnada hangi kavramların öne çıktığı konuları önemli hale gelmektedir. Daha genel olarak söylenirse modernleşme paradigmasının genel geçer bir yaklaşım olarak kabul gördüğü yıllarda (1950-1970) "geri kalmış", "azgelişmiş" toplumların kalkınması probleminin Türk sosyolojisi içerisinde hangi düzeyde ele alındığı ve ne şekilde kavrandığının saptanması, "gelişmekte olan toplumlar"ın modernleşmesinin, gelişmesinin hangi faktörlere bağlı görüldüğünün bilinmesi, birçok açıdan açıklayıcı ve önemli görünmektedir. Bu çalışma, söz konusu problem alanlarının aydınlatılması yolunda atılmış mütevazı bir adım olarak görülmelidir.

Çalışmada bir yandan modernleşme kuramının entelektüel bileşenlerinin doğru kavranması diğer yandan da Türk sosyolojisi içerisinde kalkınma konusuna nasıl yaklaşıldığının belirlenmesi için, öncelikle savaş sonrası dönemin siyasi, düşünsel ve toplumlararası bağlamda gösterdiği özellikleri, genel olarak Amerikan sosyal bilimlerinde gündeme gelmiş olan kalkınma tartışmalarının temel niteliklerini ele almanın yerinde olacağı düşünülmüştür. Daha sonra da, Türkiye'de kalkınma tartışmalarının yükseldiği siyasi ve toplumsal ortamı, Türk sosyolojisinin genel özelliklerini de hesaba katarak gözler önüne sermek hedeflenmiştir.

Buradan hareketle, çalışmanın temel kısımlarına geçmeden önce ilk olarak, çalışmanın merkezinde yer alan kavramlar çözümlenmeye ve savaş sonrası gelişme tartışmalarına kaynaklık eden siyasal ve toplumsal süreçler ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ilk kısmında ise, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batılı olmayan toplumlar hakkında yükselen kalkınma tartışmaları, bir yandan dönemin hakim değer yapılarını belirleyen modernleşme paradigması ile, diğer yandan da hem modernleşme paradigmasını uzun dönem paylaşan hem de bir dönem bu paradigmanın üretilmesine katkıda bulunan gelişme sosyolojisi ile ilintili olarak ele alınmıştır. Bu bölümde, en temelde, savaş sonrası kalkınma tartışmalarının dayandığı entelektüel temeller ve gelişme sosyolojisinin ortaya koyduğu gelişme analizlerinin gösterdiği özellikler araştırma konusu yapılmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde, esas

olarak, modernleşme paradigmasının hakim olduğu bir dönemde, daha ziyade sosyolojik bir çerçeveden Batı dışı toplumların gelişme sürecini kavramak isteyen yaklaşımlar incelenmeye, gelişme sorununa ilişkin ele alışlar değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu anlamda çalışmanın birinci bölümü, dönemselsel olarak modernleşme kuramının hakim anlayış halini aldığı yıllarla, içeriksel olarak da adı geçen dönemde gelişme sosyolojisi içerisinde üretilen yaklaşımlarla sınırlanmıştır.

Çalışmanın ikinci kısmında ise, 1945 sonrasında yeni bir dış siyaset eşliğinde toplumsal yapısını yeniden düzenlemeye başlayan ve kalkınma amacını planlı arayışlarla bir devlet politikası haline getiren Türkiye’de, sosyolojinin kalkınma problemini ele alış biçimi, Mübeccel B. Kıray’ın ve Cavit O. Tütengil’in konuya yaklaşımları özelinde, değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede, öncelikle Türkiye’nin 1945 sonrasında değişen dış politika önceliklerinin ve özsel yapısında gündeme gelen yeni düzenlemelerin nedenleri ortaya konmaya, sonrasında da Kıray ve Tütengil’in gelişme sorununu işleyiş tarzları ayrı başlıklar halinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Türk sosyolojisinin belli bir döneminde kalkınma sorununun nasıl ele alındığı konusu ile ilgili olarak Cavit O. Tütengil ve Mübeccel B. Kıray’ın çalışmalarının seçilmesinin iki önemli nedeni bulunmaktadır. Birincisi her iki düşünür de çalışmaya konu olan tarihsel dilimde etkin olmuş, yaklaşımları ile öne çıkmış, önemli çalışmaların mimarları olarak kendilerini göstermişlerdir. Gerek Tütengil gerekse de Kıray dönemin Türk sosyolojisi içerisinde etkin kişilikler olarak belirmişler ve dönemin Türk sosyolojisinin gösterdiği özelliklerin belirlenmesinde önemli katkılarda bulunmuşlardır. Dönemin Türk sosyolojisinin kalkınmaya ilişkin yaklaşımlarının değerlendirilmesinde Tütengil ve Kıray’ın çalışmalarının temel alınmasının bir diğer sebebi, her iki düşünürde de gelişme/kalkınma konusuna duyulan ilginin merkezi bir konuma sahip olması ve bu ilginin çalışmalarına dönemin diğer sosyologlarından çok daha fazla yansımadır. Bu iki düşünür haricinde gelişme kavramının karşılık geldiği toplumsal gerçekliği sorun edinen birçok Türk sosyoloğu bulunmasına rağmen, bunlar arasında kalkınma konusu ile alakalı bu denli doğrudan ve sistemli çalışma yapan olmamıştır. Bu nedenlerden ötürü, dönemin Türk sosyolojisinin kalkınma konusuna yaklaşımı söz konusu

olduğunda gerek Tütengil'in gerekse de Kıray'ın yaklaşımlarının temsil gücünün yüksek olduğu kanatine yaslanılmıştır.

Son olarak çalışmanın yöntemi ile ilgili olarak şunları belirtmekte yarar vardır. Çalışma ortaya konulurken, kuramsal bir zeminde, bir yönüyle *sosyolojinin sosyolojisi* yapılmaya çalışıldığından yöntem olarak literatür taramasına başvurulmuş, araştırma nesnesini oluşturan konularla ilgili, mümkün olduğunca birincil el kaynak kullanılmaya çalışılmıştır. Modernleşme kuramı ve gelişme yazını ile ilgili bilgi toplanırken ikincil el kaynaklara başvurulduysa da, çalışmanın sınırları içerisinde yer alan düşünürlerin başlıca kuramsal uğrakları ortaya konarken, adı geçen düşünürlerin kendi çalışmalarına ulaşılmaya çalışılmıştır. Aynı şekilde çalışmanın ikinci kısmında da, görüşleri tartışmaya açılan sosyologların doğrudan konuyla ilgili çalışmaları incelenmiştir. Bunların yanında, çalışma boyunca ele alınan düşünceler, kuramsal yaklaşımlar, üzerinde yükseldikleri tarihsel, toplumsal ve toplumlararası ilişkiler temelinde ele alınarak, değerlendirilmeye çalışılmıştır. Böylelikle, ele alınan toplumların siyasal örgütlenmeleri ve bilgi üretme mekanizmaları arasındaki ilişkiler karşılaştırmalı bir yöntem temelinde çözümlenmiştir.

2. KAVRAMSAL VE TARİHSEL ARKAPLAN

Düşünceler kavramlar yoluyla üretilir ve yine kavramlar aracılığıyla iletilir. Bir düşüncenin üretimi ve dile getirilme süreci kullanılan kavramsal araçların gösterdiği özelliklere bağlıdır. Kavramlarsa bağlamların ürünüdür. Kavramlar, varlıklarını, tarihsel, toplumsal, ekonomik, siyasal vb. süreçlerle kayıtlanan bağlamlara borçludurlar. Düşünce üretim sürecinin en temel bileşeni olan kavramlar, içerisinden çıktıkları bağlam dolayımında kimlik kazanırlar.

Entelektüel tarih, bilgi sosyolojisi ya da sosyolojinin sosyolojisi alanlarında ortaya konan herhangi bir çalışma, araştırma nesnesi olarak tanımlanan birimde kullanılan kavramlarla ilgilenmek ve bu kavramları ortaya çıkaran bağlamlar üzerinde düşünmek durumundadır. Metodolojik açıdan da gerekli olan budur. Bu açıdan, çalışmamız özelinde, Amerikan toplumsal düşünce geleneği içerisinde varlık kazanan teorik bir çerçevenin incelenmesine ya da Türk sosyolojisinin bir döneminde ortaya konan tartışmaların çözümlenmesine çalışılırken, kullanılan kavramların ve bunların altında yatan bağlamların sağlıklı bir biçimde belirlenmesi önem taşımaktadır. Buradan hareketle, çalışmada ilk olarak, kavramsal bir analiz yapılmaya, daha sonrasında ise araştırma nesnesi olarak alınan çalışmaların denk düştüğü bağlamlar, tarihsel bir zeminde ele alınmaya çalışılacaktır.

2.1. Kavramsal Analiz

Çalışma boyunca en temelde, gelişme, kalkınma, modernleşme, gelişme yazını, modernleşme kuramı, gelişme ekonomisi ve gelişme sosyolojisi gibi anahtar kavramlar etrafında belli konular tartışılmak istenmiştir. Sözü geçen kavramlar anlam olarak birbirlerine yakın durdukları, aşağı yukarı belli bir dönemin ürünü oldukları ve farklı disiplinler çerçeveler içerisinde farklı biçimlerde anlamlandırıldıkları için, birlikte kullanıldıklarında zaman zaman kendilerinden beklenen netlikle muhatabına ulaşamamaktadırlar.. Bu nedendir ki, söz konusu kavramlarla ilgili birkaç açıklayıcı not düşmenin yararlı olacağı düşüncesindeyiz..

İngilizce *development* kavramının karşılığı olarak kullanılan *gelişme* ya da *kalkınma* kavramı ilk anda ekonomik çağrışımları ile öne çıkıyor gözükmese de, özellikle sosyolojik perspektifin katkısıyla, kavramsal olarak toplumsal alanın bütün katmanlarını içerisine alacak şekilde kullanılır olmuştur. Bu biçimiyle, ekonomik kalkınmadan bahsedilebileceği gibi toplumsal, siyasal ve kültürel kalkınmadan da söz etmek olası hale gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası Türk düşün hayatı içerisinde *development* kavramının karşılık geldiği alanı tanımlamak üzere, daha ziyade, refah içerisinde yaşama durumunu ifade eden *kalkınma* kavramı kullanılmış¹, ancak daha sonrasında *gelişme* kavramı daha fazla kullanım alanına sahip olmuştur.

Çalışmamız özelinde gelişme ve kalkınma kavramları, dilbilimsel açıdan aralarında söz konusu edilebilecek ayırım göz önünde bulundurulmaksızın, aynı gerçekliğe atıf yapan sözcükler olarak ve özel bir sıfatla imlenmediği takdirde, toplumsal, kültürel, siyasal ve ekonomik alanların tümünü içerisine alacak şekilde kullanılmıştır. Bunun sebebi, incelediğimiz çalışmalarda temel problemin, *development* kavramı ile ifade edilen gerçekliğe birebir tekabül etmesidir.

Modernleşme kavramı, çalışmamızda, Batı dışında kalan toplumların, Batılılaşma yönünde yaşadıkları toplumsal, ekonomik, siyasal ve kültürel değişimlerini nitелеmek üzere kullanılmıştır. Modernleşme bu haliyle bir toplumsal değişme sürecini bünyesinde barındırmaktadır. Çalışmamız açısından bir diğer önemli kavram da *modernleşme kuramı*dır. Modernleşme kuramı İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Amerikan sosyal bilim çevrelerinde ortaya çıkan, Batı'nın model alınması suretiyle tüm dünya toplumlarının modernleşebileceğini varsayan ve Amerika'yı modernliğin temsilcisi olarak takdim eden bir toplumsal değişme yaklaşımıdır. Modernleşme kuramı 1950'li ve 60'lı yıllarda etkin bir konum elde etmiş, tarihsel olarak gelişme yazınının bir dönemini oluşturmuştur. Buna karşın 1950'li ve 60'lı yıllarda gelişme yazınının üretilmesine katkıda bulunan düşünürlerin birçoğu aynı zamanda modernleşme kuramına da biçim vermişlerdir.

1 Bkz. Ioanna Kuçuradi, "The Idea of Development Its Past and Its Present", iç., THE IDEA OF DEVELOPMENT BETWEEN ITS PAST AND FUTURE. Der., Ioanna Kuçuradi, IFPS Pr., Ankara, 1993, s. 17.

Çalışma içerisinde önemli bir yere sahip olan *gelişme yazını* kavramı ise, esas itibariyle İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı dışı dünyanın toplumsal değişimi ile ilgili olarak yapılan bilgi üretiminin sonuçlarını bünyesinde barındıran entelektüel birikime atıf yapmak üzere kullanılmıştır. Gelişme yazını en temelde savaş sonrasında kendisine bir alan bulmuş, günümüze kadar farklı tarihsel dilimlerde farklı yaklaşımlara ev sahipliği yapmıştır. Bu anlamda gelişme yazını içerisinde 50'li ve 60'lı yıllarda modernleşme paradigması ağırlığını hissettirirken, 70'lerle birlikte, bağımlılık, merke-çevre, dünya sistemi ve globalizm gibi kavramların merkeze alınarak yapıldığı açıklamalar dönem dönem öne çıkmışlardır. Kısacası gelişme yazını, gelişme ile ilgili çalışmaların tümünü kapsayan ve farklı zaman dilimlerinde farklı yaklaşımların öne çıktığı genel bir çerçeve sunmaktadır. Gelişme yazını aynı zamanda, süreç içerisinde gelişme ekonomisi, gelişme sosyolojisi ve gelişme siyaseti gibi alt disiplinlerin kimlik kazanması sonucunu da doğurmuştur.

Çalışmada, İkinci Dünya Savaşı sonrasında sosyolojinin ya da ekonomi disiplininin sunduğu çerçeve içerisinden gelişme sorununa ilgi duyan ve bu ilgi etrafında odaklaşan alt-disiplinleri nitelemek üzere *gelişme sosyolojisi* ya da *gelişme ekonomisi* kavramları kullanılmıştır. Bu alt-disiplinler (bilgi üretme mekanizmaları) de farklı dönemlerde farklı yaklaşımları bünyelerinde barındırabilmektedirler. Bu alt-disiplinler içerisinde bir dönem egemen anlayış olan modernleşme kuramı, daha sonrasında önemli ölçüde eleştirilmiştir. Bu haliyle genelde gelişme yazını, özelde ise gelişme sosyolojisi, sınırlı bir tarihsel kesiti nitelememekte, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemden günümüze kadar geçen sürede Batı dışı toplumların gelişmesi sorunu ile ilgilenen entelektüel bir geleneğe atıfta bulunmaktadır.

Özelde kullanılan bu kavramların daha genelde ise bu kavramlar etrafında üretilen kuramsal çerçevelerin daha doğru okunabilmesi için, bunlara kaynaklık eden siyasal, toplumsal ve tarihsel gelişmeleri ele almak gerekmektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Amerikan toplumsal düşüncesi içerisinde yoğun bir biçimde tartışılmaya başlanan kalkınma problemini daha sağlıklı bir değerlendirmeye tabi tutabilmek, bu sorunun üzerinde yükseldiği toplumsal ve siyasi bağlamı doğru teşhis edebilmeye bağlıdır.

2.2. Savaş Sonrası Kalkınma Tartışmalarına Kaynaklık Eden Siyasal ve Toplumsal Gelişmeler

İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünyanın gelişmekte olan uluslarından bahsedilmesinin ve bu çerçevede dünyanın azgelişmiş uluslarını kalkındırma amacıyla sosyal bilimlerin yoğun bir biçimde kalkınma konusunu tartışmaya başlamasının temelinde açık bir siyasi kaygı yatmaktadır. Savaş sonrasının dünyasında ekonomik ve toplumsal gelişme, Batılı olmayan dünyada istikrarsızlık ve komünizme karşı uzun dönemli bir çözüm olarak görülmeye başlanmıştır.²

Gelişme problemi ile ilgilenen ve bu doğrultuda toplumların değişim süreçlerini kavramaya çalışan düşünürlerin ortaya koydukları ürünler bir gelişme yazınının gündeme gelmesine yol açmıştır. Gelişme yazınının şekillenmeye başladığı dönemde bir yandan iki kutuplu dünyada esen Soğuk Savaş rüzgarları, bir yanda yeni yeni bağımsızlıklarına kavuşan eski sömürgeler/yeni uluslar, diğer yanda ise uluslararası kuruluşların izlediği stratejiler azgelişmişlik sorununa eğilmeyi bir zorunluluk haline getirmiş, içerisinde bulunulan dünya siyasal konjoktürü *azgelişmiş* toplumların da modernleşme yönünde çaba harcamalarına, umut besler hale gelmelerine yol açmıştır. Ancak burada bir model sorunu gündeme gelmiş ve gelişmekte olan toplumlar için bu modelin Batı olduğu düşünülmüştür. Azgelişmiş toplumların Batı'nın gelişme aşamalarını izlemeleri bazı batılı kuramcılar tarafından "normatif" olarak nitelenmiş ve Batının model olma ayrıcalığı tartışmaya kapalı tutulmak istenmiştir.³ Gelişme yazını varoluş gerekçesini, savaş sonrasında oluşan ekonomik ilişkilerin dengelenmesi ihtiyacında, endüstrileşmiş, "ileri" Batılı güçlerin yakaladıkları siyasi ve ekonomik gücün devamlılığının sağlanmasında, Soğuk Savaş döneminin gerilimli ortamında Amerika'nın güvenlik ihtiyacını sağlama kaygısında ve de yeni dünya düzeninin bir görünümü olarak ortaya çıkan yeni ulus-devletlerin dünya sistemine entegrasyonunun sağlanmasında bulur.

2 Tipps'ten aktaran Fuat Ercan, GELİŞME YAZINI AÇISINDAN MODERNİZM, KAPİTALİZM VE AZGELİŞMİŞLİK. Sarmal Yay., İstanbul, 1996, s. 89.

3 Aktaran, Ali Yaşar Sarıbay, TÜRKİYE'DE DİN VE PARTİ POLİTİKASI: MSP ÖRNEK OLAYI. İstanbul, Alan Yay., 1985, s. 16.

İkinci Dünya Savaşı'ndan önce uluslararası politikanın yürütüldüğü sahne Avrupa iken⁴ savaş sonrasında durum değişmiştir. Avrupa'nın gücü azalmış ve prestiji gözle görülür bir tarzda yıpranmıştır.⁵ İkinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği ana kadar "büyük güçler" dendiğinde Avrupalı güç dengeleri kastedilmekteyken⁶ savaş sonrasında bu durum değişmiş ve Amerika Birleşik Devletleri ile SSCB "bu savaştan yeryüzünün iki büyük devleti olarak çıkmış"tır.⁷ Avrupa on dokuzuncu yüzyıldan beri elinde bulundurduğu dünyanın merkezinde olma konumunu kaybetmiş, yüzyıl dönümünde etkinleşmeye başlayan ve Avrupa'ya dışarıdan dahil olan Amerika, ekonomik ve siyasi kaynaklarının güçlü olması dolayısıyla,⁸ dünya siyasi dengesini yönlendirme imkanını elde etmiştir. Amerika'nın dışında savaştan donanımlı ve dinamik çıkan bir başka güç de SSCB olmuştur.⁹ SSCB'nin emperyal tutkuları ile ABD'nin yeni dünya düzeni siyasetinin menfaatlerinin çatıştığı noktada *Soğuk Savaş* olarak adlandırılan bir dengeler savaşı tarih sahnesine çıkmıştır. Soğuk Savaş'ın iki yönünden bahsetmek gerekmektedir. Birincisi Sovyet Rusya ve Amerika arasında, mevcut toplumlararası gerçeklikten dolayı, yaşanan gerilime işaret etmektedir. İkincisi, Amerika'nın dış siyasi söyleminde kullandığı bir strateji olarak karşımıza çıkmaktadır. Soğuk Savaşın ikinci kullanımında başlıca amaç dünyanın komunizm tehlikesi ile karşı karşıya bulunduğu, bu tehditin bertaraf edilmesi erkine

4 "Kıtanın eski ve ünlü ulusal devletleri olan Fransa, Almanya, Büyük Britanya ve İtalya, bu sahnede başrolleri oynuyorlardı. Uzakdoğu'da Japonya'nın emperyalist tutkuları ve Çin'in iç kargaşaları, oldukça bağımsız bir ikinci fırtına merkezini oluşturuyordu. Batı'nın horoz döğüşlü alanına dönen Avrupa kıtası ile Uzakdoğu'nun bu er meydanı arasında, bunları birbirinden ayıran uçsuz bucaksız topraklarıyla, SSCB ve ona yakın bir büyüklükte olan Amerika Birleşik Devletleri bulunmaktaydı. Bu uyuyan devler, ideolojilerinin bir gereği olarak, iki savaş arasındaki siyasal manevralarda yalnızca figüran rolü oynadılar." William McNeill, DÜNYA TARİHİ. Çev., A. Şenel, İmge Yay., Ankara, 3. bsk., 1994, s. 570.

5 Bkz., Hajo Holborn, THE POLITICAL COLLAPSE OF EUROPE. Knopf Pr., New York, 1951, s. 13-17.

6 Alexander J. Groth, MAJOR IDEOLOGIES. AN INTERPERATIVE SURVEY OF DEMOCRACY, SOCIALISM AND NATIONALISM. John Willey Pr., New York, 1971, s. 130.

7 Bkz., (4), McNeill, s.570. Bkz., (6), Groth, s. 143.

8 Bkz., (6), Groth, s. 132.

9 Sovyetler Birliğinin savaştan güçlü çıkmasında sahip olduğu doğal zenginlik kaynakları ile geniş coğrafi alan ve Avrupa'nın orta ve doğu bölgelerini işgal etmiş olması belirleyici olmuştur. Bkz., (6), Groth, s. 132.

sahip olan tek gücün Amerika olduğu, ve ABD'nin siyasi yörüngesine girilmesi gerektiği anlayışını geçerli hale getirmektir.

Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyet Rusya bir yandan sahip oldukları ideolojik beslenme kaynakları yüzünden, diğer yandan da toplumlararası alanlara ilişkin ulus-ötesi arayışlara girmeleri dolayısıyla Soğuk Savaş olarak nitelenen gerilimli ortamı tırmandırmışlardır. Bu ortamda Amerika, liberal söylemin ve demokratik değerlerin, Sovyet Rusya ise sosyalist ideolojinin yaygınlaştırılması politikasından hareket etmiştir. Söz konusu politikaların çakıştıkları noktalar ise, potansiyel çatışma alanları olarak tarihe kaydolunmuşlardır. Savaş sonrasında bir yandan Rusya, kendisine uluslararası konjonktürde bir alan bulmaya başlayan sol rüzgardan faydalanmak istemiş ve komünist bir dünya imparatorluğu arayışında olmuştur. Rusya, bu anlamda Avrupa ülkelerinden tüm Batı dışı toplumlara kadar geniş bir coğrafyada arayışlara girişmiş ve buralardaki yeni siyasi örgütlenmelerin kendi siyasal taleplerinin karşılanmasında işlevsel olmasına çalışmıştır. Diğer taraftan Amerika Birleşik Devletleri de, dünyaya yeni bir düzen verme çabası içerisine girmiş ve bu arayışların dolaysız sonucu olarak Amerikanın temsilindeki bir Batı kimliği tüm dünyaya yayılmak istenmiştir. Bu gerilimli ortamda Amerika, süreç içerisinde Sovyet Rusya'ya nazaran çok daha etkin bir konum elde etmiş ve İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde sahici bir anlamı olan ve pratik bir gerilime işaret eden Soğuk Savaş, giderek, Amerika'nın dünyayı kendi beklentileri doğrultusunda biçimlendirme arayışında, bir strateji olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Amerika'nın Rusya'ya oranla etkin bir konum elde etmesinde, ABD'nin sahip olduğu pratik gücün fazlalığı, dış politikasının çok daha geniş bir karşılık alanı bulabilmesi, Sovyet Rusya'nın kendilerini komünist ya da sosyalist bir çerçeve içerisinde gören, ancak Sovyetlerin örgütlediği sosyalist dünya projesinde yer almak istemeyen siyasal örgütlenmelerle yüzleşmek zorunda kalması ve yine Sovyetlerin komünist bir dünya arayışının başarısızlığa uğraması önemli gerekçeler olarak gündeme gelmişlerdir. Buna rağmen Amerika, ya fiili ve sahici bir gerilimden hareketle, ya da stratejik bir tavır gereği, Sovyet Rusya'yı sürekli karşısında konumlandırmış, iç ve dış politikasında sürekli *öteki* olarak tanımlamıştır.

Savaş sonrasında iki süper gücü kendilerini dünyanın her yerine müdahale edebilecek yeterlilikte görmeye başlamışlar ve hatta bunu zorunlu addeder olmuşlardır.¹⁰ Savaşın sona ermesi yaşanan çatışmaların son bulacağı anlamına gelmemiş, savaşın sonunda gerilmeye başlayan ilişkiler Soğuk Savaş sürecinin başlamasına yol açmıştır. Sovyetlerin başında bulunan Stalin, öteki ülke komünistlerine fazla güvenmemekle birlikte, ısrarla dünyadaki sosyalist kıpırdanmayı kendisinin örgütlediği izlenimini vermeye çalışmaktadır. Stalin'in savaş sonrasında savunusunu yapmaya başladığı ideolojik doktrin, ortodoks bir marksizmden ilham alan bir dünya devriminin imkanlarını seslendirmeye başlamıştır. Savaşın sonra erdiği dönemlerde Rusya işgal ettiği bölgelerde komünist diktatörlükler kuruyor ve dünyanın stratejik bölgelerine ilişkin olarak hak talebinde bulunuyordu. Gerek Avrupa'daki komünist partilerin sağladıkları destek, gerekse de Asya'da gittikçe tırmanan komünist talepler komünist bir dünya devriminin gerçekleşeceği yönünde bir kehanetin gündeme gelmesine yol açıyordu. Bu durum savaş sonrası ortaya çıkan iki süper gücün farklılaşmaya ve çatışmaya başlayacakları ana işaret etmektedir. Çünkü birisinin bir dünya imparatorluğu hayali kurduğu yerde diğeri korkulu rüyalar görmektedir. Ruslar'ın bir dünya devrimi projesi için harcadıkları çabalar Amerikalılar için nifak tohumu saçmaktan başka birşey değildi.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında eski düzenin hiçbir şekilde restore edilebileceği düşünülmemekte¹¹ ve savaş sonrasında yükselen iki gücün çekişmesinden bir dünya düzeni oluşacağı varsayılmaktaydı. Savaş sonrasında Amerika ve SSCB dışında dünya düzeninin şekillenmesinde söz sahibi olabilecek bir büyük güç kalmamıştır. İngiltere açıkça başarısızlığa uğramış, Fransa içeride yükselen komünist dalgadan ve sömürgelerinin kaybedilmesinden muzdarip olmuş, İtalya kendisine yeni düşmanlar bulmuş, Almanya ve Japonya işgal edilmiş ve askeri olarak güçsüz bırakılmış, Çinse

10 "Marksist-Leninist ülküyü benimsemiş kişiler olarak Ruslar, Asya'da, Avrupa'da ve dünyanın öteki herhangi bir bölgesinde önem kazanan komünist akımlara dostluk gösterme gereğini duyarken, Amerikalılar, ulusların kendi yazgılarına kendilerinin karar vermeleri yolundaki Wilsoncu ilkeyi savunma adına, komünizmin dünya çapındaki yayılma hareketine dur demelerinin gerektiğini düşündüler." Bkz., (4), McNeill, s. 571.

11 J. M. Roberts, THE PENGUIN HISTORY OF THE WORLD. Penguin Books, New York, 6. bsk., 1992, s. 932.

henüz modern zamanların önemli bir büyük gücü olarak ortaya çıkmamıştı. Savaşın gerçek galipleri Amerika ve SSCB idi. Savaş ABD ile SSCB'yi yeni imparatorluklar olarak dünyanın karşısına çıkarmıştı. Sovyet Rusya çarlık dönemlerinde ulaşmış olduğu sınırlardan çok daha fazlasına sahip olmuştu. Sovyet Rusyanın orduları Avrupa'nın soğuk sularının büyük bir bölümünü çevirmişti. Buraların büyük bir bölümü özerk Sovyet bölgesi olmuştu. Avrupa'nın diğer kısımları ise Doğu Almanya gibi ülkelerce temsil olunan bir tarzda örgütleniyorlardı. Kızıl Ordu Avrupa'da hatırı sayılır bir başarı kazanmış, Berlin ve Viyana'da iktidarı ele geçirmişti. 1945 yılının yazında Stalin Avrupa'nın ortasına dünyanın en geniş ordusunu yerleştirmişti.¹² Sovyet Rusya'nın Orta Avrupa'daki üstünlüğü gittikçe daha fazla tehditkar hale geliyordu. Rusya bunun yanında Uzak Doğu'da da geniş bir alana vaziyet ediyordu.¹³ Rusya karşısında ne Habsburg İmparatorluğu vardı ne de bir Birleşmiş Almanya; Büyük Britanya, ya da Fransa ise varlık gösterebilecek durumda değildi. Batı'da Amerika haricinde Sovyet Rusya'nın karşısında durabilecek siyasi bir odak söz konusu değildi.¹⁴

Soğuk Savaşla birlikte ilk olarak, tüm insanlık dünya tarihinde iki süper gücün çatışmasıyla bu denli ilgilenmek zorunda kalıyordu. Yaşanan çatışma “komünizm”i ya da “demokrasi”yi tercih etmekle sınırlı bir gerilimden ibaret değildi. Nükleer tehditin evrensel yanı tüm ülkeleri tetikte tutuyordu.¹⁵ Diğer taraftan Soğuk Savaş'ın

12 Bkz., (6), Groth, s. 132.

13 Bkz., (11), Roberts, s. 935.

14 Bkz., (11), Roberts, s. 934. Japonya'nın deniz gücünün tasfiyesi ve Amerikan hava kuvvetleri tarafından işgali ile birlikte Pasifik Okyanusu bir Amerikan gölüne dönmüştü. Bunların yanında Hiroşima ve Nagazaki'ye atılan atom bombaları Amerika'nın elindeki silahların gücünü gözler önüne seriyordu. Kızıl Ordu'nun elinde bulundurduğu geniş topraklardan farklı olarak, müttefiklerin zaferinin temelinde Amerikanın endüstriyel açıdan sahip olduğu güç, “en belirleyici maddi faktör”dü. Bkz., (11), Roberts, s. 936.

15 Amerika ilk olarak 1945 yılında atom bombasını Hiroşima ve Nagazaki'de kullanmış ve tarihin en büyük kıyımlarından birisini gerçekleştirmişti. Bu dönemde atom silahları yalnızca Amerika'nın elinde bulunuyordu ve bu durum Amerika'yı uluslararası konjonktürde oldukça avantajlı bir konuma getiriyordu. Ancak diğer yandan atom silahları üzerinde çalışan Sovyet bilim adamları da kısa bir süre içerisinde bir atom bombası yapmayı başardılar ve Ruslar ilk atom bombası denemelerini 1949 yılında gerçekleştirdiler. Bunun üzerine Amerikalı bilim adamları daha güçlü bir nükleer başlığa sahip olan ve hidrojen atomlarının parçalanmasından elde edilen hidrojen bombasını geliştirdiler. Ruslar da yine kısa bir süre içerisinde bu bombanın aynısından

tarafları hiçbir şekilde “sınır-dışı” kavramını tanımıyorlardı.¹⁶ Bundan dolayı, *Soğuk Savaş* kendisine tanıklık edilen dönemin en önemli görüngülerinden biri olup çıkıyordu ve bu dönemde yaşanan toplumsal, siyasal ve kültürel gelişmelerin açıklanmasında merkezi bir açıklama birimi olarak kendisini gösteriyordu.

Soğuk Savaş ideolojik bir kutuplaşmanın pekişmesi sonucunu da beraberinde getiriyordu. Bu ideolojik kamplaşmada taraflar kendi doğrularını ya modern propaganda araçlarını kullanarak ya da gerilla savaşları da dahil olmak üzere şiddete dayalı yöntemlere başvurarak yaymaya çalışıyorlardı. Ancak Soğuk Savaşın iki süper gücü sürekli olarak nükleer silahlarla birbirlerini tehdit ettiklerinden yaşanan çatışmalar, en azından merkez ülkeler açısından, yoğun sıcak çatışmalar halini almıyordu. Soğuk Savaş aynı zamanda ekonomik anlamda bir mücadeleyi de kapsıyordu. Uydu devletlere yapılacak mali yardım konusu gibi birçok konu bu anlamda bir gerilim ortamı yaratıyordu.¹⁷

Savaş sonrasında bu çekişmeli ortamında Avrupalı sömürgeci güçlerin birçok fiili sömürgesinden vazgeçmek zorunda kalması ve bu sürecin Amerikan çıkarları lehine işletilmesi sömürgesizleştirme adı verilen toplumlararası gerçekliğin gün yüzüne çıkmasına neden olmuştur. Bu süreç sömürge sahibi Avrupalı güçler açısından oldukça maliyetliken, mevcut siyasetini yeni toplumlararası duruma uydurabilen, ya da bazı süreçleri bizzat kendisi yönlendiren Amerika için bir o kadar da işlevsel olmuştur.¹⁸ Amerika, Avrupalı güçlerin sömürgelerini bağımsızlaştırmalarını salık vermekte ve bu çerçevede yeni bir dünya siyaseti örgütlemek istemektedir.

Sömürgesizleştirme siyasetinin bir uzantısı olarak bir çok yeni ulus-devlet sahneye çıkmış ve bu yeni devletler modernleşme paradigmasının gündeme

imal ettiler. Bu rekabetin sonunda 1960'lı yıllara gelindiğinde Amerika ile Sovyetler Birliği nükleer silah teknolojisi alanında birbirleriyle eşit konuma gelmişlerdi. Ayrıntılı bilgi için bkz., David Holloway, *STALIN AND THE BOMB: THE SOVIET UNION AND ATOMIC ENERGY 1939-1956*. Yale University Pr., New Haven, 1996.

16 Bkz., (6), Groth, s. 129.

17 Bkz., (11), Roberts, s. 940.

18 Amerika'nın kendi sömürgesinin olmaması da yine bu süreçten karlı çıkmasının önemli bir nedenidir.

gelmesinde en az Soğuk Savaş kadar etkili olmuştur. Sömürgeleştirme siyaseti etrafında yaşananlar Avrupa'nın Asya'daki fiili üstünlüğünün son bulmaya başladığının bir görünümünden başka birşey olmamıştır. Artık üstünlük Avrupa'da değil Amerika'dadır ve Amerika Batı adına yeni bir dünya siyaseti üretmeye soyunmaktadır. Avrupa'nın yirminci yüzyıldaki en bunalımlı yılları iki dünya savaşıyla sarsıldığı dönem olmuştur. Avrupa bu dönemde bir taraftan savaş ortamına tanıklık etmiş, bir taraftan Rusya'daki Bolşevik İhtilalinin yol açtığı hayal kırıklıkları ve yıkımları ortadan kaldırmaya çalışmış ve bir diğer taraftan da sömürgelerinde başgösteren direnme hareketleri ile yüzleşmek zorunda kalmıştır. Savaş sonrasında Avrupa merkezli bir dünya siyasetinden Amerikan merkezli bir dünya siyasetine geçilmesi ile eski sömürge bölgelerinin elden geldiğince ve denetlenebildiğince serbestleştirilmesi gerektiği öngörülmüş ve dünya çapında bir sömürgeleştirme siyaseti geliştirilmeye çalışılmıştır. Avrupalı sömürgeciliğin gücünün büyük oranda tahrip edilmesiyle birlikte, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Asya, Afrika ve Latin Amerika'da görülmedik bir ulusalcı hareketlenme başlamıştır. Sömürgeciliğin düşüşe geçmesi, yeni bir dünya düzeninin gündeme gelmesi¹⁹ ve Batı dışı toplumlara yapılan teknoloji transferi bu ülkelerde yeni kimlik arayışlarını teşvik etmiştir. Batı'lı sömürge merkezlerinde sömürge idarelerine bir başkaldırı niteliğinde olan bağımsızlıkçı ve ulusalcı hareketler, 1930'lu yıllarda kendilerini göstermelerine rağmen asıl başarılarını 1940'lı ve 50'li yıllarda kazanmışlardır.²⁰ Batı dışı coğrafya'da patlayan bu hareketler, doğrudan ya da dolaylı olarak, Avrupa sömürge siyasetine karşı bir tepki olarak gün yüzüne çıkmışlardır. Sonuçta dünya siyasi sahnesine yeni bir dekorasyon yapılmış ve içerisinde emperyal gücünü yitiren Avrupalı merkezlerin bu konumlarını Amerika Birleşik Devletlerine devrettikleri, onlarca yeni ulus-devletin birdenbire sahneye çıktığı ve Soğuk Savaşın en etkin biçimiyle yaşandığı bir dünya siyasi sahnesine tanıklık edilmiştir. Bu dönemde, Batılı olmayan toplumların karşı karşıya kaldıkları yeni toplumsal görünüm

19 Bkz, (6), Groth, s. 129-130.

20 Sömürgeleştirme siyasetinin gündeme gelmesine yol açan olayların gelişimi ile ilgili olarak Bkz., (6), Groth, s. 139-141 ve Bkz., (4), McNeill, s. 574-576.

dolayısıyla, Batı dışı dünyanın değişimi konusunda ciddi bir potansiyelin olduğu inancı belirlemiştir.²¹

Sömürgeleştirme ve yeni ulusların ortaya çıkış sürecini, gerek bu ülkelerin gerekse de tüm Batılı olmayan toplumların komunizmin tuzağına düşmelerini engellemek üzere yürürlüğe konan dış yardımlar konusunun gündeme gelişi izlemiştir. Dış yardımlar konusu savaş sonrası Amerikan dış politikasının önemli öğelerindedir. Truman Doktrini ve Marshall Planı ile çerçevesi çizilen anlayışa göre Amerika dünyayı komunizm tehdidinden arındırmak için çeşitli yardım paketleri hazırlamış²² ve biçimlendirmek istediği toplumlararası siyasete paralel olarak dış yardım sağlama konusunu gündeme getirmiştir. Tam da bu nedenle *az gelişmiş* ülkelerin bir yandan dillendirdikleri diğer yandan muhatabı oldukları kalkınma politikaları, “dış yardımlar”la ciddi anlamda desteklenmiştir.²³

Savaş sonrasında gündeme gelen sömürgeleştirme siyaseti ile uluslararası siyaset sahnesine ilk kez çıkan birçok ulus-devlet dünya siyasi dengesinin idamesi açısından potansiyel problem alanları olarak belirleştiler.²⁴ Yeni ulus devletler sahip oldukları insan potansiyeli ve içerisinde buldukları ekonomik durum açısından oldukça dikkat çekici bir görünüm arz ediyorlardı.²⁵ Bu ulus devletlerin sınırları dahilinde yaşayanların nüfusu hızla artıyordu ve mevcut durumları ile dahi

21 Bkz., (11), Roberts, s. 941.

22 Amerika bu yardım paketlerini yalnızca Batı dışı toplumları değil, aynı zamanda Avrupa’yı da muhatap alacak şekilde düzenlemiştir.

23 Bkz., (1), Kuçuradi, s. 7. Örneğin modernleşme kuramının oluşum yılları ile Birleşmiş Milletler yardım fonunun kurulması aynı yıllara denk gelmektedir. Bkz. (10), Erbaş, 16.

24 “Sömürgeleştirme ve devrim yeryüzünün siyasal haritasını dramatik biçimde dönüştürdü. Asya’da uluslararası alanda resmen tanınmış bağımsız devletlerin sayısı şimdi neredeyse elliye çıkmıştı. Erken on dokuzuncu yüzyıl sömürgeleştirmesinin ardında yirmi ya da daha fazla Latin cumhuriyet bıraktığı Latin Amerika ülkelerinde bile bir düzine ülke sömürgeleştirme sürecine eklendi. Ne varki, önemli olan onların sayıları değil, kolektif olarak temsil ettikleri muazzam ve giderek artan demografik ağırlıkları ve bunun yarattığı baskıydı.” Eric Hobsbawm, KISA YİRMİNCİ YÜZYIL 1914-1991. Çev., Yavuz Alogan, Sarmal Yay., İstanbul, 1996, s. 399.

25 1940’ların sonlarına doğru dünya nüfusunun üçte ikisi bu az gelişmiş ve “modernleştirilmesi gereken” yerlerde yaşıyorlardı ve Asya, Afrika ve Latin Amerika’nın ortalama kişi başına düşen gelir oranı Amerika’nınkinin yüzde beşi bile değildi. Bu kıstaslar o dönem gelişme yazını açısından temel sayılan kıstaslardır. Bkz., (6), Groth, s. 141.

dünya nüfusunun büyük bir bölümünü onlar oluşturuyorlardı.²⁶ Dünya nüfus haritalarında bu yeni ulus devletlerin kapladığı alanın genişliği dünya siyasi dengesine hükmeden siyasi odaklar açısından ilgilenilmesi gereken ve potansiyel bir tehdit olarak algılanan bir sorundu.²⁷ Nüfus artışlarının yoğunlaştığı bölgelerin bu yeni ulus devletlerin alanlarına denk düşmesine bir de bunların sosyalist bir yönelime doğru kayma oranının yüksek olması da eklenince, söz konusu ulus devletlerin akıbetleri ile ilgilenmek Amerikan dünya siyaseti açısından bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu dönemde dünyada esen sosyalist rüzgar birçok devlet için davetkar bir görünüme sahipti. Amerikan önderliğindeki bir dünya siyasetinden yana olmayan ya da açıkça kendilerini sosyalist olarak niteleyen ülkelerin sayısı savaş sonrası dönemde bir hayli artmıştı.²⁸ Sovyetler'in Nazilere karşı yürüttükleri gerilla savaşları başta olmak üzere²⁹ propagandasını yaptığı ideolojik söylemin cezbedici unsurları onun ve temsilcisi olduğu siyasi doktrinın İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Arnavutluk, Angola, Cezayir, Bangladeş, Benin, Burma, Bulgaristan, Kamboçya,

26 İkinci Dünya Savaşı sonrasında nüfus artışı dünya çapında yaşanan bir gelişme olmakla birlikte nüfus artışının esas itibariyle yoğunlaştığı merkezler, Asya, Afrika ve Latin Amerika'dır. Buralardaki nüfus artışının nedenleri ile ilgili olarak bkz. Bkz., (4), McNeill, s. 584-585.

27 "1950'den beri kırk yıl içinde ikiye katlanan bir dünya nüfusu ya da otuz yıldan daha az bir süre içinde ikiye katlanabileceği düşünülen Afrika'nın gibi bir nüfus, yol açacağı pratik sorunlarla birlikte, tarihsel olarak daha önce görülmemiş bir durumdu. Halkının %60'ı on beş yaşın altında olan bir ülkenin toplumsal ve ekonomik durumunu düşünmek gerekir." Bkz., (24), Hobsbawm, s. 400.

28 "Avrupa'da bu sınırlar artık, Almanya'da Elbe ırmağından Adriyatik denizine kadar uzanıyor, Yunanistan ve Türkiye'nin bu kıtadaki küçük bir parçası dışında bütün Balkan yarımadasını kaplıyordu. Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Yugoslavya, Romanya, Bulgaristan ve Arnavutluk, Almanya'nın savaştan sonra Kızıl Ordu tarafından işgal edilen ve 1945'te "Demokratik Almanya Cumhuriyeti"ne dönüştürülen kesimi, artık sosyalist bölge içinde yer alıyordu. Rusya'nın 1917'de, savaşın ve devrimin ertesinde kaybettiği bölgelerin çoğu ve daha önce Habsburg İmparatorluğu'na ati olan bir ya da iki bölge, 1939 ile 1945 arasında Sovyetler Birliği tarafından geri alındı ya da kazanıldı. Bununla birlikte, gelecekteki sosyalist bölgenin geniş bir yeni uzantısı iktidarın Çin'de (1949) ve kısmen Kore'de (1945) komünist rejimlere geçmesiyle ve otuz yıl (1945-1975) süren savaş sırasından Fransız Hindicini'nde (Vietnam, Laos, Kamboçya) olanlarla birlikte Uzak Doğu'da gerçekleşti. Bir süre sonra komünist bölgenin batı yarıküresinde -Küba (1959) ve 1970'lerde Afrika'da- birkaç uzantısı daha oldu, ancak yarıkürenin sosyalist kesimi kalıcı biçimde 1950'de biçimlenmişti." Bkz., (24), Hobsbawm, s. 431.

29 Bkz., (6) Groth, s. 137

Çin, Kongo, Çekoslovakya, Etiyopya, Demokratik Almanya Cumhuriyeti, Macaristan, Kuzey Kore, Laos, Libya, Madagaskar, Moğolistan, Mozambik, Polonya, Romanya, Somali, Sri Lanka, Vietnam, Güney Yemen ve Yugoslavya³⁰ gibi birçok ülkede karşılık bulmasına yol açmış ve bu ülkelerin kendilerini sosyalist ya da halkçı olarak nitelendirmelerine neden olmuştur.

Gerek bu ülkelerin, gerekse de bağımsızlığını yeni kazanmış olan diğer ülkelerin bir süper güç olan SSCB tarafından Amerika önderliğindeki bir dünyaya karşı örgütlenmesi korkusu, savaş sonrası Amerikan iç ve dış politikasının en temel dinamiklerinden birisi olmuştur. Savaş sonrasında bir yandan Amerikan toplumu dış tehdit olarak algılanan komunizme karşı duyarlı hale getirilmeye ve yeni yaptırımlar eşliğinde bu yabancı ve zararlı sistem taraftarları tasfiye edilmeye çalışılırken³¹, diğer yandan uluslararası dengenin korunması kaygısıyla komunizmin ulus-ötesi taleplerinden kaynaklandığı düşünülen sorunların çözümüne gayret sarfedilmiştir. Hemen savaş sonrasında, en başta Amerika'nın yönlendirmesiyle, Batılı devletler arasında uluslararası siyasetin yönlendirilmesinde söz sahibi olacak çeşitli uluslararası ve hatta uluslararası kurumlar inşa edilmiş ve bu kurumlar varlık sebeplerini dünyaya yeni bir düzen vermekte görmüşlerdir. Sözü edilen bu düzende kültürel, ekonomik ve siyasi boyutta egemen olan değerler “demokratik, liberal ve çoğulcu” anlayış temelinde yoğrulacak, bu değerlerin karşısında yer alan “yabancı ve tehlikeli” sistemler elden geldiğince etkisizleştirilecektir. Amerika önderliğindeki Batı lehine bir dünya dengesinin korunaklı bir biçimde yürütülebilmesi kaygısıyla bir yandan komunizm tehdidi bertaraf edilmeye, yine bununla bağlantılı olarak, diğer yandan gelişmiş Batı ülkeleri açısından yeni ulusların yarattığı potansiyel sorunlar çözülmeye çalışılmaktadır. Yeni ulusların (ya da ulus-devletlerin) siyasi örgütlenmesi ise daha çok silahlı güçler tarafından yürütülmektedir. Bunun sebebi bu coğrafyalarda kurulacak olan siyasi yapıların gerek ulusal gerekse de uluslararası

30 Bkz., (24), Hobsbawm, s. 402.

31 1950'lerin Amerikasında tanıklık edilen bu süreç “kızıl avı” olarak nitelenmiş ve özellikle McCharthy'nin politikalarında temsil edilmiştir. Bkz., Hayati Tüfekçioğlu, “1950'de Türk-Amerikan İlişkilerinin Türkiye'de Geniş Çevrelerce Algılanış Biçimi”, iç., 500. YILINDA AMERİKA. Yay. Haz., Recep Ertürk, Hayati Tüfekçioğlu, Bağlam Yay., İstanbul, 1994, s. 171-172.

düzlemde meşruiyet sağlamada zorluk çekmeleri ve yaşanan bu boşluğu siyasi bir aktör kimliği kazanmış olan silahlı kuvvetlerin doldurmasıdır. Aynı zamanda Soğuk Savaşın gergin havası da sözü edilen yeni ulusların yönetiminde askerlerin bulunmasını özendirmiştir.³² Dünyanın *azgelişmiş* uluslarının kimler tarafından yönetileceği Soğuk Savaş'a taraf olan kamplar açısından merkezi önem taşımaktadır. Amerika'nın Sovyetler'e karşı yürütülen mücadelede Batı demokrasisi adına öncülüğü üstlendiği andan itibaren, "her durumda, hükümetin komünistlerin eline geçebileceğine dair en küçük bir belirti Amerikan desteğini fiilen garanti" etmektedir.³³ Savaş sonrasında, bir yanda Amerika Birleşik Devletleri'nin öngördüğü bir dünya siyasi tablosu içerisinde azgelişmiş ülkelerin kalkınmaları için gerekli olduğu düşünülen modeller üretilmekteyken diğer yandan Sovyetler Birliği, sosyalist bir dünya projesinin parçası olarak *azgelişmiş* ülkeler adına kalkınma stratejileri oluşturma arayışına girmektedir. Öte yandan *azgelişmiş* ülkelerin yönetenleri de ekonomik bağımsızlığa ve kalkınmaya yaptıkları vurgu çerçevesinde ulusal politikalarını inşa etme arayışı içerisine girmişlerdir. Bir yanda Amerika'nın diğer yanda ise Sovyet Rusya'nın sundukları kalkınma modelleri vardır³⁴ ve ilk anda Sovyet tarzı kalkınma modelinin muhataplarından karşılık bulması daha kolay gözükmektedir. Savaşın hemen sonrasında, dönemin siyasi havasında sosyalist rüzgarların etkisinin azımsanmayacak bir etkiye sahip olması dolayısıyla, Sovyet tarzı kalkınma modeli rahatlıkla birçok yeni ulusal-politik organizasyon için daha çekici

32 "...süpergüçler arasındaki uluslararası Soğuk Savaş müşteri ya da müttefik devletlerin silahlı güçleri tarafından yürütüldüğü için, bunlar uygun süpergüç tarafından ya da bazen Somali'de olduğu gibi süper güçlerin önce biri sonra diğeri tarafından destekleniyor ve silahlandırılıyordu." Bkz., (24), Hobsbawm, s. 404. Ayrıca azgelişmiş ülkelerdeki modernleşme çabalarının yürütülmesinde askerlerin öncülüğü için Bkz., (4), McNeill, s. 586.

33 Bkz., (24), Hobsbawm, s. 405.

34 Amerikan kalkınma modeli ile Sovyet kalkınma modeli arasında köklü farklılıklar bulunmamaktadır. Çünkü her iki model de Batı dışı dünyaya endüstrileşme amacını sunmaktadır. Bu anlamda Batı geleneği içerisinde yer alan kalkınma modelleri, ister devlet kapitalizminden yana olsun, ister liberal ya da neo-liberal çerçevelerden hareket etsinler, temelde ortak bir kaygının ürünüdürler. Söz konusu kalkınma modelleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Björn Hettne, DEVELOPMENT THEORY AND THE THIRD WORLD. Sarec Report, Helsingborg, 1982, s. 15-17.

bir hal almıştır.³⁵ Ancak kısa bir süre içerisinde Sovyetler Birliğinin dünya devrimi projesi giderek bir hayal halini almaya başlamış ve ABD'nin önerdiği kalkınma modelleri ve modernleşme projeleri daha geniş kabul görür hale gelmiştir.

Az gelişmiş ülkelerin kalkınması ve modernleşmesi sorunu savaş sonrasında, Soğuk Savaşın gerilimli ortamında kendisini gösteren bir söylem biçimidir. Bu sorunun uluslararası siyasi gündemde önemli bir yere oturması Soğuk Savaş döneminin politikaları ile ilgilidir. Batı-dışı dünyanın kalkınması, modernleşmesi sorunu savaş sonrasında iki süper gücü tarafından dikkatle ele alınan bir problem alanı olmuş ve bu alanda iki farklı çerçeveden konuyu ele alan yaklaşımlar gün yüzüne çıkmıştır. Bir yanda Amerika'nın temsil ettiği dünya görüşünün yansıdığı kuramlar az gelişmiş ülkelerin kalkınması konusunu ele almakta, diğer yanda sosyalist bir söylemin yedeğinde dünyanın az gelişmiş uluslarını kalkındırma arayışında olan teorik çerçeveler bulunmaktadır. Savaş sonrasında toplumlararası ilişkilerin değişen çehresi yeni bir güçler savaşını ortaya koymuş ve bu savaşta tarafların önerdikleri dünya düzenleri daha sonra *Üçüncü Dünya* olarak adlandırılacak olan bölgeler için birbirinden farklı kalkınma siyasetleri önermişlerdir.

Problem gelişme yazını ya da modernleşme kuramı içerisinde ele alındığında bu ikili mücadelede Amerika Birleşik Devletlerinin temsil ettiği dünya görüşü ve bu görüşün hayata geçirilmesi noktasında sahip olunan çekinceler ortaya konmak istenecektir. Savaş sonrasında Amerika Birleşik Devletlerinde ağırlıklı bir biçimde kendi dışındaki dünyanın kalkınması, modernleşmesi sorununa duyulan ilginin kaynağında ABD'nin dünya siyasi dengesinde elde ettiği üstün konum yer

35 "...gerek ulusalcılık gerekse anti-emperyalizm eski imparatorluklara daha az bağımlı siyasetleri gerektiriyor ve SSCB örneği, alternatif bir 'kalkınma' modeli sağlıyordu. Bu örnek asla 1945'ten sonraki yıllardaki kadar etkileyici olmamıştı." Bkz., (24), Hobsbawm, s. 405. Ayrıca Hobsbawm'ın şu tespiti de aydınlatıcıdır: "Devlet denetimi altında olsun olmasın kalkınma, kendi besin maddelerini yetiştirerek yaşayan Üçüncü Dünya sakinlerinin büyük çoğunluğunun dolaysız biçimde çıkarına uygun değildi; çünkü kamu gelirlerinin başlıca bir ya da iki ihrac ürününe - kahve, muz ya da kakao- bağlı olduğu ülkelerde ya da sömürgelerde bu ürünler sadece birkaç bölgede yoğunlaşıyordu...bu durumdaki insanların pek çoğu, çözümü, kendilerine ekonomik kalkınmanın görülmemiş bir servet ve zenginlik getireceğini söyleyenlerin peşine takılmakta değil, onları kendilerinden uzak tutmakta görüyordu. Uzun bir deneyim [süreci] dışarıdan onlara ve onlardan önce atalarına dışarıdan iyi bir şey gelmediğini göstermişti." Bkz., (24), Hobsbawm, s. 408.

almaktadır.³⁶ Özetleyecek olursak, Avrupa'nın uluslararası siyasete yön vermedeki egemenliğini kaybetmesi ve buna paralel olarak Amerika'nın, sömürgeleştirme siyasetinde temsil edildiği biçimiyle, Batı-dışı dünyaya vermek istediği yeni biçim, yeni ulusal birimlerde aşırı bir nüfus yoğunluğunun kendisini göstermesi ve komunizmin uluslararası bir tehdit olarak gün yüzüne çıkması gibi toplumsal ve siyasi etkenler Amerika'lı toplum kuramcılarının Batı dışı dünyaya bakışlarını belirlemiştir.

Bu genel bakış açısına göre ABD ilerleyen tarihin ortaya koyduğu bir birikimdir ve modernliğin en kayda değer temsilcisi konumundadır. Dünyanın modernleşmesi ancak ABD'nin öngördüğü dünya düzeni içerisinde mümkün olabilecektir. Bu tarz bir zihin durumu içerisinde üretilen kuramların odaklandığı nokta, ABD'nin dünyaya modernleşme bahsetme yetkisini elinde bulunduran yegane güç olduğu ve ancak onun sayesinde komunizmin karanlığından kurtulularak refah devletlerinden oluşan bir dünyaya ulaşılabileceğidir. Dünya çapında yaşanan sefaletin ortadan kaldırılmasının yolu, bu düşünce yapısına göre, ABD'nin dünya için öngördüğü projenin başarılı olmasından geçmektedir. Bahsedilen zihin yapısı içerisinde Batı-dışı dünyanın toplumsal değişimi üzerinde kafa yoran ve az gelişmişliğin çaresini ABD önderliğindeki bir modernleşme siyasetinde gören bir gelişme yazını oluşmuştur. Gelişme sosyolojisi bu yazının içerisinden çıkmış ve az gelişmiş ülkelerin gelişmesi, modernleşmesi konusu üzerinde durarak ortaya koyduğu sistemli çerçeve ile siyasi gündeme de müdahalede bulunabilmiştir. Modernleşme kuramı içerisindeki biçimiyle gelişme sosyolojisi, dünyanın kurtuluşunu ABD'nin örgütleyeceği bir dünya siyasetinde gören, dolayısıyla

36 Anthony Giddens savaş sonrasında gündeme gelen modernleşme kuramı içerisinde üretilen düşünce ve çalışmaların dünya sisteminin işletilmesinde önemli bir katkı sağladığını düşünmektedir. "Bunun nedeni, bu kuramın dayandığı varsayımların, en geniş anlamıyla söylersek, Üçüncü Dünya ile karşılıklı ilişkiye girdikleri zaman Batı yönetimlerince ve Birleşmiş Milletler, Dünya Banksı vs. gibi kuruluşlarla bağlantılı kalkınma amaçlı unsurlarla paylaşılmasıdır. Refah içinde yüzen sanayi düzeninin ayrılmaz unsurları olarak bilinen özellikler kalkınmanın 'göstergeler'i olarak kabul edilmekte ve sanayileşmemiş ülkelere dönük olarak izlenecek siyasal ve ekonomik politikaları yönlendirmede kullanılmaktadır." Bkz., Anthony Giddens, SOSYOLOJİ, ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM. Çev. R. Esengün, İ. Öğretir, Birey Yay., Tarihsiz, Erzurum, s. 137.

ABD'nin dünya çapındaki çıkarlarının nerelerde yattığının tespitini kendisine amaç edinen bir toplumsal değişme anlayışının temsiliyetini üstlenmiştir.

Tüm bu siyasal süreçlere karşın, modernleşme kuramının üretilmesinde rol alan düşünürlerin entelektüel ya da duygusal kaygıları ile bir bütün olarak bu kuramın denk geldiği siyasal anlamın birbirinden farklı olduğunu belirtmek gerekmektedir. Düşünürün politik bir gerekçe ile hareket edip etmemesi ile onun ürettiklerinin politik bir anlama ya da pratiğe dönüşüp dönüşmemesi birbirinden farklı şeylerdir. Gelişme kuramlarının gündeme gelmesinde, dünya çapında yoksulluğun ortadan kaldırılmasını, dünya yüzeyindeki eşitsizliklerin çözümlenip yaşanan sefaletlerin tasfiyesini kendilerine kalkış noktası olarak alan kuramcılar olabilir.³⁷ Ancak bu tarz kaygıları taşıyan düşünürlerin varlığı, genelde gelişme yazınının, özelde ise modernleşme kuramının ya da gelişme sosyolojisinin politik gerekçelerini ortadan kaldırmaz. Aksine modernleşme söyleminin varlığı bu gerekçelerde yatmaktadır ve bazı düşünürlerin bu tarz kaygıları ancak böylesi ortamlarda karşılık bulabilmektedir.

37 Hayriye Erbaş, "Gelişme Yazını ve Geleceği", DOĞU BATI, Sayı: 8, Ankara, 1999, s. 13.

3. KALKINMA PROBLEMİ VE MODERNLEŞME KURAMI

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batının kendi dışındaki dünyayı kendisinden ayırma, ona karşı kendi üstünlüklerini mutlaklaştırma politikasının yerini, ABD önderliğindeki Batı'nın kendi dışındaki dünyayla bütünleşme siyaseti almıştır. Batı dışı dünya artık Batı için fiili bir sömürge alanı olarak tanımlanmıyor, burada yer alan toplumlar, savaş sonrasında ekonomik ilişkilere, kazanımlara ortak edilmek durumunda kalıyor ve rehabilite edilmiş bir dünya siyasi projesinde, Amerika Birleşik Devletleri bu ilişkileri kontrol etme erkini elinde bulunduruyordu. Daha önce de vurguladığımız gibi, bu dahil edilme süreci ve bu süreçle beliren bütünleşme sorunu beraberinde Batı dışında kalan toplumların kalkınması, gelişmesi sorununu öne çıkarıyordu. Siyasi ve kültürel ayrımcılığın yerini ekonomik anlamda bir bütünleşme politikası/söylemi alıyor ve az gelişmiş olarak adlandırılan toplumların ekonomik olarak kalkınması yönünde destekleyici programların ortaya konulmasına yardım ediliyordu.

On dokuzuncu yüzyıl klasik ilerleme kuramlarında temellenen toplum değerlendirmeleri, Batı dışı dünyayı fiili bir sömürge alanı olarak kavramakta ve bu dünyanın insanlarını varoluşsal düzlemde dahi *ilkel* kabul etmekteydi. On dokuzuncu yüzyıl boyunca kökleşen ve yirminci yüzyılın ikinci yarısına kadar işleyen geleneksel sömürge siyasetinin temel mantığı, Batı adına Batı dışı zenginliklere el konması ve bu zenginliklerin paylaşılmaksızın tüketilmesi olmuştur. Bu dönemde Batı dışı dünya, yeni bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak tarihe kaydolmuş Batılı modernliğin soğuk yüzü ile tanışmış ve sömürgeciliğin çağrışımları ile modernliğin anlamları özdeşleşmiştir.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte, geleneksel sömürge siyasetinin revizyonunu gerekli kılan gelişmeler dolayısıyla, Batı dışı dünya yeni stratejilerin tanımladığı siyasetlerle biçimlendirilmek istenmiştir. Bu dönemle birlikte Batı dışı dünya üzerindeki fiili baskı ortamı yumuşatılmaya başlanmış, dünya siyasal ilişkilerini düzenleyen iktidar mekanizmaları, ellerindeki zenginlikten tatminsiz addettiklerine pay verir olmuşlardır. Bu dönemde, geleneksel sömürge siyasetinden farklı olarak, modern olan yaşam biçimlerinin Batı dışı alanlara taşınmasına olanak sağlanmıştır. On dokuzuncu yüzyıl Batı'sında medeniyetin anlamına ilişkin yapılan

tartışmalarda Batılı olan tek bir medeniyetten bahsedilmekte ve Batı dışı dünyanın sömürgeleştirilmesinin adı medeniyet bahsetmek olarak sunulmaktayken yirminci yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte Batı dışı toplumların da modernleşebilmesinin olanaklılıklarından hatta gerekliliklerinden söz edilmeye başlanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra modernleşme konusu Batı sosyal bilimlerinin en temel tartışmalarından birisi haline gelmiştir. Bu dönemde Batılı olmayan toplumların modernleşmesi ile ilgili olarak hızla artan çalışmalar, modernleşmenin, gelişmenin, ilerlemenin, toplumsal refahın bünyesinde barındırdığı olumlu çağrışımların paylaşımını söz konusu etmeye başlamış, ancak bu paylaşımın temeline izlenmesi gereken bir rota ve bu rotanın aşınası olan Batı'nın önderliğinin kabulünü yerleştirmişlerdir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında gündeme gelen bu çalışmalarda büyük oranda paylaşılan görüş, modern olmaya ilişkin süreçlerin Batı dışı toplumsal ortamlarda da denenebileceği, ancak bu durumun gerçekleşmesinin Batının izlediği tarihsel seyrin örnek alınmasına bağlı olduğudur. Savaş sonrasında toplumsal, siyasal ve düşünsel ortamının içerisine doğan ve Batı dışı dünyanın mevcut durumundan "daha iyi"ye ulaşmasını sağlama kaygısında olduklarını iddia eden bu çalışmalar süreç içerisinde modernleşme kuramı olarak adlandırılan entelektüel paradigmayı oluşturmuşlardır.

Modernleşme kuramı Amerikan sosyolojisinde egemen halde bulunan ve "geleneksel toplumların modernliği yakalama yönünde yaşadıkları global süreci" açıklamak üzere geliştirilen analitik bir paradigmadır. Modernleşmenin dört boyutundan bahsedilebilir. Birincisi, siyasi partiler, parlamentolar, oy hakkı gibi katılımcı karar vermeyi destekleyen anahtar kurumları içeren siyasi modernleşmedir. İkincisi, genellikle sekülerleşme ve ulusalcı ideolojiye bağlılığın üretildiği kültürel modernleşme, üçüncüsü, endüstrileşmeden farklı olmakla birlikte artan bir ekonomik dönüşümle özdeşleşen ve giderek büyüyen işbölümü, yönetim tekniklerinin kullanılmaları, teknolojinin ilerlemesi ve ticari yeteneklerin artması gibi bileşenleri olan ekonomik modernleşmedir. Dördüncüsü ise, artan okuma yazma oranı, kentleşme süreci ve giderek geleneksel otoriterliğin zayıflaması v.b. öğeleri

bünyesinde barındıran toplumsal modernleşme. Burada söz konusu olan değişimlerin tümü artan toplumsal ve yapısal farklılaşmayla özdeşir.³⁸

On dokuzuncu yüzyılda Batı'nın dünya konjonktüründeki egemen konumunu nitelemek ve bu egemenliğin tarihsel temellerini oluşturmak üzere gündeme gelen ilerleme kuramları, savaş sonrasında, içerdiği etnosantrik tarih anlayışı ve fiili sömürge siyasetine sağladığı meşruiyet dolayısıyla eleştiri konusu yapılmaya başlanmıştır. Batılı olmayan toplumlara karşı geliştirilen küçümseyici tavır, konjonktürün yeni bir dünya siyasetini zorunlu kılması dolayısıyla terkedilerek, Batı dışı dünyanın yeni siyasi ilişkilere ve ekonomik kazanımlara dahil edilmesi söz konusu edilmeye başlanmıştır. Savaş sonrasında Batı dışında kalan toplumlarla ilgili daha sistematik bir bilgi üretimi söz konusu olmaya başlamış ve buna bağlı olarak da bir dizi yeni kuramsal çaba gündeme gelmiştir.³⁹ Özellikle, 1950'li ve 60'lı yıllarda Üçüncü Dünya ile ilgili ampirik çalışmaları desteklemek üzere siyasi iradeler ciddi fonlar sağlamışlardır.⁴⁰ Bu çalışmalar, Hindistan'ın ve Pakistan'ın bağımsızlıklarını kazandıkları, daha sonrasında ise "yeni devletlerin" mantar gibi ortaya çıkmaya başladıkları bir ortamda ve ABD'nin dış yardım programlarının böylesi çalışmaların en birinci güvencesi olduğu bir dönemde gündeme gelmiştir.⁴¹ Savaş sonrasında sosyal bilimler giderek *Refah Devleti*'nin çözmeye çalıştığı ulusal ve uluslararası

38 N. Abercrombie, S. Hill ve Bryan S. Turner, DICTIONARY OF SOCIOLOGY. Penguin Books, Londra, 2. bsk., 1988, 158-159.

39 Bölgesel araştırmaların savaş sonrasında gerçekleşen en önemli akademik yenilik olarak sunulması ile ilgili olarak bkz., Gulbenkian Komisyonu, SOSYAL BİLİMLERİ AÇIN. Çev., Ş. Tekeli, Metis Yay., İstanbul, 2. bsk., 1998, s.40-41. Bölgesel araştırmaların ortaya çıkışına neden olan siyasal bağlantıların açık bir biçimde izlendiği önemli bir çalışma için bkz., Bruce Cumings, "Soğuk Savaş Döneminde ve Sonrasında Bölge Araştırmaları ve Uluslararası Araştırmalar", iç., ÜNİVERSİTELER VE AMERİKAN İMPARATORLUĞU. Der., Christopher Simpson, Çev., M. Ceylan, Kızılelma Yay., 168-193. Özellikle s. 170-177.

40 Bu dönemde sözü edilen çalışmalara mali açıdan yüklü hükümet destekleri söz konusu olacaktır. Dönemin Amerikasında "bilim adamlarına, daha önceki hiçbir dönemde, böylesine saygı gösterilmemiş ve de böylesine büyük ekonomik destek sağlanmamıştı." Bkz., (4), McNeill, s. 591.

41 Bkz., David Harrison, THE SOCIOLOGY OF MODERNIZATION AND DEVELOPMENT. Routledge Press, London & New York, 1988, s. 15.

sorunların aşılmasında görevler üstlenen, iyi finanse edilmiş bilgi üretim mekanizmalarına dönüşmüştür.⁴²

Bu dönemde sosyal bilimler Batı'nın ilerleme tecrübesini işlemek yerine Batı dışı dünyanın gelişmesi problemini ele almaya başlamıştır. Öyle ki gelişme sorununa duyulan ilginin artması ile birlikte, gelişme problemi sosyal bilimlerin en gözde tartışma alanlarından birisi haline gelmiş ve sonrasında gelişme yazını olarak ifadelendirilecek olan bir kuramsal çerçevenin oluşması sağlanmıştır.

Modernleşme kuramı İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı dışı toplumların Batılı olanlardan farklılıklarını gözler önüne sermek, ekonominin, siyasetin ve toplumsal yapıların modernleşmesinin imkanlarını ortaya koymak ve toplumların nasıl kalkınacağı sorusuna cevap bulmak⁴³ amacıyla gündeme gelmiştir. Modernleşme kuramı en temelde sosyolojik bir çerçeveden hareketle üretilmiş olmakla birlikte, iktisat ve siyaset bilimi içerisinden yapılan katkılar da oldukça önemli bir hal almıştır.

Bu bağlamda süreç içerisinde sistemli bir çerçeve halini alan gelişme ekonomisi, gelişme sosyolojisi ve gelişme siyaseti gibi alt disiplinler Batı-dışı toplumların gelişmemişliğini, kısacası hastalığını anlayabilmek amacıyla ortaya çıkmışlardır. Gelişme/kalkınma kavramı ekonomik çağrışımları kuvvetli olan sosyo-politik bir söylemin içerisinden üretilmiştir ve bir toplumun refahı burada en öncelikli sorun olarak görünür.⁴⁴ Gelişme/kalkınma, savaştan sonra uzun dönem sosyal bilimlerin başlıca tartışmalarından birisi olmuştur. Savaş sonrasında toplumlararası haritasında gelişme/kalkınma siyasetleri her yanı kaplamış,⁴⁵ kalkınma düşüncesi hemen hemen dünyanın her yerinde ulusal politikaların ilkesel temeli haline gelmiştir.⁴⁶ Bu duruma bağlı olarak, toplumların modernleşme yolunda

42 Bkz., Alvin W. Gouldner, THE COMING CRISIS OF WESTERN SOCIOLOGY. Heinemann, Londra, 3. bsk., 1973, s. 345.

43 Bkz., Ercan (2), s. 90.

44 Evandro Agazzi, "Philosophical Reflections on the Concept of Development", iç., Bkz., (1), Der., Kuçuradi, s. 18.

45 Bkz., (1), Kuçuradi, s. 4.

46 Bkz., (1), Kuçuradi, s. 11.

geçirdikleri değişimler yoğun bir ilgi konusu olmaya başlamıştır. Bu yıllarda, zamanla gelişme yazını olarak nitelenecek, çeşitli çalışmalar karşımıza çıkmıştır. Gelişme yazınının savaş sonrası dönemde kendine has bir problematiği olan bir alan olarak ortaya çıkması sürecinde öncülüğü iktisatçılar ellerinde bulundurmushlardır. İktisatçıların bu öncülüğünde gelişme probleminin ekonomik kaynaklı olarak algılanışı belirleyici olmuştur. Aynı durum Türkiye için de geçerli olmuş, kalkınma/gelişme sorunu ilk olarak ekonomik temelli bir olgu olarak görülmüş ve bu nedenle de iktisatçılar arasında yoğunluklu olarak tartışılmıştır. Ancak süreç içerisinde aynı problem alanına sosyologlar da işaret etmeye başlamıştır.

Gerek Batılı politikacı ve kuramcılar, gerekse de *azgelişmiş* toplumların siyasal iradesi ve idaresini ellerinde bulunduran kadrolar ve aydınlar mevcut *gelişmemişlik* probleminin çözümünü ekonomik temelli bir kalkınma stratejisinin uygulanmasında görmüşlerdir. Gelişme problemi teknik düzeyde tanımlanmış ve çözümün üretilmesi bir model sorunu ile sınırlanmıştır. Bu çerçevede içerisinde Batı, gerek azgelişmişlik sürecini yaşayanlar açısından, gerekse de bu sürecin aşılması yönünde uluslararası boyutta politika üreten Batılı merkezler tarafından, kalıcı ve tek model olarak algılanmaktadır.

Azgelişmiş toplumlarda gelişme, ancak, Batı'nın tarihsel tecrübesinin aydınlatıldığı yolda sebat edildiğinde gerçekleştirilebileceği düşünülen ve endüstrileşme, teknolojik ilerleme, ekonomik büyüme ve yüksek üretim gibi daha ziyade ekonomik temeller üzerinde yükselen bir amaca indirgenmiştir. Gelişme ekonomik büyüme ile özdeşleştirilmiş ve bunun göstergesi olarak da endüstrileşme oranı ile kişisel kazanç miktarı temel olarak alınmıştır.⁴⁷ Böyle bir anlayış, gelişmenin bir süreç olarak kavranmasını değil, gerçekleştirilmesi gereken zorunlu bir amaç olarak algılanması sonucunu beraberinde getirmiştir. *Azgelişmiş* toplumlar açısından asıl olan, gelişmenin toplumsal karşılıkları üzerinde düşünmek değil, "endüstrileşmek ya da teknoloji ithal etmektir."⁴⁸ Endüstrileşmenin ya da teknolojik ilerlemenin en iyi temsil edildiği merkez Batı olduğuna göre *azgelişmiş* toplumlar açısından en iyi çözüm Batıya olabildiğince yetiştirmektir. Batı'nın ileri olduğu bir

47 Bkz., (44), Agazzi, s. 27-28; Ioanna Bkz., (1), Kuçuradi, s. 5 ve s. 11; Bkz., (37), Erbaş, s.11.

48 Bkz., (1), Kuçuradi, s. 6.

süreçte, diğerleri doğal olarak geride kalmışlardır ve onlar “gecikmiş” toplumlar olarak sahnedirler. Tarihin hiçbir devrinde karşımıza çıkmayacak olan bu kavramsallaştırma modern dönemle birlikte karşımıza çıkmış ve Batı dışı dünyada bir gecikme sendromu yaşanır olmuştur.⁴⁹

Savaş sonrasında gelişme sorununa duyulan akademik ilginin artmasının siyasal gerekçeleri oldukça barizdir. İkinci Dünya Savaşından sonra Amerikan sosyal bilim çevreleriyle siyasal mekanizmalar arasında yaşanan iç içelik bilgi iktidar ilişkisine dikkat çeken yaklaşımlar açısından oldukça önemli ve öğretici bir örnek olmuştur. Savaş sonrasında Amerikan devleti, istihbarat kurumları ve bazı vakıflarca desteklenen sosyal bilimsel çalışmalar, genel olarak Amerikan çıkarlarının savunusunu üstlenmişlerdir. Savaş sonrasında bu bağlamda özellikle CIA ve FBI gibi istihbarat kurumları akademik bilgi üretimini fiilen yönlendirmiş, Ford Vakfı, Rockefeller Vakfı ve Carnegie Vakfı gibi kuruluşlar da bu yöndeki çalışmalarını genel hükümet politikaları doğrultusunda finanse etmişlerdir.⁵⁰

Amerikanın dünya egemenliğini eline geçirmesi ve dünyanın çehresini kendi stratejik hedefleri doğrultusunda biçimlendirmek istemesi gelişme tartışmalarının savaş sonrasına denk düşmesinin başlıca gerekçesini oluşturmaktadır. Bunun yanında Amerika önderliğinde örgütlenecek bir dünya düzenine karşı oluşan muhalefetin yarattığı gergin ortamın varlığı ve savaş sonrasında Avrupa'nın Asya ve Afrika'daki sömürgelerinde anti-sömürgeci siyasi bağımsızlık hareketlerinin hızlı bir biçimde artması da gelişme tartışmalarının gündeme gelmesine yol açan önemli siyasal gelişmelerdir. Amerikan'ın dünya siyasi dengesinde elde ettiği etkin konum ve bu konumu benimsemeksizin dünya siyasi dengesini kendi çıkarları doğrultusunda biçimlendirmek isteyen SSCB'nin izlediği politikalar “iki kutuplu bir dünya”nın tarih sahnesine çıkmasına yol açmıştır. Avrupa'nın sömürgelerinde anti sömürgeci bağımsızlık hareketlerinin yoğunlaşması ve bu hareketlerin kısa vadede amaçlarına ulaşmaları sonucunda, daha önce de belirtildiği üzere, birçok ulus devlet kurulmuş,

49 Gecikme sendromu ile ilgili çarpıcı bir değerlendirme için bkz., Serge Latouche, DÜNYANIN BATILILAŞMASI. Çev., T. Keşoğlu, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1993, s. 90-92.

50 Ayrıntılı bilgi için Bkz., (39), Cumings, s. 171; Noam Chomsky, “Soğuk Savaş ve Üniversite”, SOĞUK SAVAŞ VE ÜNİVERSİTE. Der., N. Chomsky, Çev., M. Ceylan, Kızılelma Yay., İstanbul, 1998, s. 187-208.

bu yeni ulus devletlerin Soğuk Savaşın taraflarınca potansiyel müttefik olarak görülmesi ile paralel olarak kalkınma sorununa duyulan ilgi artmıştır. Batı dışında kalan dünyanın kalkındırılması problemi Soğuk Savaş ortamında, Amerikan çıkarları doğrultusunda ve yeni ulus devletlere tanıklık edildiği bir dönemde açığa çıkmıştır.

Batılı olmayan toplumların kalkınması probleminin savaş sonrasında yoğun bir biçimde işlenmeye başlanmasının bir diğer siyasal gerekçesi de özelde yeni ulus devletlerin, genelde ise Batı dışı dünyanın tamamının yoğun bir nüfus artışına kaynaklık etmesi ve bu haliyle “azgelişmiş” toplumların dünya ekonomik dengesi açısından potansiyel bir tehdit unsuru oluşturmasıdır. Ekonomik büyümenin sağlanması Batı dışı dünyanın içerisinde bulunduğu ekonomik durumun ıslahı ile mümkün görülmüş ve Amerikan çıkarları dünya ekonomisinde sağlanacak genel iyileşmeyle büyük oranda ilintilendirilmiştir.⁵¹

Azgelişmişlik durumu, zengin ve fakir ülkeler arasında halihazırda gözlenen farklılıklar temelinde tanımlanmış, böylesi eşitsizliklerin, varolan uçurumların ortadan kaldırılmasında kalkınma sürecine önemli bir rol biçilmiştir. En temelde, azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkeleri takip ve taklit edecekleri bir süreçte gerçekleştirilecek kalkınma ile söz konusu farklılıkların ortadan kaldırılacağı düşünülmektedir. Bu süreçte iktisatçılar, sosyologlar ve siyaset bilimciler kendi kavramsal çerçevelerinden hareketle çeşitli analizler yapmışlardır. İktisatçılar ekonomik yapıları, sosyologlar toplumsal kurumları ve davranış kodlarını, siyaset bilimciler ise siyasal gelişmeyi incelemeye koyulmuşlardır. Modernleşme kuramının gelişme konusunu ele alış biçimini, gelişme sosyolojisinin üretilmesine katkıda

51 “Bizim kendi ekonomimizin büyümesi, önemli derecede, dünya ekonomisinin büyümesiyle ilgilidir. Miletimizin başlangıç döneminden beri enerjisinin önemli bir kısmını, kıtada fırsatları artıran bir ekonominin yaratılmasına adanmış olan Amerikalılar, ülkedeki sürekli büyümenin, artık, tüm dünyada gelirlerin artmasını gerektirdiğini, giderek daha fazla anlamaya başlıyorlar.” W.W. Rostow ve M.F. Millikan, “Dış Ekonomik Politika Üzerine Notlar”, iç., ÜNİVERSİTELER VE AMERİKAN İMPARATORLUĞU. Der., Christoher Simpson, Çev., M. Ceylan, Kızılelma Yay., İstanbul, 2000, s 73. Rostow ayrıca bu konuda şöyle yazmaktadır: “Geri kalmış ülkelere —komünistlerin umutlarının yoğunlaştığı uluslara— herhangi bir komünist eğilime girmeden, demokratik dünyanın belirlediği sınırlar içerisinde hazırlık safhasını tamamlayarak gelişme aşamasına geçebileceklerini göstermek gerekiyor. Bu, kanımca Batılıların en önemli meselesidir.” Bkz., W. W. Rostow, THE STAGES OF ECONOMIC GROWTH, A NON-COMMUNIST MANIFESTO. Cambridge University Pr., Cambridge, 9. bsk., 1963, s. 134.

bulunan düşünürlerin temel uğraklarını ortaya koymadan önce, gelişme olgusuna iktisatçıların en temelde nasıl baktıklarını belirlemek, sosyolojik kuramın gelişme sorununa neden eğilme gereği duyduğuna işaret etmek gerekmektedir. Ancak bundan sonra, sosyologların konuyu irdeleme biçimini, modernleşme kuramının gelişme sorununu ele alış tarzını, gelişme sosyolojisinin kabaca 1950 – 1970 arası dönemde sahip olduğu nitelikleri ortaya koymak mümkün hale gelebilecektir.

3.1. İktisatçıların Olguya Yaklaşımı: Harrod, Domar ve Rostow

Kalkınma, ilk elde, ekonomik bir problem olarak kavrandığından konuyla ilgili ilk çalışmalar ekonomi disiplini içerisinde yapılmıştır. Ekonomi disiplini savaş sonrasında kalkınmanın tartışılması açısından oldukça önemli bir çerçeve sağlamış ve kalkınmaya dair yaklaşımlar büyük oranda ekonomi disiplini içerisindeki gelişmeler tarafından kayıtlanmıştır. Kalkınma kuramlarının inşasına yönelik ilk çabalar, ekonomik büyüme ile gelişme kavramlarını birbirinin yerine kullanmışlar ve ikisinin eş anlamlı olduğu yönünde bir önkabule sahip olmuşlardır. Gelişme problemi, savaşın hemen sonrasında yoğun bir biçimde iktisatçıların gündemine girmiş⁵² ve kalkınma, ekonomik büyüme ile özdeş bir süreç olarak kabul edilmeye başlanmıştır.

Bu bağlamda R.F. Harrod'un *Towards a Dynamic Economics* ve E. Domar'ın *Essays in the Theory of Economic Growth* adlı eserleri savaş sonrası dönemde, ekonomi disiplini içerisinde kalkınma sorununun nasıl kavrandığını göstermesi açısından oldukça dikkat çekici çalışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Domar ve Harrod'un çalışmaları birbirlerinden bağımsız olarak yapılmış ve sundukları modeller kalkınmaya ilişkin dönemin bakış açısını büyük oranda şekillendirmiştir.⁵³

52 Bu süreçte öne çıkan iktisatçılar, Batı dışında kalan toplumları tanımlamak üzere birçok kavram ortaya atmışlardır. "Büyük itiş", yeni başlayanlar," "ortasında olanlar" vb. kavramlar bu dönemde ortaya atılmıştır. Bkz., M. Belik Kıray, "Sosyolojik Açısından Gelişme Kavramının İncelenmesi: Tarihsel ve Toplumsal Süreç Olarak Gelişme-İlerleme ve Türkiye Gerçeği", iç., Mübeccel Kıray, SEÇME YAZILAR. Bağlam Yay., İstanbul, 1999, s. 16.

53 Harrod ve Domar'ın yaklaşımları savaş sonrası kalkınma tartışmalarında oldukça merkezi bir konum işgal etmektedirler. Harrod ve Domar'ın yaklaşımlarına Türkiye'den de dikkat çekilmiştir. Örnek olarak bkz., Sencer Divitçioğlu, İKTİSADİ BÜYÜME, MARX'IN GÖRÜŞLERİ VE HARROD'LA KARŞILAŞTIRMA. Sermet Matbaası, İstanbul, 1959.

Harrod ve Domar'ın çalışmaları ekonomik büyüme ile kalkınma arasında kurulan özdeşliğin iktisatçılar arasında büyük kabul görmesinde oldukça etkili olmuşlardır. Gerek Harrod'un çalışmasında gerekse de Domar'ın çalışmasında biriktirme ve yatırım ekonomik büyümenin arkasındaki esas itici güç olarak görülmüş ve dolayısıyla kalkınmanın gerekçeleri olarak da bu iki unsur sunulmuştur. Bu çalışmalarda kalkınma, sermaye oluşumu ve dolaşımına bağlı bir süreç olarak algılanmıştır. Kalkınma problemini ekonomi merkezli tanımlayan ve az gelişmişlik probleminin aşılması noktasında ekonomik büyümeyi merkeze koyan düşünürler, Batılı gelişmeyi de endüstrileşme süreci ile özdeş tutmuşlardır. Az gelişmişlik, endüstrileşme sürecinin karşısına konularak tanımlanmış ve az gelişmişlik durumuna ilişkin nitelikler endüstrileşme sürecine bakılarak ortaya konmuştur. Endüstrileşmiş ülkelerle az gelişmiş ülkeler arasında görülen farklılıklar az gelişmişliğin çeşitli yönlerinin ve basamaklarının tanımlanması sonucunu doğurmuş, dolayısıyla da yaşanan az gelişmişlik durumunun sebebi de yine sermaye yokluğuna dayandırılmıştır.⁵⁴

Towards a Dynamic Economics, Harrod'un 1947 yılında Londra Üniversite'sinde verdiği beş konferansın metinlerinden oluşmaktadır. Harrod bu çalışmasında, savaşın yarattığı kötü koşulların mirasından bir an önce kurtulabilmek ve ekonomik büyüme sürecini hızlandırabilmek amacıyla "dinamik" bir ekonomi ihtiyacına dikkat çekmiştir. Harrod'un yaklaşımına göre ekonominin statik ve dinamik olmak üzere iki boyutu bulunmaktadır. "Statik" içsel kaynakların kullanımı sonucunda elde edilen doğrudan kazanç anlamına geliyorken⁵⁵, "dinamik" dış faktörlerin ve özellikle dış ticaretin söz konusu olduğu bir ekonomik süreçtir. Harrod ekonominin "statik" algılanışına ya da "statik" boyutuna Keynes'in *General Theory* isimli çalışmasında çizdiği çerçeveyi örnek olarak verir.⁵⁶ "Dinamik" ekonomiye ya

54 Magnus Blomström ve Björn Hettne, DEVELOPMENT THEORY IN TRANSITION. Zed Books, Londra, 4. bsk., 1998, s. 11-12.

55 R. F. Harrod, TOWARDS A DYNAMIC ECONOMICS. MacMillan ve St. Martin Pr., Londra ve New York, 9. bsk., 1966, s. 6. Kitabın ilk baskısı 1948 yılında yapılmıştır.

56 Bkz., (55), Harrod, s. 14.

da ekonominin dinamik algılanışına ise Marshall'ın bakış açısını örnek gösterir.⁵⁷ Harrod, savaş sonrası tanıklık edilen sürecin beraberinde getirdiği sorunların aşılması kaygısıyla, dinamik ekonominin önemi ve gerekliliği üzerinde durur. Harrod'a göre sağlıklı bir ekonomik büyümenin olanağı dış faktörlerde yatmaktadır. Harrod, dinamik ekonominin sağlayacağı destekle ekonomik büyümenin sağlanması için gerekli koşulların oluşturulabileceğini ve kalkınma sorununun da bu çerçevede çözümlenmiş olacağını düşünmektedir.

Essays in the Theory of Economic Growth ise, Domar'ın 1945-1950 yılları arasında yayımladığı makalelerin ve verdiği seminer metinlerinin derlenmesinden oluşmuş ve kitap olarak 1957 yılında basılmıştır. Domar'ın çalışmasında yer alan dokuz bölümün temel sorunu ekonomik büyüme amacının gerçekleştirilmesini mümkün kılacak teorik bir model geliştirmektir. Geliştirilmeye çalışılan bu teorik model aynı zamanda dönemin önemli sorunlarından birisi olan kalkınma sorununu da çözmeye çalışmaktadır. Kalkınma ekonomik büyüme sürecinin son aşaması olarak görülmekte, ekonomik büyüme amacının gerçekleştirilmesi için sunulan formüllerin kalkınma sürecinin de yönünü belirleyeceği düşünülmektedir. Domar, bundan böyle, esas problemin işsizliğin ortadan kaldırılması olmadığını, yapılması gerekenin ekonomik kalkınma ve büyüme oranları üzerinde durulması olduğunu belirtmektedir.⁵⁸ Domar'ın sunduğu modelde mikro alanda karşılaşılan problemlerin çözümü daha makro boyutlu projelere adanmaktadır. Domar kendisinden önce ortaya konan ekonomik büyüme modellerini ele aldıktan sonra⁵⁹ kendi büyüme modelinin temel niteliklerini ortaya koymaktadır. Domar'ın temel hareket noktası ekonomik büyümenin dolayısıyla da kalkınmanın nasıl sağlanabileceği sorunudur. Domar'ın düşüncesinde ekonomik büyüme hem zorunlu hem de arzu edilir bir süreçtir ve bunun sağlanması büyük oranda vergi politikalarının ekonomik büyüme amacına uygun olarak düzenlenmesine ve yeni şirketlerin gelişimine bağlı görülmektedir.⁶⁰

57 Bkz., (55), Harrod, s. 15.

58 E. Domar, *ESSAYS IN THE THEORY OF ECONOMIC GROWTH*. Greenwood Pr., Connecticut, 10. bsk., 1982, s. 10.

59 Bkz., (58), Domar, s. 17-18.

60 Bkz., (58), Domar, s. 195.

Böylelikle gerek Harrod gerekse de Domar, savaş sonrası dönemde mantıksal ve kurumsal temelleri atılan ve günümüzde de egemenlik alanları hayli genişleyen ulus-ötesi şirketlerin kuramsal hazırlayıcıları olmaktadır.

Savaş sonrası kalkınma tartışmaları açısından Harrod ve Domar'ın önemi, ekonomik büyüme ile kalkınma arasında bir özdeşlik kurarak, gelişme sorununun ekonomi merkezli bir sorun olarak algılanması yönünde en temel katkıyı yapmış olmalarında yatmaktadır. Bu iki kuramcının yaklaşımlarından etkilenen birçok düşünür kalkınmayı salt ekonomik bir süreç olarak kavramış ve kalkınma amacı olarak tanımladıkları süreci yine salt ekonomik nedenlere bağlamışlardır.⁶¹

Kalkınmanın ekonomik büyüme ile özdeş kabul edilmesi ve ekonomik büyümenin de sermayenin niteliğiyle ilişkilendirilmesi savaş sonrası kalkınma tartışmaları içerisinde kısa zamanda yaygın bir anlayış halini almıştır. Kaleme aldığı *The Stage of Economic Growth, A Non-Comunist Manifesto*⁶² isimli eserle kalkınma tartışmalarının ve modernleşme kuramının en önemli teorisyenlerinden birisi haline gelen W.W. Rostow'un geliştirdiği yaklaşım da yine bu anlayışı pekiştirmiştir. Rostow'un bakış açısı kalkınma ile ekonomik büyüme arasında var olduğu düşünülen doğrudan ilişkinin formüle edilmesinde oldukça merkezi bir rol oynamıştır. Rostow sermaye oluşumu ve dolaşımına verdiği önem ve ekonomi-kalkınma ilişkisini kavramsallaştırma biçimi ile kalkınmanın ekonomik temelli bir süreç olarak anlaşılmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Bununla birlikte Rostow kendisinden önce gelen ve ekonomik büyüme ile kalkınma arasında birebir bağlantı kuran diğer düşünürlere göre daha kapsamlı bir çerçeve ortaya koymuştur.

61 Örnek olarak bkz., Oscar Lange, KALKINMA YÖNTEMLERİ. Çev., M. Selik, E. Günçe, Sosyal Adalet Yay., Ankara, Trhs. ve Hollis B. Chenery, GELİŞME POLİTİKALARI VE PROGRAMLARI. Çev., N. Bengül, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara, 1959.

62 Rostow'un bu çalışmasının Türkçe'ye iki ayrı çevirisi bulunmaktadır. GELİŞME NAZARİYESİ, GAYRI-KOMUNİST MANİFESTO. Çeviren belirtilmemiş, Nebioğlu Yay., İstanbul, Tarihsiz; İKTİSADİ GELİŞMENİN MERHALELERİ, KOMUNİST OLMAYAN BİR MANİFESTO. Çev., E. Güngör, Yayınevi ve yer belirtilmemiş, 1966. İkinci baskı Kalem Yay., İstanbul, 1980. Esere ilişkin atıflar şu kaynaktan yapılmaktadır: W. W. Rostow, THE STAGES OF ECONOMIC GROWTH, A NON-COMMUNIST MANIFESTO. Cambridge University Pr., Cambridge, 9. bsk., 1963.

Kalkınma problemini merkeze alarak ekonomik büyüme konusunu işleyen Rostow'a göre toplumlar, kendi kendisini besleyebilen bir ekonomik büyüme ancak beş aşamada ulaşabilirler. Rostow diğer modernleşmeci düşünürler gibi gelişme sürecini her şartta gerçekleşmek durumunda olan kaçınılmaz bir süreç olarak görür⁶³ ve toplumların geçirmek zorunda oldukları beş aşamadan bahseder.

Bu aşamalardan birincisi *geleneksel toplum* aşamasıdır. Bu aşama fiziksel dünyaya Newton-öncesi dönemin gözüyle bakan, Newton öncesinin bilim ve teknoloji anlayışı üzerine temellenen ve sınırlı üretim fonksiyonlarına sahip olan bir toplum yapısını bünyesinde barındırır. Bu toplum yapısı modern bilim ve teknolojiyle ya tanışmadığından ya da onu düzenli ve sistematik olarak uygulamadığından (uygulayamadığından) oldukça sınırlı bir verimle karşı karşıya kalmaktadır.⁶⁴ Rostow genel olarak bu aşamaya tanıklık eden toplumların sınırlı üretimlerindeki sınırlamalar dolayısıyla mevcut kaynaklarını tarıma aktardıklarını belirtmektedir. Mevcut tarımsal yapı dolayısıyla hiyerarşik bir toplumsal yapı ve sınırlı oranda bir dikey hareketlilik söz konusudur. Toplumsal örgütlenme içerisinde aile ve klan bağları büyük bir rol oynar. Bu toplumların değer sistemleri kadercilik olarak adlandırılan anlayışla kayıtlanmıştır.⁶⁵ Rostow, tarihsel olarak, Newton öncesi dünyanın en önemli katılımcılarının Çin Hanedanları, Orta Doğu ve Akdeniz medeniyeti ile Ortaçağ Avrupası olduğunu belirtmektedir.⁶⁶

İkinci aşama, *atılım için hazırlık* aşamasıdır. Bu aşama gelenekselden moderne doğru bir geçiş süreci yaşayan toplumları bünyesinde barındırır. Atılım için hazırlık aşaması ilk ve en açık biçimiyle on yedinci yüzyıl sonu onsekizinci yüzyıl başı Batı Avrupasında kendisini göstermiştir. Dönemin Batı Avrupasında modern bilimin ortaya koydukları gerek tarımda gerekse de endüstride yeni üretim fonksiyonlarına dönüşmeye başlamıştır. Bu durumun gerçekleşmesi dünya pazarlarının giderek genişlemesi ve bunun için çeşitli mücadelelerin yaşanmasına büyük oranda bağlı olmuştur. Bu aşamanın kendisini göstermesinin temelinde Batı Avrupa'daki

63 Bkz., (41), Harrison, s. 26.

64 Bkz., (51), Rostow, s. 4.

65 A.g.e., s. 5.

66 A.g.e., s. 5.

gelişmelere bağlı olarak Orta Çağın zincirlerinden bağımsızlaşmak yer almaktadır. Batı Avrupa ülkeleri arasından ilk olarak *atılım için hazırlık* aşamasını yakalayan, coğrafi konumu, doğal zenginlikleri, ticari olanakları ve toplumsal ve siyasi yapısı dolayısıyla İngiltere olmuştur. Bu aşamada yalnızca ekonomik ilerlemenin mümkün olabileceği düşünülmemekte, aynı zamanda ekonomik ilerlemenin ulusal saygınlık, özel kazanç, genel refah seviyesi ve çocuklar için daha iyi bir yaşam gibi diğer bazı ideallerin gerçekleşmesi için de bir zorunluluk olduğu varsayılmaktadır.⁶⁷

Rostow, geleneksel toplumla hazırlık süreci arasındaki geçişte gerek ekonominin kendisinde gerekse de toplumsal değerler dengesinde yaşanan köklü dönüşümlerin etkisine değinse de ona göre bu süreçte esas dönüştürücü güç siyasal erktir. Güçlü ulus-devletlerin ortaya çıkması ile birlikte, geleneksel örgütlenmeleri büyük oranda tahrip eden ulusalcı anlayışın gündeme gelmesi ve sömürgeciliğin ortaya çıkması en önemli iki siyasal gelişme olarak kendisini göstermektedir.⁶⁸ Rostow, ulusalcılığın geleneksel toplumdan modern topluma doğru yaşanan geçiş sürecinin en önemli ve vazgeçilmez unsuru olduğunu belirtmektedir.⁶⁹ Ulusalcılığın modern kimlik taşıma rolüne dikkat çeken Rostow'a göre söz konusu geçişin sağlanmasındaki bir diğer siyasal süreç kolonyal yapılanmaların gün yüzüne çıkmasıdır.⁷⁰ Emperyal güçler, *atılıma hazırlık* aşamasının gelişimi için daima kusursuz pratikler ortaya koymasalar da, düşüncede, bilgi üretiminde, kurumlar düzeyinde ve sermaye biçimlerinde dönüşümlerin gündeme getirilmesini mümkün kılmaktadırlar. Rostow'a göre sömürgeci güçler, sömürge siyasetinin açık bir amacı durumunda olan modernleşme sürecini besleyecek birçok pratiği bünyelerinde barındırmaktadırlar.⁷¹ Rostow, ayrıca, geleneksel toplumdan *hazırlık* aşamasına geçişte askerlerin, tüccarların ve aydınların birlikte oluşturacakları bir koalisyona da oldukça önemli roller biçmektedir.⁷² İkinci aşamada geçiş büyük oranda tarımsal bir

67 A.g.e., s. 6.

68 A.g.e., s. 7.

69 A.g.e., s. 26.

70 A.g.e., s. 108-109.

71 A.g.e., s. 27.

72 A.g.e., s. 29.

yapıdan endüstrinin, iletişim alanlarının ve ticaretin görünür olduğu bir yapıya doğru gerçekleşmekte,⁷³ eğitimin, girişimciliğin ve sermayeyi harekete geçiren kurumların önemi giderek farkedilmeye başlanmaktadır.⁷⁴

Rostow'un sıralamasında üçüncü aşama olarak *atılım* aşaması karşımıza çıkar. *Atılım* aşaması devam edegelen büyümeye karşı süregelen engellerin ve direnme mekanizmalarının artık bütünüyle çaresiz kaldığı ana işaret eder.⁷⁵ Büyüme bu aşamada normal ortamını bulur.⁷⁶ Genel olarak *atılım* aşaması yalnızca toplumda sermaye artışı, tarımda ve endüstride teknolojik gelişmeyi değil, aynı zamanda ekonominin modernleşmesini ciddi ve önemli bir politik pratik haline getirmeye aday bir siyasi elitin de doğuşunu içerir. Bu aşamada etkili yatırımların oranı, ulusal gelirin yüzde beşinden yüzde onuna ya da daha fazlasına yükselir. Bu aşamada yeni endüstriler hızla yayılır. Yeni bir girişimciler sınıfı gündeme gelir⁷⁷ ve özel sektörde yatırımlar fazlalaşır. Gerek endüstride gerekse de tarımda yeni teknikler gündeme gelir, tarım ticari bir karaktere bürünür. Buna paralel olarak çiftçilerin giderek artan bir kısmı yeni metodları benimsemeye hazır hale gelirler ve zamanla yaşamlarında köklü değişimler ortaya çıkar. Tarımsal üretimdeki devrimci dönüşümler başarılı bir *atılım* için en temel şarttır.⁷⁸ Rostow bu aşamanın tarihsel olarak 1783 sonrası Britanya'nın yaşadığı yirmi yılda, Amerika ve Fransa'nın 1860'tan önceki birkaç onyılında, Almanya'nın on dokuzuncu yüzyılın üçüncü, Japonya'nımsa dördüncü çeyreğinde yaşadıklarında, Rusya ve Kanada'nın 1914'ten önceki yıllarında ve Hindistan ve Çin'in 1950'lerdeki durumlarında temsil edildiğini düşünmektedir.⁷⁹

Dördüncü aşama *olgunluğa yönelme* aşamasıdır. Bu aşamada ulusal gelirin yüzde onu ile yirmisi yatırım olarak değerlendirilmekte ve üretim miktarının nüfus artış hızından düzenli olarak yüksek olması sağlanmaktadır. Bu aşamada ekonomi

73 A.g.e., s. 18-19.

74 Bkz., (41), Harrison, s. 27.

75 Bkz., (51), Rostow, s.7.

76 A.g.e., s. 36.

77 A.g.e., s. 39.

78 A.g.e., s. 8.

79 A.g.e., s. 9.

kendi yerini uluslararası ekonomi içerisinde bulacaktır. Bu aşamada toplum yeni değer ve kurumları eskileri karşısında dengeleyebilecek ve eski değer ve kurumlar büyüme sürecini destekleyebilir hale getirilmek üzere bir revizyona tabi tutulacaktır. Rostow, genel olarak, *atılım* aşamasının başlangıcından sonraki altmış yıl içerisinde bu aşamaya ulaşılabileceğini belirtmektedir. Bu dönemde ekonomi, çerçevesi daha iyi çizili ve teknolojik olarak daha karmaşık süreçleri bünyesinde barındırmaya başlayacak, örneğin ağır sanayiden, makine parçaları, kimyasal madde ve elektrikli donanımların üretimine geçilecektir. Bu aşamaya Almanya, İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başı itibarıyla tanıklık etmişlerdir.⁸⁰ *Olgunluğa yönelme* aşamasında ekonomi herşeyin üretimi için gerekli olan teknolojik ve kuramsal bilgiye sahip değildir, yalnızca üretmek istedikleri ile ilgili bilgi sahibidir. Bu dönemde esas olan teknolojik ve kurumsal gereklilikler değil, ekonomik tercihler ve siyasal önceliklerdir.⁸¹

Rostow beşinci ve son aşamayı *kitlesel tüketim çağı* olarak niteler. Bu aşamada yüksek bir kitlesel tüketimle karşı karşıya kalınır ve başlıca sektörler kendilerini tüketicilerin taleplerine göre ayarlarlar. Rostow'a göre yirminci yüzyılda bu aşamaya ulaşmayı başaran toplumlar iki şeyi gerçekleştirmişlerdir. Bunlardan birincisi, söz konusu toplumlarda kişi başına düşen gelir artmış ve insanların birçoğu temel yaşam ihtiyaçlarının üzerinde bir tüketim olanağına kavuşmuşlardır. İkincisi ise, işgücünün yapısı değişmiş ve bu değişim kendisini yalnızca kentli nüfus oranının toplam nüfus içerisindeki artışında değil, aynı zamanda bürolarda ve bilgi gerektiren işlerde çalışan insan sayısının artışında da göstermiştir.⁸² Rostow bu aşamaya ulaşan Batılı toplumların büyüyen ekonomiyi toplumsal refahın ve güvenliğin sağlanmasına adanmayı yeğlediklerini belirtmektedir. Ona göre refah devletinin ortaya çıkması bir toplumun teknik olgunlaşmanın ötesine gittiğinin göstergesidir.⁸³ Rostow

80 A.g.e., s. 9. Rostow çok genel de olsa bu aşamaya ulaşma tarihlerine göre birkaç ülkeyi sınıflandırır. Buna göre dördüncü aşamaya İngiltere 1850'de Amerika 1900'de, Almanya ve Fransa 1910'da, İsveç 1930'da, Japonya 1940'ta, Rusya ve Çin ise 1950'de ulaşmışlardır. Bkz., a.g.e., s. 59.

81 A.g.e., s. 10.

82 A.g.e., s.10.

83 A.g.e., s. 11.

Amerika'nın dördüncü aşamadan beşinci aşamaya doğru geçişini dört dönemde ele almaktadır. 1901-1916 yıllarında yaşanan ilerlemeci dönem, 1920'li yıllar, 1930'larda yaşanan Büyük Bunalım ve 1946-56 yılları arasında yaşanan şahlanış dönemi.⁸⁴ Rostow Amerika'nın beşinci aşamaya ulaşmasındaki dönüm noktasının Henry Ford'un motorlu araçları olduğunu, ancak Amerikanın bu aşamaya ulaşmasının ancak 1946-1956 yılları arasında tamamlandığını ifade etmektedir. Rostow söz konusu sınıflamayı Batının ekonomik gelişme pratiğinden hareketle gerçekleştirmekte ve en son aşamayı temsil etme ayrıcalığını da yine Amerika'ya vermektedir. 1950'li yıllarda Batı Avrupa ve Japonya'nın da bu aşamaya dahil olduklarını belirten Rostow, Sovyetler Birliğinin de teknik olarak bu aşamaya dahil olabileceğini, ancak komünist yöneticilerin bu aşamanın beraberinde getirdiği toplumsal ve siyasal sorunların önüne geçmek noktasında cesur davranmadıklarını iddia etmektedir.⁸⁵

Rostow'un kalkınma analizi ekonomik süreçleri öne çıkarmakla birlikte, kısmen de olsa, toplumsal etkenlerin rolüne de değinmektedir. Rostow bu bağlamda söz konusu aşamaların nesnelere olan toplumları iki kategoride değerlendirmektedir. Birinci kategoride bulunan toplumların siyasi, toplumsal ve kültürel yapıları, o toplumların yüksek bir refah seviyesine ulaşabilmelerine engel teşkil etmiyorken, ikinci kategoride bulunan toplumlar söz konusu aşamaları başarmak için siyasi ve toplumsal yapılarında ciddi değişikliklere gitmek zorundadırlar.⁸⁶ Rostow yine benzer bir biçimde az gelişmiş ülkelerin kalkınması için iki temel koşul ileri sürmektedir. Birincisi, kalkınmaya muhatap olacak toplumların sahip oldukları geleneksel bağlardan kurtulmalarıken ikinci koşul, kalkınmaya ilişkin süreçlerin Amerika Birleşik Devletleri'nin örgütlediği bir dünya siyaseti çerçevesinde yaşama geçirilmesidir.⁸⁷

84 A.g.e., s. 74.

85 A.g.e., s. 11.

86 A.g.e., s. 36.

87 Bkz., (41), Harrison, s. 25. Rostow kalkınma sürecinin hızlandırılmasında, daha genel düzeyde de, uluslararası ilişkilerin önemine dikkat çekmiştir. Bkz., (54), Blomström ve Hettne, s. 13.

Rostow'un kalkınmaya ilişkin değerlendirmeleri, gelişme ekonomisinin kavramları kullanılarak yapılmaktaysa da, toplumsal süreçlere de bütünüyle duyarsız değildir. Bu nedenle Rostow'un ekonomik büyüme kuramı, modernleşme kuramı ve gelişme sosyolojisi içerisinde oldukça etkili olmuştur. Ancak Rostow, yine de kalkınmanın ekonomik temelini merkeze alarak bir gelişme kuramı ortaya atmış ve bu haliyle kalkınma ile ekonomik süreçler arasında bir özdeşlik kurulması anlayışını yeniden üretmiştir. Rostow, gelişme kuramını ortaya koyarken temel açıklama birimi olarak ekonomik süreçleri almış, değerlerde yaşanacak değişimleri de yine bu süreçlere bağlı olarak açıklamıştır.

Kalkınma sorunu üzerine ya da kalkınma sorunundan hareketle yapılan ve ekonomik olguları temel açıklama birimi olarak kabul eden çalışmalar süreç içerisinde ekonomi disiplini çerçevesinde gelişme ekonomisi olarak bilinen bir altdisiplinin gündeme gelmesine yol açmıştır. Gelişme ekonomisi en temelde Batı dışı toplumların mevcut üretimlerinin neden yetersiz olduğu, bu toplumların verimliliklerinin nasıl artırılacağı ve sahip oldukları ekonomik yapıların nasıl modernleştirilebileceği sorunlarına karşılık olarak ortaya çıkmıştır.⁸⁸ Gelişme ekonomisine kaynaklık eden çalışmaların birçoğu dünya toplumlarını ülkede kişi başına düşen gelir miktarına göre sınıflamış ve bu sınırlı tasnif 1950'li ve 60'lı yıllarda oldukça etkili bir biçimde kalkınmanın ekonomik bir çerçevede ele alınması anlayışını canlı tutmuştur. Zamanla bu sınırlı açıklama biriminin yanına sermaye donanımı, sermaye birikimi, tasarruf, yatırım gibi unsurlar da eklenmiştir.⁸⁹ Gelişme ekonomisi içerisinde yapılan açıklamalar, inceledikleri Batı dışı toplumların söz konusu gelişmemişlik durumunu yine bu toplumların sahip oldukları içsel dinamiklere, halihazırda ortaya konan yanlış pratiklere bağlamaktadır. Savaş sonrasında gelişme iktisatçıları azgelişmişlik sorununun aşılması için yapılacak ekonomik *atılımların* merkezi önemine dikkat çekmekte ve ekonomik kalkınma ile modernleşme sürecinin tamamlanacağını iddia etmektedirler. Gelişme iktisatçıları, biri azgelişmiş toplumlara diğeri de endüstrileşmiş toplumlara ait olmak üzere iki

88 Bu (alt) disiplinin en önemli simileri olarak Rostow, Hirschman, Lewis, Millikan, Rosentein, Rodan ve Nurkse karşımıza çıkar. Bkz., (2) Ercan, s. 91.

89 Ercan, a.e.e., s. 92.

farklı ekonomi olduğu⁹⁰ kanaatinden hareket etmişlerdir. Savaş sonrası gelişme yazını ekonomi disiplini içerisinde üreten düşünürlerin çoğu, gelişmemiş ekonomik yapılara sahip olan toplumların ekonomik olarak kalkınmış olan ülkelerin düzeyine erişecekleri yönünde oldukça iyimser bir bakış açısına sahip olmuşlardır.⁹¹ Ancak bu iyimserci bakış açısı, onların, az gelişmiş toplumların ekonomik yapılarına müdahalede bulunulması gerektiği yönünde ciddi bir fikir birliği içerisinde olmasına engel olmamıştır. Gelişme iktisatçıları bu bağlamda “yabancı” sermaye dolaşımına ve planlı ekonomik düzenlemelere oldukça sıcak bakmışlar ve bu süreçlerin teşviki için gereken kuramsal altyapıyı üretmeye çalışmışlardır. Böylelikle gelişme ekonomisi, az gelişmişlik sorununu ve modernleşme sürecini ekonomik kalkınmayla özdeş kabul etmiş ve kalkınmanın ekonomik bir temelde ele alınması anlayışının üretildiği başlıca düşünsel mekan olarak gündeme gelmiştir.

Belirtildiği gibi, savaşın hemen sonrasında kalkınma sorununa duyulan ilgi ekonomik temelli olmuş ve yapılan çalışmalar, sermaye oluşumu ve dolaşımının merkezi kavramlar olarak kabul edildiği, ekonomik büyüme modellerine hasredilmiştir. Bu modeller Batı koşullarından hareketle temellenmiş ve bu nedenle teori ve pratik arasında ciddi bir boşluk oluşmuştur. Kalkınmanın yalnızca ekonomik olarak algılanmasından kaynaklandığı düşünülen bu boşluğu kapatmak için modernleşme yazını içerisinde yoğun bir kuramsal uğraş gün yüzüne çıkmıştır. Savaşın hemen sonrasında genelde dünyanın, özelde ise Batı dışı dünyanın kalkınması problemine çözüm bulmak isteyen kuramcılarının bir çoğu, ekonomi disiplini içerisinde açıklamalarını yapmışlardır. Konuyu tek başına ekonomik olarak kavramanın yarattığı sorunların kendisini göstermesiyle, bu tek yanlı açıklama biçimleri eleştirilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda 1950’li yıllarda sosyolojik bilgi üretimini sürdüren bazı düşünürler genel olarak gelişme sürecinde kültürün ve toplumsal unsurların önemine dikkat çekmişler, toplumsal ve kültürel öğeleri, kalkınmanın gerçekleştirilmesinin ya da onun yitirilmesinin gerekçesi olarak sunmuşlardır.

90 Bkz., (2) Ercan, s. 95.

91 Elbette bu anlayış gelişmenin doğrusallığına ve evrimsel hareketin yanılmazlığına olan inançtan beslenmektedir. Bkz., (2) Ercan, s. 96.

Kalkınmanın salt ekonomik bir perspektiften hareketle değerlendirilmesi, yaşanan toplumsal ve toplumlararası gelişmeleri açıklamakta yetersiz kalmıştır. Kuram ve pratik arasında bulunan bu boşluğun doldurulması amacıyla bir çok düşünür çaba sarfetmiştir. Nüfus artışı sorunu gündeme getirilmiş, sermaye kavramı sağlığın korunması ve eğitim kavramlarını içerisine alacak şekilde genişletilmiş, tavırlar ve kurumlar teorik tartışmaların merkezine taşınmış, siyasi faktörlerin önemi göz ardı edilmez olmuştur. Bu yönde devam eden kuramsal çalışmalar, daha önceki çalışmaları belirleyen dar, ekonomik ve model yönelimli bakış açılarının⁹² ciddi anlamda sorgulanmalarına yol açmıştır.

Bu bağlamda ilk itirazlar 1950'lerin ortalarından itibaren yükselmeye başlamıştır. Bu dönemde ekonomik gelişme sorunu ile ilgilenenler dahi ekonomik gelişmenin ekonomik olmayan etkenleri üzerinde durmuşlardır. Bu bakış açısına en iyi örnek Bert F. Hoselitz'in görüşüdür. Hoselitz, "Economic Growth and Development: Non-Economic Factors in Economic Development" isimli önemli makalesinde, ekonomik kalkınmanın aslında ekonomik olmayan, toplumsal temellerinin de bulunduğunu ve bunların ekonomik kalkınmada temel teşkil ettiğini ispat etmeye çalışmıştır. Hoselitz daha ziyade Batı tarihinin ekonomik gelişimine katkıda bulunan bilimsel, teknolojik ve kültürel değişkenlerine yer vererek⁹³, tezini kanıtlamaya çalışmaktadır. Hoselitz "çevresel şartlar" olarak tanımladığı ve toplumun ekonomik olmayan unsurlarını niteleyen süreçler üzerinde durmuş ve aile yapısı, yasal biçimler, eğitim şekli gibi kurumsal yapılarda gündeme gelen değişimler üzerinde odaklaşmıştır.⁹⁴ Hoselitz aynı zamanda Rostow'un ekonomi-temelli yaklaşımına da, toplumsal temellere dikkat çekmek suretiyle, eleştiri getirmiştir. Bu çerçevede de Japonya üzerine ısrarlı bir vurgusu söz konusu olmuştur. Hoselitz Japonya'nın ekonomik kalkınmasının sahip olduğu kültürel temelleri açıklarken Japonya'nın ticaret kültürü ile Avrupa'nın ticaret kültürü arasında

92 Bkz., (54), Blomström ve Hettne, s. 19.

93 Bert H. Hoselitz, "Economic Growth and Development: Non-Economic Factors in Economic Development" iç., POLITICAL DEVELOPMENT AND SOCIAL CHANGE. Der., Jason L. Finkle ve Richard W. Gable, John Willey and Sons Pr., New York, 2. bsk., 1971, s. 186.

94 A.g.m., s. 184.

varolduğunu düşündüğü benzerliği merkeze yerleştirmiştir.⁹⁵ Ayrıca Hoselitz, ekonomik kalkınmada toplumsal yeniliğin ve bu yeniliğin gerçekleştirilmesinde de toplumsal marjinalliğin önemini ortaya koymaya çalışmıştır.⁹⁶

Süreç içerisinde birçok disiplin kalkınma problemiyle ilgilenmeye başlamış ve gelişme araştırmaları aşamalı olarak daha bağımsız ve disiplinlerarası bir çalışma alanı haline gelmiştir.⁹⁷ Sonuçta gelişmenin gerçekleştirilmesi için yapısal bir dönüşüm zorunlu görülmüş ve bu yapısal dönüşümün imkanı da, büyük oranda mevcut toplumsal yapının tahrip edilmesine bağlı olarak algılanmıştır.

Belirtildiği gibi, iktisatçıların öngördüğü kalkınma stratejileri, toplumların değişimini, dünya sistemiyle bütünleşmesini mekanik bir tarzda ele alan ve bütün toplumların aynı kaynaklara sahip olduğu, dolayısıyla da her azgelişmiş ülkenin potansiyel bir gelişmiş ülke olduğunu düşünen bir yaklaşıma sırtını dayamıştır. Ancak, kısa zamanda, azgelişmiş toplumların kalkınma süreçlerinin açıklanmasında kültürel dokuların olumlu ya da olumsuz rolleri tartışılmaya başlanmıştır. Modernleşme kuramı içerisinde kültür ve gelişme ilişkisinin açıklanmasında, kültürün önemine dikkat çekenler iki farklı yönelimden beslenmişlerdir. Bir yandan toplumların kültürel dokuları, modernleşmenin önündeki “geleneksel” engeller olarak görülmekte, modernleşmenin ve kalkınmanın mümkün olabilmesi için azgelişmiş toplumların kültürel yapılarının tahrip edilmesi gerektiği düşünülmekteyken, diğer yandan, kültürel farklılıkların kalkınma ve daha genel olarak söylenirse modernleşme sürecine olumlu katkılarda bulunabileceği gündeme getirilmektedir. 1940’lı yıllarla birlikte Amerikan sosyal bilimlerinde oldukça ayrıcalıklı bir konum elde eden Max Weberci toplumsal kuram, kalkınma probleminin ele alınışında da kendisini göstermiş ve Weberci tezlerden hareketle, kültür azgelişmiş toplumların gelişmemişliğinin temeline yerleştirilmiştir. Bu düşünsel zemin üzerinde çözüme ilişkin olarak söylenecek her söz doğal olarak

95 A.g.m., s. 185 ve 187.

96 A.g.m., s. 190. Manning Nash’ın 1958 yılında yayımlanan ve ekonomik dönüşümün kültürel ve toplumsal bir dönüşüme bağlı olduğu yönünde bir tezi işleyen makalesi de yine bu çerçevede önemlidir. Bkz., Manning Nash, “Some Social and Cultural Aspects of Economic Development, iç., Finkle ve Gable, a.g.e., s. 193-203.

97 Bkz., (54), Blomström ve Hettne, s. 19.

azgelişmiş toplumların kültürünü hedef alacak ve gelişmenin sağlanmasının ön koşulu olarak bu toplumların sahip oldukları kültürel bağlardan kurtulmak gösterilecektir. Bu yaklaşım kalkınma sürecinde kültürü olumsuzlamaktadır. Kültürün modernleşme sürecindeki olumlu yanlarına dikkat çeken yaklaşımlar söz konusu olmakla birlikte, kültürel yapı, gelişme kuramlarında, daha ziyade, olumsuz bir içeriğe büründürülmüştür. Ancak şu ya da bu şekilde kültür üzerine yapılan vurgu ekonomist açıklamaların kuşatıcılık iddalarını eleştiriye tabi tutmuştur.

Kalkınma, savaş sonrası modernleşme paradigması içerisinde olumlu bir anlama ve merkezi sayılabilecek bir konuma sahiptir. Modernleşmeci düşünürlerden bazıları ekonomik kalkınma sürecini modernleşme süreci ile özdeşleştirirken, bazıları da, ekonomik kalkınmayı modernleşmenin en önemli gerekçeleri arasında saymakla birlikte, ikisi arasında bir ayırım yaparak bu iki sürecin birbirleriyle özdeşleştirilmesine karşı çıkmaktadırlar. Ancak gelişme ekonomisine baktığımızda, problemin ekonomi merkezli kavranışına ve dolayısıyla da modernleşme ile ekonomik kalkınmayı birbiriyle özdeş tutan bir yaklaşıma rahatlıkla tanklık edebiliriz. Fakat gelişme sosyolojisi olarak adlandırılan ve daha ziyade sosyolojik bir çerçeveden hareketle azgelişmişlik sorununu kavramaya çalışan yaklaşımlara bakıldığında modernleşme ile ekonomik kalkınmayı birbirinde ayıran, ekonomik kalkınmayı modernleşme amacı çerçevesinde araçsallaştıran ve bunun da ötesinde toplumsal içerikli bir kalkınma modeli öngören (toplum kalkınması) bir yaklaşımla karşı karşıya kalınmaktadır.

Modernleşme kuramının ve savaş sonrası gelişme sosyolojisinin kalkınma yaklaşımları, kalkınmanın salt ekonomik bir süreç olarak değerlendirilmesinin eksikliğine dikkat çekmişler ve kalkınma sorununu daha kapsamlı bir biçimde ele almak istemişlerdir. Gelişme sosyolojisinin kalkınma sorununu ele almasını doğru okuyabilmek için ekonomik kalkınma analizlerinin temel niteliklerinin de bilinmesi gerekmektedir. Bu kaygıyla yukarıda çerçevesi çizilen ekonomik kalkınma analizlerinden sonra, modernleşme kuramının ve savaş sonrası gelişme sosyolojisinin kalkınma sorununa yaklaşımını ele alabiliriz.

3.2. Savaş Sonrası Gelişme Sosyolojisi ve Kalkınma Problemine Yaklaşımı

Batılı siyasi odakların dünya siyasetine hükmetme arayışları on dokuzuncu yüzyılla birlikte başarı kazanmış ve bu durum Batı dünyasının, siyasi, ekonomik, toplumsal ve düşünsel alanlarında aşırı bir özgüven hissiyle hareket edebilmesine imkan tanımıştır. Etnosantrik bir dünya algısıyla beslenen bu özgüven durumu on dokuzuncu yüzyıl boyunca Batılı kimliğe derinliğine sirayet etmiştir. Sahip olduğu düşünülen tarihsel mirasa, siyasi başarıya, kültürel zenginliğe ve düşünsel birikime dayanılarak temellendirilen bu aşırı özgüven halinin izlerini on dokuzuncu yüzyıl Batı düşüncesinin hemen her alanında bulabiliriz. Batılı güç odaklarının on altıncı yüzyıldan sonra giderek artan bir biçimde elde ettikleri iktidar ve bu iktidarın getirilerinin toplumsal alana taşınması mevcut durumun gerek tarihsel gerekse de niteliksel açıdan biricikliğini açıklama arayışındaki kuramları beraberinde getirmiştir.

Bu kuramlar, bir yandan Batılı toplumların *ileri* durumunun tarihsel gerekçelerini oluşturmaya çalışırken, diğer yandan Batı dışı toplumların mevcut *geriliklerini* de açıklamak istemektedirler. Sosyal bilimlerden doğa bilimlerine dek bilgi üretimini yönlendirenler *ileri* olmanın yasalarını katı formülasyonlara başvurarak ortaya koymuş ve daha sonra ilerlemenin en son aşaması ve temsili olarak da Batı'yı göstermişlerdir. Tarih evrimci bir mantıkla işletilen, güçler savaşının yapıldığı ve mevcut duruma en fazla uyum sağlayanın yaşam şansını elinde bulundurabildiği bir süreç olarak okunmuş ve elbette bu sürecin galibi olarak yine Batı selamlanmıştır. On dokuzuncu yüzyıl boyunca, idealist toplum düşüncesinin kısmi itirazları dışında, bu zihinsel durum ve özgüven hissi canlı bir biçimde toplumsal ve toplumlararası alana dair üretilecek düşüncelerde temsil olunmuştur. Ancak yirminci yüzyılın bunalım yılları ile birlikte bu iyimserci, ilerlemeci ve evrimci düşünsel çerçeveler ciddi tahribatlara uğramıştır.

Birinci Dünya Savaşı, bir yanyıla, bir önceki yüzyılın ilerlemeci ve evrimci perspektifleri ile temsil olunan aşırı özgüven durumunun şiddetli bir aşınmaya maruz kaldığının göstergesidir. İki savaş arası dönemde bu perspektifler yıpranmış ve bunun yerine Batı'nın çöküşünden söz edilmeye başlanmıştır. Bu dönemde sanat,

felsefe ve toplumsal düşünce alanında eser veren düşünürler, çoğunlukla, karamsar bir ruh haliyle ve güven bunalımı içerisinde üretim yapmışlardır. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrasında ilerleme düşüncesi güvenilirliğini büyük oranda kaybetmiştir. Amerikan ve Fransız Devrimleri'nin uğruna kanlar akıtılan idealleri “kısa ömürlü” çıkmış ve büyük oranda gerçek hayata yansıtılmamıştır. İlerlemenin tek bir doğrultuda ve geri çevrilemez bir tarzda sürdüğü fikri de “geri”ye dönüşlerin yaşandığı bir tarihsel kesitte savunulabilme özelliklerini yitirmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı ile birlikte ilerleme ve gelişme kavramlarının çelişkileri ve anomalileri üzerinde yoğunlaşmıştır.⁹⁸

İkinci Dünya Savaşının bitimine dek bu güvensizlik ve bunalım hali kendisini hissettirmeye devam edecektir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı içerisinde denge durumunun ortaya çıkması ve bu denge durumunu yönlendirebilecek donanıma sahip bir süper gücün kendisini göstermesi ile yaşanan özgüvensizlik sendromu aşılmış ve belli tadilatlarla on dokuzuncu yüzyıl ilerleme düşüncesinin devamı niteliğinde olan yeni kuramsal çerçeveler inşa olunmaya başlanmıştır.

Gelişme, on dokuzuncu yüzyıl ilerleme ideolojisinin bıraktığı miras dolayısıyla savaş sonrası Batı düşüncesinde, organik, içkin, belli bir yöne doğru seyreden, birikimsel, geriye döndürülemeyen ve amaçsal bir süreç olarak algılanır olmuştur.⁹⁹ Batının *gelişme* sürecinin açıklanmasında büyük oranda yararlanılmaya devam edilen klasik dönem ilerleme düşüncesinden, Batı dışı toplumların *gelişmesi / modernleşmesi* konusunda farklılaşmıştır. Nitekim klasik dönemdeki ilerlemeci düşünce yalnızca Batı'nın mevcut gelişmişliğini en temelde sorun edinmekte ve Batı dışı toplumların söz konusu gelişmişlik seviyesine ulaşmasının imkanlarını oldukça sınırlı görmekteydi. Oysa İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı'da toplumsal düşünce alanında ortaya atılan başlıca sav, Batı dışı toplumların da gelişebileceği, hatta gelişmeleri gerektiği yönünde olacaktır. On dokuzuncu yüzyılda Batı dışı toplumlar açısından bir tehdit olarak algılanan modernleşme, savaş sonrasında bir umut ve bir vaat olarak sunulmaya başlanmıştır.

98 D.P. Chattopandhaya, “Culture, Conflict and Development”, Ioanna Kuçuradi (Der.), a.g.e., s. 40.

99 Bkz. Hettne, a.g.e., s. 12.

Bu bağlamda savaş sonrasında Batı dışı dünya ile ilgili bilgi üretimine hız kazandırılmıştır. Özellikle Başkan Truman'ın *Dördüncü Hedef* konuşmasını yapması ve Marshall Planının Batı dışı dünyayı da içerisine alacak şekilde genişletilmesi ile birlikte Batı dışı dünya en gözde çalışma alanlarından birisi haline gelmiştir.¹⁰⁰ Bu süreçte savaş sonrası yeni uluslararası dengenin bir uzantısı olarak ortaya çıkan Birleşmiş Milletler Örgütü de gelişme problemine yoğun bir biçimde ilgi göstermeye başlamıştır. Bu doğrultuda Birleşmiş Milletler Örgütü Batı dışı dünyanın gelişmesi problemine yönelik olarak düzenlenen ve 1951 yılında *Az gelişmiş Ülkelerin Ekonomik Gelişmesi İçin Önlemler* raporunu yayımlayarak¹⁰¹ bir rapor hazırlama sürecine girecektir. Birleşmiş Milletlerin hazırladığı ve adeta toplumlar için düzenlenmiş ders kitapları mahiyetini taşıyan bu raporlar, bizzat Birleşmiş Milletler tarafından çeşitli dillerde neşredilmiştir. Bu raporların bazıları Türkçe'de de yayımlanmıştır.¹⁰²

Savaş sonrasında toplumsal kuramın önemli araştırma alanlarından birisi haline gelen batı dışı dünyanın gelişmesi problemi kavramsal açıdan kendi özgürlük alanını inşa eden bir çok alt disiplinin gündeme gelmesine olanak sağlamıştır. Esas problem dünyanın gelişmesi problemidir ve bu problemin özeldeki daha doğrusu pratikteki görünümü ise Batı dışı dünyanın gelişmesinin sağlanabilmesidir. Gelişme iktisadi, gelişme siyaseti, ve gelişme sosyolojisi bu anlamda savaş sonrası kimlik bulan bilimsel çerçeveler olarak karşımıza çıkarlar.

Gelişme sosyolojisi özellikle 1950'lerin sonlarına doğru kendi kavramsal zeminini büyük oranda oluşturabilmiştir. Gelişme sosyolojisi 1960'larda fonksiyonalizmden ve endüstriyel değişmeyi olumlayan bir çerçeveden hareketle perspektifini ve temel öncüllerini oluşturmuştur. 1970'lerle birlikte bu disiplin

100 İsmail Coşkun, MODERNLEŞME VE BAĞIMLILIK. Yayımlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1998, s. 42.

101 A.g.e., s. 43. Birleşmiş Milletler ve benzeri kuruluşlar tarafından oluşturulan bilgi üretim merkezlerinin siyasal denklemlerdeki yerlerine dair eleştirel bir değerlendirme için bkz., Celal Ali Ahmed, BATILILAŞMA HASTALIĞI. Çev., Fatmanur Altun, Yöneliş Yay., İstanbul, 2000, s. 108.

102 Örnek olarak bkz., Birleşmiş Milletler Sosyal İşler Bürosu, TOPLUM KALKINMASI ARACILIĞIYLA SOSYAL GELİŞME. Çev., S. N. Candan, Birleşmiş Milletler Yay., Yer Belirtilmemiş, 1955. Sözü edilen raporların bazılarının listesi için bkz., a.g.e., s. 177-179.

içerisinde kapitalist endüstrileşmenin olumsuz yanlarına dikkat çekilmeye başlanmış, Batılı toplumlarca finanse edilen ve toplumsal ilerlemeyi ve ekonomik büyümeyi sağlamakta başarısız olan kalkınma planları yoğun bir biçimde eleştirilmeye başlanmıştır.¹⁰³ Bu çalışma savaş sonrası bağımsız bir kavramsal çerçeve olarak gündeme gelen gelişme sosyolojisinin ilk dönemini (modernleşme paradigmasının egemen bir anlayış olarak kabul gördüğü dönemi) incelemeye çalıştığından 1970’li yıllara denk gelen bu eleştiriler üzerinde durulmayacaktır. Zira gelişme sosyolojisi içerisinde egemen olan modernleşmeci paradigma 1970’li yıllarla birlikte ciddi bir biçimde eleştirilmeye ve gelişme sosyolojisi içerisinde yeni açıklama biçimleri gündeme gelmeye başlamıştır.

Gelişme sosyolojisi, kendisini en temelde, Batılı olmayan toplumların yüz yüze kaldığı farklılaşma süreçlerini anlamaya çalışan ve bu toplumların sağlıklı bir kalkınma siyaseti üretebilmeleri için ihtiyaç duydukları kuramsal çerçeveyi oluşturma amacı güden entelektüel bir uğraşın ürünü olarak takdim etmiştir. Gelişme sosyolojisi, bir yandan savaş sonrasında ortaya çıkan modernleşme *miti* içerisine doğmuştur. Gelişme sosyolojisi bunların yanı sıra, modernleşme paradigmasından hareketle kendi kuramsal çerçevesini oluşturmuş, diğer yandan da modernleşme kuramının sosyolojik alanda üretilmesine katkıda bulunmuştur. Bu anlamda modernleşme kuramının oluşumuna katkıda bulunan sosyologların yaptıkları çalışmalar, aynı zamanda, gelişme sosyolojisinin de çerçevesinin çizilmesinde etkili olmuşlardır. Gelişme sosyolojisi az gelişmişliğe ilişkin süreçlerin tümünü içeren bir alanı araştırma nesnesi haline getirmiştir.¹⁰⁴

103 Bkz., (38), Abercrombie, Hill ve Turner, s. 234.

104 F. Bkz., (2) Ercan, s.104. Batı dışında kalan toplumların nasıl gelişebilecekleri sorunu “ekonomistlerin dışında diğer sosyal bilimciler tarafından da incelenmeye, ekonomik kalkınmanın kültürel ve siyasal boyutları tartışılmaya başlanmış; böylelikle, ekonomik kalkınma sürecinde Batılı olmayan toplumların nasıl bir ‘bütünsel’ değişme süreci yaşayacakları ortaya konmak istenmiştir.”¹⁰⁴ Meral Özbek, POPÜLER KÜLTÜR VE ORHAN GENÇBAY ARABESKİ. İletişim Yay., İstanbul, 2. bsk., 1994, s.31-32.

Gelişme sosyolojisi, savaş sonrası Amerikan sosyolojisi içerisinde ortaya konan düşünsel çabaların ürünü olarak ortaya çıkmış¹⁰⁵ ve bu yönüyle geleneksel sosyolojik açıklamalardan önemli oranda beslenmiştir.¹⁰⁶ Klasik sosyoloji çalışmaları, geleneksel toplumdaki modern topluma geçişle birlikte karşılaşılan sorunları anlama ve onlara çözüm bulma çabası içerisinde ortaya çıkmış ve bu haliyle sosyoloji modern Batı toplumunun yaşadığı krizlere entelektüel bir cevap olarak gündeme gelmiştir.¹⁰⁷ Durkheim, Weber ya da Simmel modern bir dünyada yaşamının özgürleştirici ve tahakküm altına alıcı yanlarını sorgulamışlar ve Batı toplumları için geleneksel—modern ayrımının anlamını tartışmışlardır. Klasik sosyoloji bu anlamda modernlikle Batılı gelişmeyi birbiriyle özdeşleştirmiş ve modernlikle ilgili çalışmaları yalnızca Batı toplumlarıyla sınırlandırmıştır. Ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında modernlik—gelenek ilişkisi Batılı olmayan *az gelişmiş* toplumlar için de tartışılır olmuştur. Çünkü artık Batılı olmayan toplumların da modernleşmesinin olanaklılıklarından söz edilmeye ve hatta az gelişmişliğin çözümünün, daha adil bir dünyanın yolunun bu toplumların modern bir gelişmeyi yakalamasından geçtiği düşünülmeye başlanmıştır.

Savaş sonrasında modernleşme belli bir dönemde belli bir coğrafyada yaşanan bir süreç yerine evrensel bir oluşum olarak değerlendirilmiş, modernleşmenin biricikliği ve evrenselliği konularında klasik sosyolojiden beslenilmiştir. Klasik sosyoloji geleneği içerisinde, modernleşme *evrensel* doğruları bünyesinde barındıran bir oluşum olarak görülmekte ancak Batı dışında kalan toplumların modernleşmesi

105 Savaş sonrası gelişme yazınının üretilmesinde Rosentein, Rodan, Nurkse, Hirschman, Myrdal ve Singer gibi Avrupalı düşünürlerin de katkıları bulunmaktadır. Ancak bu düşünürlerin çoğu, genel olarak Amerikan siyasetiyle örtüşen bir kuramsal uğraşın içerisinde olmuşlar ve Batı dışı dünyanın kalkınması problemini Amerikan gelişme yazınının sunduğu perspektiften hareketle değerlendirmişlerdir.

106 Gelişme kavramına ilişkin bakış açısının kayıtlanmasında geleneksel sosyolojik açıklamaların önemi ile ilgili olarak bkz., Irving Louis Horowitz, THREE WORLDS OF DEVELOPMENT, THE THEORY AND PRACTICE OF INTERNATIONAL STRATIFICATION. Oxford University Pr., New York, 1966, s. 50-57.

107 Peter L. Berger ve Brigitte Berger, SOCIOLOGY: A BIOGRAPHICAL APPROACH. Penguin Books, New York, 4. bsk., 1978, s. 27; Graham C. Kinloch, SOCIOLOGICAL THEORY, ITS DEVELOPMENT AND MAJOR PARADIGMS. McGraw-Hill Pr., New York, 1977, s. 68; Robert Nisbet, THE SOCIOLOGICAL TRADITION. Basic Books, New York, 1966, s. 21.

konusu gündeme getirilmemekteydi. Batı sosyolojisinin kurucu babaları, yükselen sınıf mücadelesinden (Marx) rasyolleşmeye (Weber), ahlaki parçalanmadan (Durkheim) birincil toplumsal ilişkilerin bozulmasına (Tönnies) kadar gelişmenin farklı boyutlarını ele almışlar ancak, Marx dışında, bunların Batı dışı toplumlar için anlamlarını tartışmamışlardı. Ne var ki savaş sonrasında Batı dışında kalan toplumların modernleşmesi konusu, önceden de vurguladığımız gibi, pratik bir zorunluluk olarak görüldü ve bu şekliyle de gelişme—azgelişmişlik ilişkisi tartışılmaya başlandı. Modernleşme kuramı ve savaş sonrasında gelişme sosyolojisi, klasik sosyoloji çalışmalarından ciddi biçimde etkilenmiş ve özellikle dönemin Amerikan sosyolojisinin en önemli düşünürlerinden biri olan Talcott Parsons'un görüşleri çerçevesinde, klasik sosyoloji yaklaşımları, modernleşmeciler tarafından önemli oranda beslenmiş ve etkilenmiştir. Modernleşme kuramcılarının temel dayanaklarından birçoğu, klasik sosyoloji yaklaşımlarında içkin olan *Batı* ve *modernlik* imgeleri tarafından kayıtlanmıştır. Parsons, bu noktada oldukça etkin bir sima olarak belirmiş ve gerek klasik sosyolojik yaklaşımların dönemin toplumsal düşünce ortamına taşınmasında olsun, gerekse de döneme egemen olan sosyoloji anlayışının çerçevesinin çizilmesinde olsun en fazla öne çıkan düşünür olmuştur. Bu nedenle, modernleşmeciler kuramcılarının temel uğrakları üzerinde durmadan önce, Parsons'un toplum kuramını ele almakta yarar vardır. Daha sonra da, Lerner, Smelser, Eisenstadt, Bellah, Moore, Bendix, Black, Inkeles ve Smith gibi dönemin önde gelen modernleşme kuramcılarının / gelişme sosyologlarının düşünce yapıları ve gelişme sorununa yaklaşımları üzerinde durabiliriz.

3.2.1. Modernleşme Kuramının ve Gelişme Sosyolojisinin Gündeme Gelmesinde Parsons'un Katkısı

Klasik sosyolojinin modernliğe dair tezlerinin savaş sonrasında yeni bir çerçeve içerisinde ifade edilmesine en iyi T. Parsons'ta tanıklık etmek mümkündür. Parsons'un savaş sonrası geliştirdiği sosyolojik çerçeve yapısal işlevselci¹⁰⁸ bir bakış açısı

108 Yapısal işlevselcilik modern Amerikan sosyolojisi içerisinde uzun yıllar hakim paradigma olarak varlığını devam ettirebilmiş bir kuramsal çerçevedir. "1959'da Amerikan Sosyoloji Derneği başkanı iken Kingsley Davis, neredeyse yapısal işlevselciliğin sosyolojinin kendisinden ayırdedilemeyeceğini söylüyordu." Bkz., Margaret M. Polama, ÇAĞDAŞ SOSYOLOJİ

temelinde ve önceki çalışmalarına göre daha kuramsal ve bütüncül bir yaklaşımla oluşturulmuştur.¹⁰⁹ Parsons bir “işlev”i sistemin gereksinim ya da gereksinimlerini karşılamaya yönelik olarak ortaya konan eylem olarak tanımlamakta ve bu tanımdan hareketle de bütün sistemler için gerekli olan dört işlevsel zorunluluktan bahsetmektedir. Parsons’a göre, uyarılma, amaç birlikteliği, bütünleşme ve modelin sürekliliği bir sistemin dört zorunlu ögesidir. Yani bir sistem dışarıdan gelen duruma, çevre şartlarına uygun olarak kendisini düzenleyebilmeli, başlıca amaçlarını tanımlamalı ve başarmalı, tek tek bünyesinde bulundurduğu parçalar arasındaki bağımlılığı bir düzene oturtabilmeli ve gerek kişisel motivasyonu gerekse de bu motivasyonu yaratan ve yaşatan kültürel modelleri geliştirebilmeli, sürdürebilmeli ve yenileyebilmelidir.

Parsons’un yapısal-işlevselci yaklaşımında bu işlevsel zorunluluklar dört eylem sistemiyle yakından bağlantılıdır. *Davranışçı organizma* dış dünyayı düzenleyerek ve dönüştürerek uyarılma fonksiyonunu elinde bulunduran eylem sistemidir. İkinci eylem sistemi, sistemin amaçlarını tanımlayarak ve bu amaçlara ulaşmak için gerekli olan kaynakları harekete geçirerek amaç birlikteliği görevini ifa eden *kişilik sistemidir*. Üçüncüsü ise, sistemin sahip olduğu parçaları kontrol altında tutarak bütünleşme işlevini yerine getiren *toplumsal sistemdir*. Parsons’un kuramında, son olarak, aktörlerin norm ve değerler aracılığıyla motivasyonunu sağlamak suretiyle modelin sürekliliği işlevini yürüten *kültürel sistem* yer almaktadır.¹¹⁰ Kısacası, toplumsal sistem söz konusu olduğunda; topluluk ya da toplum *bütünleşme*, ekonomi *uyarılma*, siyasal yapı(lar) *amaç gerçekleştirimi* ve aile, din vb. gibi uzmanlaşmış

KURAMLARI. Çev., H. Erbaş, Gündoğan Yay., Ankara, 1993, s. 35 ve Alan Swingewood, SOSYOLOJİK DÜŞÜNCENİN KISA TARİHİ. Çev., O. Akınhay, Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 1998, s.270. Yapısal işlevselciliğin temel bileşenleri, Amerikan sosyolojisi içerisindeki etkisi ve ortaya koyduğu evren modeli için bkz., Wilbert E. Moore, “İşlevselcilik”, Çev., Ş.Tekeli, iç., SOSYOLOJİK ÇÖZÜMLEMENİN TARİHİ. Der., Tom Bottomore ve Robert Nisbet, Ayraç Yay., Ankara, 2. bsk., s. 328-369. Beylüt Dikeçligil, “Batıda Değişen Bilim Anlayışı ve Türkiye’de Sosyal Araştırmalar”, iç., SOSYOLOJİDE SON GELİŞMELER VE TÜRKİYEDEKİ ETKİLERİ. Yay. Haz., Mahmut Tezcan, Nilgün Çelebi, U.T.M.K. Yay., Ankara, 1993, s. 40-48. İşlevselciliğin savaş sonrasında değişen nitelikleri ile ilgili olarak bkz., (42), Gouldner, s. 344.

109 Bkz., (108), Swingewood, s. 269.

110 George Ritzer, SOCIOLOGICAL THEORY. Knopf Pr., New York, 2. bsk.,1988, s. 208.

yapılar da *modelin sürekliliği* işlevlerini yerine getirmektedirler. Toplumun evrimine bağlı olarak bu işlevler de farklılaşmaya uğramaktadır.¹¹¹

Parsons'un sosyolojik analizleri içerisinde düzen problemi oldukça merkezi bir yere sahip olmuş ve Parsons bu soruna kendi yapısal işlevselci çerçevesi içerisinde yanıt aramıştır. Buna göre Parsons, sistemlerin bir düzen kabulü olduğunu ve onları oluşturan parçalar arasında karşılıklı bir bağımlılık ilişkisi bulunduğunu ifade etmekte, sistemlerin kendi kendini idame ettiren bir düzen eğilimini yaşattıklarına ve düzenli bir değişim süreci içerisine girebileceklerine inanmaktadır.¹¹² Parsons'un düzen analizi her ne kadar değişme problemine ilişkin bir bakış açısının nasıl olduğunu anlama olanağı sunmaktaysa da onun, zamanla değişme konusunu daha fazla gündemine aldığı ve toplumların evrimi üzerine kafa yorduğunu görmekteyiz. Parsons toplumsal değişme konusunu işlerken "evrimci bir değişme paradigması" geliştirmiş¹¹³ ve bu çerçeveden hareketle toplumların değişim süreçlerini anlamaya çalışmıştır. Bu paradigmanın ilk bileşeni *farklılaşma* sürecidir. Parsons her toplumun, daha büyük bir toplum için yapısal ve işlevsel anlamları farklı olan bir dizi alt-sistemlerden oluştuğunu varsaymış ve toplum evrilmeye devam ettikçe alt-sistemlerin farklılaşacağını belirtmiştir. Ancak ortaya çıkacak olan yeni alt-sistemlerin öncekilerinden daha uzmanlaşmış ve daha uyarlabilir olması gerekmektedir. Parsons bu çıkarımdan hareketle, kendi evrimci paradigmasının temel unsurlarından birisi olan *uyarlamacı gelişim* kavramına ulaşır. Parsons toplumların sürekli karşı karşıya kaldıkları sorunları çözerek daha iyiye gittiklerini varsaymaktadır. Parsons *farklılaşma* sürecinden sonra toplumun *bütünleşme* sorununa değinir. Alt-sistemler geliştikleri ve daha uzmanlaşmış bir hal aldıkları zaman, karşılaşılan yeni problemler toplum içerisinde yer alan parçaların sağlıklı bir koordinasyonun sağlanması ile aşılabilecektir. Böylelikle bir toplum sahip olunan niteliklerin doğumla kazanıldığı bir sistemden başarı temelinde kurulan bir sisteme

111 Richard P. Appelbaum, TOPLUMSAL DEĞİŞİM KURAMLARI. Çev., Türker Alkan, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, Trh., s. 48.

112 Bkz., (110), Ritzer, s. 210.

113 Ritzer, a.g.e, s. 215.

doğru evrimini tamamlayabilir. Son olarak toplumun *değer* sistemi de, gittikçe farklılaşan toplumsal yapılar ve işlevlere uygun olarak, bütünüyle değişir.¹¹⁴

Parsons bu sürecin tüm toplumları eşit bir biçimde etkilemediğini ileri sürmektedir. Bazı toplumlar evrim sürecini daha hızlı yaşamışlar, bazıları ise “içsel çatışmaları ya da karşı karşıya buldukları başka açmazlar yüzünden” yalnızca bu süreç tarafından kuşatılmışlardır. Ancak Parsons’a göre esas olan, gelişimci bir “yarık” açmaktır, çünkü o, evrim süreci bir kez başladığında genel evrim modelinin tamamlanacağına inanmaktadır.¹¹⁵ Parsons, ortaya koyduğu bu çerçevenin *ilkelden moderne* doğru toplumların nasıl bir değişim çizgisi takip ettiklerini gösterme amacı çerçevesinde ortaya çıktığını düşünmüştür. Ancak görülebileceği üzere, Parsons’un evrim şeması aslında toplumların değişim süreçleri üzerinde durmamakta, mevcut toplumsal ve toplumlararası gerçekliklerden hareketle toplumların yapı ve sistemlerini çözümlenmeye çalışmaktadır.

Parsons toplumsal eylem ve toplumsal sistem arasındaki denklemi kurarken *model değişkenler* kavramını ortaya atmıştır. Parsons model değişkenleri bütün durumlarda aktörlerin karşı karşıya kaldıkları temel ikilemler olarak tanımlamaktadır. Ona göre toplumsal sistemler bu ikilemlere önerecekleri çözümler yumağınca niteleneceklerdir. Birinci ikilem yerelcilik ve evrenselcilik arasında yaşanan ikilemdir. Burada kriterlerin evrensel mi yoksa yerel mi olduğuna karar vermek başlıca sorundur. İkinci ikilem performans ve nitelik arasında olacaktır. Yani esas olan, kişinin kendi çabasıyla mı yoksa doğuştan edindiği niteliklerle mi önde olduğudur. Üçüncü ikilem etkileyici yansızlık ile etkileyicilik arasında gerçekleşecektir. Burada esas olan aktörlerin, ya duygulara yer bırakmaksızın araçsal akıl tarafından örülen bir ilişki ağı içerisinde bulunma ya da duygusal nedenlerle kurulan ilişki ağları içerisinde yer alma noktasında bir tercih yapmalarıdır. Dördüncü ikilem ise uzmanlaşma ile dağınlık arasında yaşanır. Yapılacak tercih insanlarla geniş bir hareket alanı içerisinde her şeyiyle ilişkiye girmekle, özel ve sınırlanmış amaçlar doğrultusunda bir araya gelmek arasında olacaktır. Buradan hareketle Parsons model değişkenleri gruplayabilmenin dört farklı toplumsal sistemi tasavvur

114 Bkz., (110), Ritzer, s. 216.

115 Bkz., (110), Ritzer, s. 216.

edebilmeye bağı olduğu kanatine varmıştır. Bu toplumsal sistemler şöyle sınıflandırılmaktadır;

- Tabakalaşma sistemlerinin açık olduğu toplumlar Bu toplumlara en iyi örnek, Batı endüstrileşmesinin temsil ettiği toplum türüdür. Statüler mesleki rollerle çok yakından alakalıdır. Özgür bir mübadele sisteminde evrenselci bir ölçüt egemendir. Bireyselcilik ve farklı tüketim seçenekleri bulunabilir ve bunlar evrenselci-başarı modeliyle karakterize edilir.
- Bu kategoride yer alanlar oldukça az sevilen toplumlardır. Nazi öncesi Almanya ve Sovyet Rusya bu toplumlara örnek teşkil ederler. Bu toplumlar evrenselci ve verili niteliklere önem veren toplumlar olarak sınıflandırılırlar. Bu toplumlarda statüler grup üyeliği temelinde kazanılır ve bu kazanımda bireysel başarıların çok az payı vardır. Buna karşılık toplum kesimleri yukarı doğru bir hareketlilik değil, aksine aşağı doğru bir düşüş yaşamaktadırlar.
- Bu kategoride yer alan toplumlar yerelci-başarı modeliyle karakterize olunurlar. Bu model genelleştirici fikirlere pek atıfta bulunmaz. Bunun yerine akrabalık, yakınlık mesleki sistemlerin önüne geçer ve onları belirler. Başarı statü hiyerarşisinde bir konum elde etmeye indirgenmiştir. Parsons bu tarz topluma en iyi örnek olarak Klasik Çin'i verir.
- Bu toplumlar yerelci ve verili niteliklere önem veren modelle karakterize olurlar. Buralarda başarı elde etmeye yönelik hiçbir baskı sözkonusu değildir. Tüm konumlar tanımlanmıştır ve duraganlık ile gelenek oldukça merkezi değerler olarak algılanır. Parsons'a göre 'İspanya-Amerikası bu toplumsal tipe iyi bir örnek olarak görülebilir.'¹¹⁶

116 Talcott Parsons, THE SOCIAL SYSTEM. Free Pr., New York, 1951, s. 199.

Parsons'un ortaya koyduğu yapısal-işlevselci çerçeve savaş sonrası yaşanan ekonomik, toplumsal ve siyasi sorunların çözümünü amaç edinen bir perspektiften hareket etmekte ve bu doğrultuda toplumu birbirine kenetlenmiş ve evrim süreçlerine tanıklık eden sistemler bütünü olarak tanımlamaktadır. Genel olarak Parsons'un yaklaşımı, yaşadığı dönemin modern Amerika'sından hareketle bir evrim şeması ortaya koymuş ve toplumların modernleşmesinin temel dinamiği olarak da Batılı değerleri görmüştür.¹¹⁷ Parsons modernleşme sürecini evrensel bir süreç olarak kavramış ve modernleşme (yani bürokratikleşme, akılcılaşıma, endüstrileşme ve demokratikleşme gibi değerlerin egemen olmaya başlaması) sürecine giden yolda bazı aşamalardan bahsetmiştir. Bu aşamaların her biri, toplumun modernleşmeye doğru gitmesine hizmet eder. Söz konusu aşamalar şunlardır:

- Erken dönem Hristiyanlık: kilisenin örgütsel yapısının işlevsel özgünlüğü;
- Ortaçağ dönemi: kilisenin bilgiye katkıda bulunması;
- Rönesans ve Reform: kilisenin içerisinde seküler kültürün gelişimi ve reform bireyciliği;
- Karşı Reform: değerlerin çoğulculaşması ve seküler toplumun geçerlilik kazanması;
- Devletin yükselişi: seküler toplumun örgütlenmesi ve kurumsallaşması;
- Endüstri ve demokratik devrimler: endüstrileşme ve demokratikleşme;
- Modern Amerika: yüksek bir sekülerleşme, endüstrileşme ve demokratikleşme.¹¹⁸

Parsons'un toplum değerlendirmesi içsel faktörleri merkeze almakta ve toplumların "gelişim çizgileri"nin içeriden üretilme biçimleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu, Parsons'un yapısal işlevselci çerçevesinin on dokuzuncu

117 Bkz., (107), Kinloch., s. 194.

118 Bkz., (107), Kinloch., s. 195-196.

yüzyıl Batılı evrim düşüncesini ne denli kanıksadığını ve yeni bir formda savunusunu yaptığını göstermektedir. Parsons bu haliyle toplumların sahip oldukları niteliklerin onların modernliğini ya da geride kalmışlığını açıkladığını ima eden bir anlayışı beslemektedir. Bu anlayış daha sonra gelişme sosyolojisinin başlıca yaklaşımlarında da kendisini gösterecektir. Ancak Parsons mevcut sürecin, yani toplumların kendi içsel yetersizlikleri dolayısıyla düştükleri durumun, aşılması noktasında karamsar değildir. Parsons'a göre içsel yetersizlikler dışarıdan verilecek destekle tolere edilebilecektir. Parsons öncelikle evrim aşamasını tüm toplumların kaçınılmaz olarak aynı şekilde yaşamak zorunda olmadıklarını belirtmekte ve hemen ardından da modernliğin Avrupa dışına “yalnızca sömürgeleşme” ile yayıldığını belirtmektedir.¹¹⁹ Yani Batı dışında kalan toplumların modernleşebilmesi belli müdahale alanlarına ihtiyaç duymaktadır. Her toplumun kayıtsız şartsız aynı evrim aşamalarından geçemeyeceğini öne sürmenin bir anlamı da bu toplumların yardıma gereksinim duydukları anlayışını savunmaktır.

Bu çerçevede Parsons, süreç içerisinde Amerika Birleşik Devletleri'nin “önder/yol gösteren toplum” olduğunu ve bu bağlamda da Avrupa monarşi ve aristokrasi geleneğinden kopulduğunu belirtmektedir. Amerika Birleşik Devletleri diğer modern toplumlardan daha fazla akılcı hale gemiştir. Artık işbölümü yerel ekonomilere göre değil evrensel gerekliliklere göre şekillenecektir. Göçlerin artmasıyla artık vatandaşlığın ve ulusallığın etnik terimlerle tanımlanması giderek zorlaşmıştır. Bunun yerine evrenselcilik egemen yönelimdir.¹²⁰ Parsons modern toplumlar haricindeki diğer toplum türlerinin¹²¹ modern Amerikanın temsilcisi olduğu değerleri içselleştirdikleri oranda modern olabilecekleri kanaatini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla artık modernleşmek isteyen toplumların yapmaları gereken, evrensel ve modern değerlerin temsilcisi Amerika'nın sunduğu birikimden yararlanmak ve onun açtığı yolda ilerlemektir. Parsons ayrıca Batı dışında kalan Üçüncü Dünya toplumlarının modernliğin dünya yüzeyine yayılmasına aracılık

119 Parsons'a göre bunun tek istisnası Japonyadır.

120 Bkz., (41), Harrison, s. 37.

121 Parsons bunları ilkel toplumlar, arkaik toplumlar, tarihsel toplumlar ve yerleştirilmiş toplumlar olarak sınıflar. Aktaran, Bkz., (2) Ercan, s. 106.

edeceğine, böylelikle de uluslararası siyasi istikrarın sağlanacağına inanmış¹²² ve bu yönüyle de savaş sonrası modernleşme paradigmasının başlıca dayanak noktalarından birisini üretmiştir.

Parsons'un ürettiği gelişme analizi klasik sosyolojinin en derli toplu yansıması olarak belirmiş ve Amerikanın yükselen gücünden hareketle toplumlararası ilişkileri düzenleme arayışı içerisine girmiştir. Parsons'un değer yönelimli açıklamaları, toplumsal yapıların ve kültürel öğelerin önemini vurgulayan gelişme sosyolojinin en temel tutamaklarından birisi olmuştur. Parsons'un yaklaşımları modernleşme paradigmasını paylaşan bazı gelişme sosyologları tarafından eleştirilmişse de, Parsons gelişme sosyolojisinin çerçevesinin çizilmesinde en kaydadeğer katkılardan birisini yapmıştır.

Gerek klasik sosyolojinin arkasında bıraktıkları gerekse de Parsons'un yapısal-işlevselci yaklaşımı gelişme sosyolojisinin savaş sonrasında kimliğinin kayıtlanmasında oldukça önemli yer tutmaktadır. Durkheim'in modern ya da organik toplumun hangi temelde kurulacağına ilişkin düşünceleri, Weber'in geleneksel toplum—modern toplum ayrımında kültürel unsurlara verdiği önem ve Parsons'un yapısalci-işlevselci çerçevesinin toplumsal ve toplumlararası yapıları dengede tutmaya dönük kuramsal katkıları savaş sonrası gelişme sosyolojisinin entelektüel harcının karılmasında oldukça etkili olmuşlardır. Özellikle yapısal farklılaşma, yeniden bütünleşme ve uyum süreçleri ile ilgili olarak çerçevesi çizilen düşünceler daha sonraki sosyolojik gelişme analizlerinin merkezine oturacaktır.¹²³

Görüldüğü gibi, gelişme sosyolojisi, modern Batı toplumsal düşüncesinde oldukça önemli uğraklara işaret eden evrimci düşünce, yapısal-işlevselci kuram ve yayılcı toplum yaklaşımından ciddi bir biçimde etkilenmiştir.¹²⁴ Gelişme

122 Bkz., (41), Harrison, s. 39.

123 Yapısal farklılaşma, yeniden bütünleşme ve uyum süreçleri ile ilgili bilgi almak için bkz., Anthony D. Smith, TOPLUMSAL DEĞİŞME ANLAYIŞI. Çev., Ü. Oskay., Gündoğan Yay., 1996, Ankara, 29-44. Ayrıca bkz., Theda Skocpol, "Sosyolojinin Tarihsel İmgelemi" iç., TARİHSEL SOSYOLOJİ, BLOCH'TAN WALLERSTEIN'A GÖRÜŞLER VE YÖNTEMLER. Der., Theda Skocpol, Çev., A. Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s. 3-4.

124 Aslında savaş sonrası gündeme gelen modernleşme açıklamalarının sosyolojik alanda üretilenlerinin evrimcilik, yayılcılık, yapısal-işlevselcilik, sistem teorisi ve etkileşimcilik gibi

sosyolojisinin üzerinde yükseldiği teorik zemin klasik pozitivistin ilerlemeci tarih görüşünden, yapısal-işlevselci kuramın toplumsal mekanizmalara ilişkin değerlendirmelerinden ve yayılcı toplum yaklaşımının nüfuz etme anlayışından beslenmiştir. Modernleşme kuramı içerisinde toplumsal değişim sürecini nitelemek üzere kullanılan gelişme kavramı on dokuzuncu yüzyıl pozitivist toplum kuramında merkezi açıklama birimi olarak kullanılan ilerleme kavramından ve bu kavramın dayandığı evrimci düşünceden derin izler taşımaktadır. Gelişme kavramının sürekli olumlu bir süreci niteler biçimde kullanılması ve “geri çevrilemez” olduğu kanaati ilerlemeci bir düşünsel gelenekten miras olarak kalmıştır. Gelişme kavramının, evrim ve ilerleme gibi evrensel kabul gördüğü düşünülen kavramların “doğru”larının toplumsal alandaki temsili olduğu düşünülmüştür ve çoğu zaman da bu kavramlar arasındaki sınır kaybolmuştur.¹²⁵ Evrimci anlayış yeni bir formda da olsa kendisini savaş sonrası gelişme yazınının ortaya çıkışında belirgin bir biçimde ortaya koymuştur.¹²⁶

1960’larda evrimcilik ve diğer sosyolojik perspektiflerden gelişme sorununu açıklama yönünde ciddi katkılar gündeme gelmiştir. Bu dönemde gelişme sorunu ile ilgilenen sosyologlar, bir yandan geleneğin engellerini araştırma konusu yaparken, öte yandan Weber’ci tarzda *ideal tipler* olarak görülen modernlik ve geleneğin hangi şart ve ortamlarda çatışıp hangilerinde örtüşebileceği ve hatta birbirlerini besleme durumlarının ne olduğu sorunları üzerinde durmuşlardır. Gelişme sorununu işleyen sosyologlar ayrıca, Batı dışında kalan toplumların gelişmesi sorununa duydukları ilgi çerçevesinde bir yandan dışsal müdahale mekanizmaları üzerinde duruyorlarken diğer yandan da içsel destek mekanizmalarının neler olabileceği üzerine kafa

kaynakları bulunmakla birlikte, gelişme sosyolojisi içerisinde ilk üç kaynak çok daha besleyici olmuştur. Bkz., (41), Harrison, s. 1. Bu üçü arasında farklılıklar benzerliklerinin yanında tolere edilebilecek niteliktedir. Öyle ki evrimcilerin kültürün zaman üzerindeki yayılımı üzerinde durduğu yerde yayılcılar, bunun toplumsal etkileşim yoluyla zamandaki taşınış biçimini ele almaktadırlar (Bkz., (41), Harrison, s. 4) ve sonuçta bu kaynakların tümü, Batı dışında kalan toplum yapılarının dönüşümünü ve Batı üstünlüğünü ele alışları itibariyle ortaklaşmaktadırlar.

125 Bkz., (98), Chattopandhaya, s. 37.

126 A. D. Smith’e göre savaş sonrası modernleşme açıklamaları, toplumların gelişmesine yönelik olarak dizayn edilen, genel fonksiyonist evrimci yaklaşımın özel bir versiyonu olarak gündeme gelmişlerdir. Aktaran, S. K. Sanderson, "Capitalism and Economic Underdevelopment" iç., MACROSOCIOLOGY. s. 167.

yormuşlardır. Bu çerçevede, gelişmekte olan ülkelerde, aydınlar ve ordu gibi çeşitli toplumsal önderliklerin, değişimci ve yenilikçi aktörlerin, *tarihin önünü açma* misyonunu ne derece yerine getirebilecekleri, toplumlararası kurumların müdahale alanlarının nasıl sağlıklı bir biçimde inşa edilebileceği vb. konular etrafında teorik bir çatı oluşturulmaya çalışılmışlardır.

Gelişme sosyolojisi, ilk elde, modern ve geleneksel toplum tiplerini karşılaştırma temeli üzerinde yükselmiştir. Bir yanda modern ya da endüstrileşmiş toplum tipi varken diğer yanda geleneksel ya da azgelişmiş toplum tipi vardır. Modern toplum tipi geleneksel toplum tipine örneklik teşkil etmekte ve geleneksel toplum tipini paylaşanlardan önlerindeki modeli izlemeleri istenmektedir.¹²⁷ Gelişme sosyolojisi en temelde Batı dışı toplumların gelişmesi sorunu üzerinde durmakta ve bu çerçevede de çoğu zaman gelişme ile modernleşmeyi benzer süreçler olarak ele almaktadır. Batı dışında kalan toplumların gelişmesi sorunu gelişme sosyologlarına göre modernleşme sorununa bağlıdır ve bu toplumların gelişmesi onların modernleşmesi anlamına gelecektir. Gelişme sosyologları gelişme ekonomistlerinden farklı olarak Batılı olmayan toplumların ekonomik gelişmelerinin tek başına gelişmeyi sağlayamayacağı görüşünü ısrarla ortaya koymaktadırlar.

Gelişme sosyolojisinin kalkınma analizinin merkezinde kalkınmanın ancak modernleşme ile mümkün olabileceği tezi yer almaktadır. Gelişme sosyolojisi içerisinde gelişme/kalkınma çoğunlukla modernleşme ile eş anlamlı hale gelecek şekilde dizayn edilmiş ve ekonomik bir bağlamda değerlendirilen kalkınma toplumsal süreçleri de içerisine alacak şekilde genişletilmiştir. Yani bu haliyle kalkınma insani deneyiminin bütün birikimi içerisinde karşımıza çıkan yaygın, sürekli ve olumlu değerlendirilen değişimin adı olarak karşımıza çıkmakta¹²⁸ ve on dokuzuncu yüzyıl ilerleme düşüncesinin savaş sonrasındaki karşılığı halini almaktadır.

127 “Bu tipleştirmede, esas olarak modern toplum tipinin ne olduğu ifade edilmiş, geleneksel toplum ise bir tür ‘modern olmayan toplum’ biçiminde algılanmıştır.” Levent Köker, LAİKLİK KEMALİZM VE DEMOKRASİ. İletişim Yay., İstanbul, 2. Bsk., 1993, s. 39-40.

128 Bkz., (41), Harrison, s. xiii.

Gelişme sosyolojisinin gündeme gelmesi aslında Amerikalı sosyal bilimcilerin kalkınma problemini daha geniş çaplı bir sorun olarak algılamaya başlamaları ile birlikte mümkün olmuştur. Önceleri siyasal gelişme ile iktisadi gelişmenin birlikte azgelişmişliği ortadan kaldırıp siyasal istikrarı ve ekonomik gelirin büyümesini doğuracağı düşünülüyorken, kısa bir zaman içerisinde daha geniş çaplı ve toplumsal alanın bütün mekanizmalarının gelişmeye hazır hale gelmesine izin verecek bir kalkınma projesinin öngörülmesi gerektiği görüşü yaygınlık kazanmıştır. Gelişme sosyolojisi, en nihayetinde, bir toplumsal değişme kuramı ortaya koyuyordu ve toplumsal değişimin tüm alanlarda varolması gerektiği savı ortaya atıldı. Toplumsal değişimin sağlanabilmesinin yalnızca ekonomik iyileşmeye ya da siyasal gelişmeye bağlı olmadığı belirtildi. Gelişme sosyolojisinin, sorunu geniş çaplı olarak kavramaya çalışması aynı zamanda kalkınmanın ve siyasal gelişmenin de anlam alanını genişletmiş ve bunlar arasındaki ilişkilere dikkat çekilmesine katkıda bulunmuştur. Kalkınma /gelişme artık yalnızca ekonomik yanıyla sınırlı bir biçimde ele alınmıyor ve kullanım alanı genişletiliyordu. Böylelikle, ekonomik kalkınmanın gerekliliği yanında kültürel kalkınmanın zorunluluğuna da dikkat çekilmeye başlandı.

Gelişme sosyolojisi içerisinde yapılan açıklamalar bireysel alandaki psikolojik yönelimlerden, değer edinme süreçlerine, kültürel kodlardan siyaset üretme tarzlarına kadar toplumsal alanın farklı noktalarını kuşatma arayışında olmuştur. Gelişme sosyologları bu bağlamda kalkınmanın her boyutu için harcanan çabaların karşılık bulmasının yollarını aramış ve kalkınma için gerekli dönüşümlerin neler olduğunu sorgulamıştır. Gelişme sosyologları, en genelde, azgelişmiş toplumların genellikle gelişmeyi öngören ve özendiren bir zihniyet ya da bilinçten yoksun olduklarını belirtmekte ve gelişmenin, rasyonel, geleceğe endeksli değer ve etik sistemlerle bu anlayışları kuşatan felsefe ya da dinlerin benimsenmesine bağlı olduğunu varsaymaktadırlar.¹²⁹ Bu çerçevenin sunumundan sonra, savaş sonrası dönemde gelişme sorununu sosyolojik bir zeminde ele alan önde gelen düşünürler üzerinde durabiliriz. Buradan hareketle sırasıyla, Lerner, Smelser, Eisenstadt, Inkeles, Smith,

129 Bkz., (126), Sanderson, s. 168.

Bellah, Moore, Bendix ve Black'in düşünsel  er evesleri üzerinde duracak ve gelişme analizlerinin temel bileŐenlerini ele almaya çalışacağız.

3.2.2. Daniel Lerner

1950'lerde egemen bir anlayış haline gelen modernleşme düşüncesinin geliŐtirilmesine katkıda bulunanların başında Daniel Lerner ve ünlü  alıŐması *The Passing of Traditional Society*¹³⁰ gelir. Bu  alıŐmada Lerner Türkiye, Lübnan, Mısır, Ürdün ve İran'daki modernleşme süreçlerini  z mlenmeye çalışmaktadır. Lerner'ın kuramsal yaklaşımının en temel belirleyeni onun, modernleşmenin evrensel bir süreç olduğu ve dünyanın hiçbir toplumunun bu genel süreçten bağımsız kalamayacağı yönündeki inancıdır.

Lerner, Batı dışında kalan toplumların yaşadıkları tarihsel ve toplumsal süreçleri anlamaya ve bu süreçlerin modernleşme yönündeki olanaklarını ortaya koymaya çalışırken, ilk olarak modernliğe ait başlıca niteliklerin neler olduğu sorusunu cevaplamaktır. Lerner'a göre modernliğin temel nitelikleri Şöyle sıralanabilir:

- Ekonomide kendi kendini besleyen bir büyümenin ya da en azından gerek üretimde gerekse de tüketimde düzenli olarak gündeme gelen talepleri karŐılayabilecek bir ekonomik büyümenin sağlanabilmesi;
- Siyasette kamu katılım oranının artması ya da hiç olmazsa tanım düzeyinde demokratik temsil ve siyasal alternatiflerin seçiminin gündeme gelmesi;
- Weberci-Parsonsci terimlerle karşımıza çıktığı gibi, kültürde seküler-rasyonel normların yayılması;
- Toplumsal hareketliliğin artması;
- İŞlevsiz toplum kesimlerinin yukarıdaki niteliklere uygun olarak düzenlenen bir toplumsal yapı içerisinde aktif hale gelmelerini

130 Bu eserin ilk baskısı 1958 yılında yapılmıştır. Esere ilişkin atıf yapılırken çalışmanın 1964 yılında yapılan ikinci baskısı esas alınacaktır. Bkz., Daniel Lerner, THE PASSING OF TRADITIONAL SOCIETY, MODERNIZING THE MIDDLE EAST. Free Pr., New York, 2. bsk., 1964.

sağlayacak donanımın kazandırılması; yani Reisman'ın deyişiyle "öteki-yönelimli" oluşun ya da empati becerisinin elde ettirilmesi.¹³¹

Lerner'a göre Batıda evrilen modernleşme modeli tarihsel bir gerçeklik ve örneklik olarak kendi varlığını gözler önüne sermektedir. Irk, renk ya da dinlerine bakmaksızın aynı model dünya yüzeyinde modernleşen toplumların çoğunda yeniden üretilmektedir. Batı dünyasının modernleşmeyi yakalamasına kaynaklık eden seküler toplumsal değişim, geçiş aşamasında bulunan Orta Doğu toplumlarının yaşadıkları sorunları aşmaları için bir reçete niteliğindedir. Lerner'a göre buradan çıkarılacak ders, Orta Doğu'nun "modernleştiricileri"nin Batılı büyümenin tarihsel macerasını çok iyi çalışmaları gerektiğidir.¹³²

Lerner, modernleşme sürecinin dünya yüzeyine taşınması noktasında "akılcı ve pozitivist anlayış"ın önemine dikkat çekmektedir.¹³³ Lerner, modernleşmenin Avrupalılaştırma sürecinden farklı bir süreç olduğunu öne sürmekte ve bu çerçevede önceleri Avrupalılaştırma sürecine yalnızca Orta Doğu toplumlarının üst-sınıfları tanıklık ederlerken artık modernleşmenin geniş toplum kesimlerine de ulaştığını ifade etmektedir. Lerner bu durumun ortaya çıkmasının en önemli gerekçelerinden birisinin kitle iletişim araçlarının artan kullanımı olduğunu düşüncesindedir.¹³⁴

Lerner, Avrupalı güçlerin sömürge devletleri oluşturmaları ile birlikte örneğin Hindistan'ın İngilizleşmesinden bahsedildiğini, ancak zamanla daha genel bir kavram olan Avrupalılaştırma kavramının kullanılmaya başladığını söylemektedir. Ancak süreç içerisinde Avrupalı sömürgeci güçlerin egemenlik alanlarını terketmek durumunda kalmaları ile Amerika güçlü bir dünya devleti olarak belirmiş ve bu sefer de Avrupa'nın Amerikalılaştırmasından, dünyanın Batılılaşmasından söz edilir olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise artık dünyanın Batılılaşması süreci "modernleşme" kavramı ile ifade edilmeye başlanmıştır. Lerner'a göre söz konusu

131 D. Lerner, "Modernization I. Social Aspects", iç., International Encyclopedia of Social Sciences. Cilt. X, Free Pr., New York, 1968, s. 387.

132 Bkz., (130), s. 46.

133 A.g.e., s. 45.

134 A.g.e., s. 45.

kavram, bütün modernleşen toplumlarda gözlenen hedeflerin benzerliğinden bahsetme imkanı vermektedir.¹³⁵

Lerner, Batılı modernleşme modelinin evrensel yanları ağır basan birçok unsuru tarih sahnesine taşıdığını öne sürmektedir. Ona göre her yerde artan kentleşme süreci, okuma yazma oranının yükselmesine neden olmakta, artan okuma yazma oranı daha fazla insanı medyanın etkisine açık hale getirmekte, bu durum daha geniş bir ekonomik ve siyasi katılımı beslemektedir.¹³⁶ Lerner, radyo dinleyen dolayısıyla da medyanın etkisine maruz kalan insanların, politik katılımın bir göstergesi olan, oy verme sürecine daha fazla dahil olduklarını öne sürmektedir.¹³⁷ Lerner, buradan hareketle, geleneksel, geçiş aşamasındaki ve modern toplumları okuma yazma oranları, kentleşme biçimleri medya ile ilişkileri, siyasi katılım, empati geliştirebilme özellikleri etrafında birbirinden ayırt etmektedir.¹³⁸

Lerner, adı geçen ülkelerin modernleşme süreçlerini anlamaya, buralarda modernleşme sürecinin önünü alan ya da bu süreçlere destek veren mekanizmaların neler olduğunu belirlemeye çalışmış ve bu kaygıyla sözü geçen ülkelerin her birinde çeşitli saha araştırmaları yürütmüştür. Lerner, Türkiye’de de Balgat Köyü üzerine incelemelerde bulunmuş ve bu örnekten hareketle de genel çıkarımlara ulaşmaya çalışmıştır.¹³⁹ Lerner’a göre modernlik yalnızca kurumsal dönüşümler aracılığıyla ortaya çıkmaktan çok bireylerdeki değişimler aracılığıyla da gün yüzüne çıkmaktadır. Lerner, Batılı gelişmeyi açıklarken, sıradan insanların kendilerini yerel bağımlılık ruhundan kurtardıklarını ve görece rahat hareket etme özgürlüğüne sahip hale geldiklerini belirtmektedir. Bu insanlar zamanla değişim fikrinin kökleşmesinde çok önemli roller oynamışlar ve bu haliyle de Batılı gelişimin motoru olmuşlardır.¹⁴⁰ Fiziksel hareketlilik toplumsal hareketlilik halini almış ve zamanla buna uygun kurumlar gün yüzüne çıkmıştır. Süreç içerisinde ortaya çıkan hareketli bir toplum,

135 Bkz., (131), Lerner, 386.

136 Ayrıntılı bilgi için bkz., Bkz., (130), Lerner, s. 61-63.

137 A.g.e., s. 69.

138 A.g.e., s. 71.

139 A.g.e., s. 43.

140 A.g.e., s. 47.

insanların davranışlarını şekillendiren seçeneklerin hesaplanmasında akılcılığı özendirmek zorunda kalmıştır. İnsanlar, toplumun geleceğini düzenlenmiş olarak değil de değiştirilebilir olarak görmeye başlamışlar ve miras alınan niteliklerden çok, ortaya konan başarıları önemser hale gelmişlerdir. Böylelikle akılcılık herşeyin merkezine oturmuştur.¹⁴¹ Lerner bu sürecin yönlendirmesini açıklarken *hareketli kişilik* kavramını ortaya atmıştır. Lerner'a göre *hareketli kişilik*, çevresindeki yeni görünümüleri algılama noktasında oldukça yüksek kapasiteye sahip olan bir kişiliktir.¹⁴² Lerner hareketli kişilik kavramını açıklarken bir diğer anahtar kavram olan *empati* kavramını ortaya atar. Lerner'a göre *empatinin* önemi, değişen dünyada yeni hareketli kişilerin etkili biçimde davranabilmelerini sağlayan içsel bir mekanizma olması dolayısıyla.¹⁴³ Empati en temelde kişinin kendisini diğerlerinin yerine koyabilme kapasitesidir. Bu geleneksel ortamlardan uzaklaşan insanlar için vazgeçilmez bir beceridir.¹⁴⁴

Lerner ayrıca kitle iletişim araçlarının da tarihsel olarak Batılı modernleşmenin ortaya çıkmasında çok önemli katkılarından söz etmektedir. Kitle iletişim araçları insanlığın çok büyük bir bölümüne sonsuz bir evrenin kapılarını açmıştır. Bu evrende insanlar kendilerini başkalarının yerine koyabilmekte ve onları taklit edebilmektedirler. Milyonlarca insan doğrudan bunlardan etkilenmektedir. Artık modernleştirici aktörlerin taşınmasına gerek kalmadan kitle iletişim araçlarının sunduğu iletişim imkanlarıyla dönüşüm sağlanabilmektedir.¹⁴⁵

Lerner bu yaklaşımını Balgat Köyü incelemesinde açıkça gözler önüne serer. Onun köyün bakkalı ve muhtarı arasında yaptığı karşılaştırma bu açıdan ilginçtir. Lerner'ın yardımcıları Balgat'a ilk geldiklerinde burada köy muhtarına ait olan bir adet radyo bulunmaktadır.. Köy bu tarihlerde "hiçbir gelecek vadetmemekte" ve fiziksel imkanlar açısından oldukça zor şartlar altında bulunmaktadır. Köyde bir tarafta gelenekselci bir anlayışı temsil eden muhtar varken diğer taraftan toplumsal

141 A.g.e., s. 48.

142 A.g.e., s. 49.

143 A.g.e., s. 49-50.

144 A.g.e., s. 50.

145 A.g.e., s. 53.

konumlar merdivenin öte yanında yer alan bakkal yenilikçi değerleri temsil etmektedir. Bakkal yeniliklere açık bir kişiliktir. Ankara'da Amerikan tarzı bir dükkan açmak istemekte kısacası köyün kendisine sunduğu yaşamdan daha fazlasını istemektedir.

Dört yıl sonra Lerner Balgat'ı ziyarete geldiğinde orada yeni bir yol ve şehirle bağlantılarını sağlayan düzenli bir otobüs servisi ile karşılaşmıştır. Köydeki insanlar artık çiftçi değil, onun yerine Ankara'nın fabrikalarında aylıkla çalışan işçilerdir ve tarımsal üretimden elde ettiklerinden çok daha fazla kazanmaktadırlar. Artık köyde yüzlerce radyo vardır ve örneğin köyün genç delikanlıları köydeki genç kızlarla ilişkide daha rahat davranmaya başlamışlardır.

Lerner'a göre bakkal ve muhtar öyküsü modern bir örnektir ve modernleşmenin dünya çapındaki süreçlerinde karşımıza çıkmaktadır. Görüldüğü gibi Lerner, modernleşmenin vazgeçilmez yönünün akılcılık ve empati ile nitelenen *hareketli kişiliğe* bağlı olduğunu savunmaktadır.

Lerner'a göre modernleşme; okuma yazma oranı, kentleşme, kitle katılımı ve empatinin yüksek oranda temsili ile kendisine varlık alanı bulur. Lerner bu anlamda bireyleri geleneksel, geçiş aşamasındaki ve modern bireyler olarak sınıflandırır. Lerner bu sınıflamayı, yaptığı ankete verilen cevaplardan hareketle ortaya koymuştur. Lerner kendisine verilen cevaplardan kalkarak "geleneksel" bireylerle "modern" bireyleri karşılaştırmış ve "modern olanlar"ın daha mutlu, daha iyi eğitilmiş ve görece genç olduklarını söylemektedir. Geçiş aşamasını yaşayan ve arada kalan bireylerse huzursuzluk içerisinde bulunmaktadır. Bu durum modernleşme sürecinin önünü almaya çalışan siyasi mekanizmalar tarafından yönetilen toplumlar içerisinde daha şiddetli olarak kendisini hissettirmektedir. *Geçiş aşamasını yaşayanlar* Lerner'a göre değişen Orta Doğu'yu anlamak için anahtar kavram olarak karşımızda durmaktadır. Onlar bugün, bir zamanlar geçilen yollardan geçmekte ve modernleşme yolunda ilerlemektedirler.¹⁴⁶

Savaş sonrası gelişme sosyolojisine genel olarak bakıldığında, bu dönemde gelişme sosyologlarının, değişimin toplumsal kaynaklarına, kültür-gelişme

146 A.g.e., s. 75.

ilişkinde dikkat çekerlerken tarihsel birikimleri ne olursa olsun toplumların modernleşme sürecine dahil olabilecekleri ve bu sürecin yönlendirilmesinin mümkün olabileceği varsayımlarından hareket ettikleri görülebilecektir. Bu hususa daha önce de işaret etmiştik. Onlara göre gelişme, normal seyrinde işlemek durumunda olan bir süreçtir. Ancak sürecin hızlandırılması söz konusu olabileceği gibi, yavaşlatılması da mümkün olabilecektir. Gelişme sosyologları bu kaygıyla gelişme sürecinin hızlandırılmasının üzerinde durdukları kadar, bu süreci tıkayan unsurlar üzerine de kafa yormuşlardır. Bu çerçevede Lerner da Batı dışı dünyada yer alan toplumların gelişme süreçlerine nelerin engel olduğu sorusunu sormakta ve bunun iki nedeni olduğunu öne sürmektedir.

Lerner, gelişmekte olan toplumların modernleşme sürecini sağlıklı bir biçimde yaşamalarına engel olan iki önemli zorluktan söz etmektedir. Bunlardan birincisi, teknik zorluktur. Az gelişmiş ülkelerde insanlar yeni tüketim alışkanlıkları edinmekte ve toplumsal bir kabul görmek için bu alışkanlıklarında ısrar etmektedirler. Ancak bunu karşılayacak ve kendi kendini besleyecek bir büyümeyi yakalayamamaktadırlar. Teknik sorunun çözümünde bu toplumları oluşturan insanlar göstermeleri gereken akılcı davranış biçimini gösterememektedirler.¹⁴⁷ Bunun yerine insanlar aile bireylerinin sayılarını arttırmakta ve bir nüfus patlamasına neden olmaktadır.. Böylelikle sağlanan “reel girdi” de fazladan mideler tarafından tüketilmektedir. Lerner bu teknik zorluğun yanında ikinci ve en temel zorluğun “insani problemler”le ilintili olduğunu söylemekte ve *The Passing of Traditional Society* isimli çalışmasının da bu problemler üzerinde durduğunu yazmaktadır. Lerner “insani problemler”in en önemlisi olarak “etnosantrizm”i görür. Lerner’a göre etnosantrizm kendisini Amerika’nın dış ülkelere yaptığı kalkınma yardımlarında değil, bizzat gelişmekte olan ülkelerin vatandaşlarında kendisini gösterir. Lerner bu iddiasını doğrulamak için, Endenozyalıların içlerindeki Ariyanlara yaptıkları zulümleri, Güney Asyalıların içlerinde barınan denizaşırı Çinlilere olan düşmanlıklarını, Doğu Afrikalıların yerlilere yaptıklarını, Türkler ve Yunanlar arasında yaşanan amansız çatışma ve düşmanlığı, Mısırlıların uyguladıkları ve

147 “Daha çok tüketmek istemekte, ancak üretici yatırım ve biriktirmeyi hiç önemsememektedirler.”
Bkz., A.g.e., s. vii.

özellikle Hristiyan Kıptiler başta olmak üzere içlerinde yaşayan azınlıkları tehdit eden Mısırlaşma sürecini örnek olarak sunmaktadır.¹⁴⁸ Lerner daha sonra Orta Doğu toplumlarını “kendi yöntemleri”ni kullanmak istemeleri dolayısıyla da eleştirir. Orta Doğu modernleşmesi kendi etnosantrizmini içinde barındırmaktadır. Siyasal olarak aşırı bir milliyetçilik söz konusuysa, psikolojik olarak da bir yabancı korkusu egemendir. Lerner’a göre onlar sömürgeciliğe duydukları nefret dolayısıyla dış himayenin her türlüüne kendilerini kapatmak istemektedirler. Modern kurumları istemekte ancak modern ideolojilere sıcak bakmamakta; modern iktidarı arzulamakta fakat modernliğin amaçlarını bütünüyle kabullenmemekte; modern tıbbı istemekte fakat onun arkasında yatan zihniyeti dışlamaktadırlar.¹⁴⁹

Lerner, yukarıda ana hatlarıyla sunulan çerçeveyi çizdikten sonra, bu bağlamda, sosyal bilimlerin, modern toplumların ortak nitelikleri üzerinde düşünmek ve bu niteliklerin gelişmiş toplumlardan az gelişmiş toplumlara doğru akılcı bir biçimde taşınması amacıyla uzun dönemli planlar yapmak gibi iki önemli görevi olduğunu da hatırlatmaktadır.¹⁵⁰ Lerner’ın modernleşme yaklaşımı az gelişmiş toplumların gelişmesi sorununun çözümünü Batılı modellerin bütünüyle benimsenmesinde görmekte ve bu bağlamda tarihin “hızlanması”ndan bahsetmektedir.¹⁵¹ Az gelişmiş toplumlar Batı’nın yaşadığı son üç yüzyılı yaşamadan modernleşmek istemektedirler ve bu aslında Lerner’a göre tarihin hızlanması anlamına gelmektedir. Az gelişmiş toplumlar modernleşme sürecini doğal seyri içerisinde başaramayacaklarından bu toplumların tarihlerinin hızlandırılmasına yardımcı olmak gerekmektedir. Batı dışında kalan toplumlar ancak bu yolla gelişebileceklerdir.

3.2.3. Neil J. Smelser

Sosyolojik bir çerçeve içerisinde gelişme sorununu ele alan ve modernleşme kuramının üretilmesine oldukça önemli katkılarda bulunan bir diğer isim Neil J. Smelser’dir. Smelser, özellikle ekonomik kalkınmanın toplumsal yapılarla olan

148 A.g.e., s. viii.

149 A.g.e., s. 47.

150 Bkz., (131), Lerner, s. 388.

151 A.g.m., s. 389.

karşılıklı ilişkisini ele almış ve daha ziyade de ekonomik büyümenin toplumsal yapılara olan etkisini inceleme konusu yapmıştır.¹⁵² Smelser genel kalkınma süreci ile birlikte gündeme gelen dört önemli gelişmeden söz etmektedir. Smelser ilk gelişmenin teknoloji alanında olduğunu belirtmekte, basit ve geleneksel tekniklerden bilimsel bilginin uygulandığı karmaşık tekniklere doğru geçildiğini ifade etmektedir. İkinci gelişme, tarım alanında kendisini göstermektedir. Tarımda geçinme amacı ile sınırlı kalmaktan kurtulunmakta ve malların üretimi pazara endeksli hale gelmektedir. Üçüncü gelişme, endüstri alanında ortaya çıkmakta, insan ve hayvan gücünün merkeziliğinden endüsrileşmeye bağlı emek tanımına doğru yönelinmektedir. Dördüncü gelişmenin ortaya çıktığı alansa çevresel düzenlemelerin yapıldığı alandır. Artık çiftlik ve köy mekanlarından kent mekanlarına doğru kayılmakta ve giderek kentli nüfus artmaktadır.¹⁵³

Smelser bu farklılaşmaların toplumsal yapıda çeşitli dönüşümler meydana getirdiğini belirtmektedir. Sözü edilen bu gelişmeler öncelikle yapısal bir farklılaşmayı ya da özelleşmiş ve özerk hale gelmiş toplumsal bütünlerin ortaya çıkışını gündeme getirmiştir. Yani aile bazı işlevlerini kaybetmiş¹⁵⁴, ekonomik etkinlikler hanenin dışına çıkmıştır.¹⁵⁵ Dinsel alanlar ve toplumsal tabakalaşma giderek karmaşık bir hal almıştır.¹⁵⁶ Toplumsal hareketliliğe ve başarıya giderek daha fazla önem verilmeye başlanmıştır.¹⁵⁷

Smelser ikinci olarak yaşanan farklılaşmaların eski toplumsal düzeni atıl hale getiren yeni bütünleşme mekanizmalarının doğmasına yol açtığını iddia etmektedir.¹⁵⁸ Devlet, hukuk, siyasi gruplar ve benzeri diğer kurumlar bu bütünleşme sürecinin açılmasında oldukça göze çarpan unsurlar olarak belirmişlerdir. Refah

152 Neil J. Smelser, "Mechanisms of Change and Adjustment to Change", iç., Jason L. Finkle ve Richard W. Gable, a.g.e., s. 27.

153 A.g.m., s. 27-28.

154 A.g.m., s. 30.

155 A.g.m., s. 30-31.

156 A.g.m., s. 31-32.

157 A.g.m., s. 33.

158 A.g.m., s. 28.

sağlamak üzere kurulan aracı kurumlar aile ve ekonomi arasındaki dengeyi yeniden kurar, kentleşmeyle birlikte gelen anomi duygusuyla başedebilmek için, sendikalar gibi, çeşitli gönüllü kuruluşlar ortaya çıkar. Bunların yanında çeşitli grupların giderek artan isteklerini yerine getirmek için yeni siyasi kurumlar da başgösterirler.¹⁵⁹

Smelser'e göre bu gelişmeler, diğer yandan kitlesel isteri, şiddet patlaması, dinsel ve siyasi hareketlerin artması gibi bir dizi kargaşanın yaşandığı bir toplumsal yapının doğmasına da yol açacaktır.¹⁶⁰ Yeni bütünleştirici mekanizmalara rağmen Smelser "toplumsal kargaşa"nın kaçınılmaz olduğunu da belirtir. Bu kargaşa ve çatışma özellikle gelenekle modernlik arasında çıkar ve endüstrileşme hızı ile yapısal değişim tarafından da kışkırtılır. Modernleşen toplumlar bir savaş alanını andırmaktadır. Bu alanda bir taraftan gelenek yapısal farklılaşmaya savaş açarken diğer tarafta bütünleştirici mekanizmalar dengeyi korumaya çalışmaktadırlar. Diğer faktörlerin yanında, bu mekanizmaların başarılı olabilmesi, yapısal değişimin yoğunluğuna, modern öncesi toplumun doğasına, değişimi isteyenlerin siyasi erki ellerine geçirebilmelerine, canlı toplumsal grupların birarada bulunma sıklıklarına ve son olarak da dış müdahaleye bağlıdır.¹⁶¹

Smelser'in yapmak istediği, Weberci ideal tipler anlayışından hareketle kurduğu çerçeve içerisinde, ekonomik ve toplumsal kalkınmanın toplumsal yapıya bağlı olduğunu göstermektedir. Smelser bunu farklılaşma, bütünleşme ve toplumsal kargaşa kavramları etrafında başarmaya çalışmaktadır.¹⁶²

3.2.4. S. N. Eisenstadt

Modernleşme paradigması içerisinde gelişme sorununu işleyen ve gelişme sosyolojisinin savaş sonrası gösterdiği özellikleri yansıtan düşünürlerden birisi de S.

159 A.g.m., s. 34-35.

160 A.g.m., s. 28.

161 Smelser'de yeni Durkheimci tarzda bir yapısalci fonksiyonalist perspektif göze çarpmaktadır. Bu düşünce Üçüncü Dünya'da ekonomik büyümenin vazgeçilmez bir unsuru olarak toplumsal değişimi görmektedir. Bkz., (41), Harrison, s. 25.

162 Bkz., (152), Smelser, s. 38.

N. Eisenstadt'tır. Eisenstadt da diğerleri gibi, sosyolojik bir perspektiften hareketle gelişme sorununu ele alan ve Batı dışı dünyanın toplumsal değişim süreçlerini yönlendirmeye yönelik olarak çeşitli modeller üreten önemli bir simadır. Eisenstadt'a göre Batı'nın sağlamış olduğu tarihsel birikim önemini ortaya koyduktan sonra, siyasi, ekonomik ve toplumsal kalkınmanın tümünü kuşatmakta ve "öteki" için evrensel hareket noktası olmaktadır.¹⁶³

Eisenstadt'ın ortaya koyduğu gelişme modeli, evrimci ve yapısal işlevselci düşünce içerisinde beslenmekte ve Batı dışı toplumların tanıklık ettikleri durumları modernleşme paradigmasından hareketle dönüştürmenin yollarını aramaktadır. Ona göre toplumlar uyarlayıcı sistemler olarak varlık kazanmakta ve yapısal işlevsel bütünlerce temsil olunmaktadır. Toplumlar, bir evrim aşamasından diğerine doğru hareket ederlerken artan bir farklılaşma ve toplumsal unsurlar arasında bir karşılıklı bağımlı olma sürecine tanıklık etmektedirler. Eisenstadt bu durumun yalnızca toplum içi mekanizmalar için değil, aynı zamanda uluslararası sistem için de geçerli olduğu kanaatinde olduğunu belirtmekte ve söz konusu yapıyı modernleşme yönünde aktif hale getirebilmek için yenilikçi ve girişimci aktörlerin önemine de dikkat çekmektedir.¹⁶⁴ Eisenstadt bu çerçevede toplumun elit kesimlerini modernleşmenin öncüleri olarak görmekte ve modernleşmeyi siyasal protestoların yükselişi ve bazı toplumsal grupların yönetime katılma isteklerini açığa vurmalarıyla eş zamanlı kabul etmektedir. Ona göre Batı'da yaşanan sekülerleşme süreci, bu siyasal protestonun mantığını da dönüştürmüş ve yeni toplum kesimlerini siyasetin alanına çekmiştir.¹⁶⁵ Eisenstadt'a göre modernlik Batının yaşadığı toplumsal dönüşümlerin bir ürünü olarak ortaya çıkmış ve içerisinde çıktığı kültürel havzadan bütünüyle beslenmiştir. Eisenstadt çağdaş dünyada modernleşme sorununun küresel düzeyde aşılması

163 Bkz., Ozay Mehmet, WESTERNIZING THE THIRD WORLD, THE EUROCENTRICITY OF ECONOMIC DEVELOPMENT THEORIES. Routledge Pr., Londra & New York, 1995, s. 1.

164 S. N. Eisenstadt, "Social Change and Development", iç., READINGS IN SOCIAL EVOLUTION AND DEVELOPMENT. Der., S. N. Eisenstadt, Pergamon Pr., Oxford, 1970, s. 19; S. N. Eisenstadt, "Political Modernization: Some Comparative Notes", iç., THE DYNAMICS OF MODERNIZATION AND SOCIAL CHANGE: A READER. Der., George S. Masanangat, Goodyear Pr., California, 1973, s. 81.

165 Bkz., (123), Smith., s. 120-121.

olanağını, büyük oranda, Batı gelişmişliğini sağlayan kültürel zenginlikleri kendi toplumlarına kazandırmayı başaran elit toplum kesimlerinin başarılarına bağlamaktadır.

3.2.5. Inkeles ve Smith

Savaş sonrası yılların gelişme sosyolojisinin üretilmesine katkıda bulunan çalışmalardan bir diğeri de Inkeles ve Smith'in birlikte gerçekleştirdikleri *Becoming Modern* isimli çalışmadır. Inkeles ve Smith, çalışmalarında altı az gelişmiş ülke üzerinde uzun yıllar çeşitli araştırmalar yapmışlar ve buralarda altı binin üzerinde görüşme gerçekleştirmişlerdir. Inkeles ve Smith'in yaptıkları çalışmanın önemi, modernleşme süreçlerine ve gelişme pratiklerine kaynaklık etmesi anlamında "modern birey" profilini ortaya çıkartma arayışında olmasıdır. Onlara göre toplumsal yapıların dönüşümünde bireysel çabaların oldukça önemli katkıları söz konusudur. Inkeles ve Smith'in ortaya koydukları bu anlamda Lerner'in *hareketli kişilik* kuramıyla benzeşmektedirler. Ancak Inkeles ve Smith'in bireysel katkı üzerine olan vurguları, tıpkı Lerner gibi, psikolojik süreçlerin merkezi bir açıklama birimi olarak seçilmesinden çok toplumsal bir unsur olarak bireyselliğin önemine dikkat çekme üzerinedir. Bu yanı sıra Inkeles ve Smith sistem karşısında aktörün önemini gündeme sokmaktadırlar. Inkeles ve Smith, yaptıkları araştırmalardan sonra "modern birey" in ve dolayısıyla modernliğin aşağıdaki hususları içermesi gerektiği sonucuna varmışlardır:

- yeni deneyimlere hazırlanma ve yeniliklere açıklık;
- nesnelere duyulan üstünkörü alaka yerine onlara karşı duyulan güçlü ilgi;
- diğerlerinin fikirlerine karşı daha "demokratik" tepkiler;
- geçmişe değil, geleceğe yönelim;
- kişinin kendi hayatını planlamaya güç yetirebilmesi;
- çevrenin tahakküm altına alınabileceğine ve amaçlara ulaşılabilmesine inanma;
- dünyayı hesaplanabilir ve denetlenebilir birşey olarak kabul etme;

- ötekilerin özellikle de kadınların ve çocukların, saygınlığının ve yaşama haklarının ayırdına varma;
- bilim ve teknolojinin hedeflerine güvenme;
- yaşayan bir adalete ve adil dağılıma inanma.¹⁶⁶

Inkeles ve Smith'in, bu niteliklere sahip bireylere modernleşme sürecini açma noktasında oldukça önemli roller biçtikleri açıktır. Onlara göre Batı dışı dünyanın gelişebilmesi ekonomik kaynakların doğru kullanımıyla sınırlı bir sorun değildir. Batılı olmayan toplumların gelişebilmesi toplumun bütün alanlarının modernleşmesine, söz konusu bu modernleşme de modern bireylerin "dönüştürme" olanağını yakaladıkları bir sistemin kurulmasına bağlıdır.

3.2.6. Modernleşme Kuramına Yöneltilen İçsel Eleştiriler: R. N. Bellah, B. Moore, R. Bendix ve C. Black

Gelişme sosyolojisinin gün yüzüne çıkmasını sağlayan kuramsal katkıların önemli özelliklerinden birisi, Parsons'cı yapısal işlevselci çerçeveden, yeni evrimci bakış açılarından ve klasik modernleşme açıklamalarından beslenmeleri olmuştur. Özellikle şimdiye kadar görüşleri açıklanan düşünürlerin kuramsal katkıları rahatlıkla bu çerçevede değerlendirilebilir. Bununla birlikte, modernleşme paradigması içerisinde yer alan ancak eleştirel bir tavrın eşliğinde gelişme sorununu ele alan sosyolojik katkıların da varlığını belirtmek gerekmektedir. Bu eleştirel tutumların daha ziyade odaklandığı noktalar, modernleşme sürecinin on dokuzuncu yüzyılın evrimci bakış açısıyla ele alınması ve kültürel faktörlerin yalnızca modernleşme sürecini aksatan yönleri itibarıyla gündeme getirilmesi olmuştur. Modernleşme paradigması içerisinde yer alan ve gelişme sorununu sosyolojik bir perspektiften hareketle ele almak isteyen bu kuramcılar, farklı modernleşme deneyimlerinin önemi üzerinde durmuşlar ve kültürel faktörlerin modernleşmenin önünü açıcı yanlarının da bulunabileceğini dile getirmişlerdir.¹⁶⁷

166 Bkz., (41), Harrison, s. 20-21.

167 Bu içsel eleştirilerin gündeme gelmesinde yaşanan toplumsal gelişmelerin de doğrudan etkisi söz konusu olmuştur. 1950'li yılların iyimserci bakışı 1960'larda yaşanan gelişmelerle yıpranmıştır. Beklentiler ve olgular arasında yaşanan söz konusu çatışma, "azgelişmiş" ülkelerde giderek artan

Bu çerçevede değerlendirilebilecek çalışmalardan birisi, Robert N. Bellah'a aittir. Bellah uzun süre, Batı dışı toplumların modernleşme süreçleri üzerine düşünmüş ve bu süreçlerin hızlandırılmasında kültürel faktörlerin önemini anlamaya çalışmıştır. Bellah'ın sahip olduğu düşünsel çerçeve Batı dışı toplumların gelişmesini toplumsal alanların modernleşmesine bağlamakla birlikte bu modernleşme sürecinin kültürde yer alan geleneksel unsurların tümüyle ortadan kaldırılmasını gerektirmeyeceğini savunmuş ve hatta bu unsurlardan yararlanmanın mümkün olabileceğini iddia etmiştir. Bellah modernleşme kültür ilişkisini kavramaya çalışırken, gelişmekte olan ülkelerde dinin oynadığı rol üzerine çalışmaya başlamıştır. Bellah daha sonra modernleşme sürecinde dinin rolünün ne olduğu sorusunu kuramsal çerçevesinin merkezine oturtmuştur.

Bellah'ın yaklaşımını ortaya sermesi açısından, 1958 yılında yayımlanan ve süreç içerisinde modernleşme açıklamaları arasında bir damarı oldukça etkileyecek olan "Religious Aspects of Modernization in Turkey and Japan"¹⁶⁸ isimli makaleyi ele almak yararlı olacaktır. Bellah'ın izini sürdüğü temel mesele modernleşme süreçlerinde dinin oynadığı roldür. Bellah kendisine "geri kalmış" ülkeler arasından Japonya ve Türkiye'yi örnek olarak almaktadır. Bellah, makale boyunca modernliğin belli başlı niteliklerinin neler olduğunu ortaya koymaya çalışmakta ve bu niteliklere ulaşmada dinin ne şekilde işlevsel olabileceğini tartışmaktadır. Bellah Japonya'da dinin, modernleşmenin önünü açıcı, olumlu bir rol oynarken Türkiye'de dinin modernleşmenin hızlanmasını sağlayamadığını belirtir. Bellah'a göre Türk modernleşmesi toplum genelinde geçerlilik kazanan bir çerçeveye sahip olamamıştır. Bunun nedeni, tahrip edilen geleneksel yapıların sunduğu kültürel temelin ve toplumsal meşrulaştırımının elde edilememesidir.

Bellah, Howard Becker'a yaptığı atıfla, geleneksel toplumlarda değerler sisteminin "örfi" (prescriptive) bir sistemle kayıtladığını ve bu yanı sıra bu toplumların esneklikten uzak bir yapıya sahip olduklarını belirtmektedir. Ancak

bir biçimde Üçüncü Dünyacı ve ulusalcı bir söylemin tırmanışa geçmesiyle daha da derinleşmiştir. Modernleşme yaklaşımlarının evrenselci özellikleri ve iyimserci tutumu toplumsal gerçeklikler karşısında ciddi tahribatlara uğramıştır.

168 Robert N. Bellah, "Religious Aspects of Modernization in Turkey and Japan" AMERICAN JOURNAL OF SOCIOLOGY, 64, 1 (Temmuz 1958), s. 1-5.

geleneksel toplumlar Batı ile karşılaşma sonucunda yaşanan büyük tahribata tanıklık ettiklerinde, eğer yaşamak istiyorlarsa, kurumsal yapılarında esaslı değişiklikler yapmalıydılar. Peki bu yapısal değişimlerin ileri götürülebilmesi için değerler sisteminin örgütlenmesinde neler değişmelidir? Bellah bu soruya yine Becker'e atıf yaparak cevaplar. "Böylesi toplumların değer sistemlerinin örfi biçimden "ilkesel" biçime doğru evrilmesi gerekmektedir." Modern bir toplum esnekliğin mekanıdır. Sonsuz ya da dinsel değerlerin toplumsal eylemin temel ilkelerinde yattığı bir toplum normatif sisteme sahiptir ve böylesi normatif sistemler "ilkesel" olarak adlandırılır. Ancak, bu toplumlarda örfi toplumlardakinin aksine, ekonomik, siyasi ve toplumsal yaşamı en ince ayrıntısına kadar düzenlemek gibi bir kaygı yoktur. Yani bu toplumlarda din ve ideloji arasında bir ayırım yapılmakta, ancak bu ikisi arasında bir çatışma, farklılaşmadan ziyade, bu iki düzeyin kendi alanlarında kendilerini gerçekleştirmeleri sağlanmaktadır. Geleneksel toplumlarda, toplumsal yenilikçinin (modernleşmecinin, modernliğin bayrağını taşıyan kişilerin) şu ya da bu biçimde bir günahkar, dinsel sapkın olması gerekir.¹⁶⁹ Fakat modern toplumlarda din ve toplumsal ideloji düzeyleri arasında bir ayırım vardır ve bu ayırım her iki alanda birden daha büyük bir esnekliğin elde edilmesini sağlar.

Bellah örfi, geleneksel toplumdan ilkesel topluma nasıl geçilebileceği sorusunu sormaktadır. Ona göre, ancak yeni bir dinsel girişim, yalnızca kendi kendisi için dinsel esas iddiasında olan yeni bir hareket eski değer sistemine ve onun dinsel temeline meydan okuyabilir. Böylelikle, toplumsal değişme, yani modernleşme meşrulaştırılabilir ve modernleşmenin yaşandığı topluma kültürel bir temel sunulabilir. Toplumsal değişimin gereklerini yerine getirebilmek için bu yeni dinsel hareketin devreye girmesi gerekmektedir.¹⁷⁰

Bellah sonrasında, Türkiye örneğine dönmekte ve Osmanlı'nın Batılılaşma sürecinden ve Cumhuriyetin kuruluşundan söz etmektedir. Türkçü siyasetin Cumhuriyetin resmi görüşü olması ve artık Türkçülüğün, milliyetçiliğin ya da Kemalizmin merkezi semboller olması ile birlikte din toplumsal alanın dışına itilmiştir. Bu alanda birçok reform yapılmıştır. Ve Türkiye'de din büyük ölçüde

169 A.g.m., s. 1.

170 A.g.m., s. 2.

dışarıda bırakılmış, din ve ideoloji farklı iki düzey olarak gündeme gelmişlerdir. Türkiye için yeni bir kültürel temel hazırlanmışsa da ortaya çözülmemiş bir çok sorun çıkmıştır. Türkiye'yi Cumhuriyet döneminde yönetenler altı ilke çerçevesinde toplumu düzenlemek istemişlerdir. Ancak burada modern toplumlara özgü olan esneklik karşımıza çıkmamaktadır. Diğer taraftan Türkiye'de İslam kendi benlik algısına ilişkin yeniden bir tanımlama da yapamamıştır.¹⁷¹

Bellah, daha sonra, Japonya'daki modernleşme ve din ilişkisine bakışlarını çevirmekte ve Japonya'daki modernleşmenin temelinde dinsel öğretilerin önemli bir rol oynadığına değinmektedir.¹⁷² Bellah'a göre Japonya'nın Batı ile karşılaştığı yıl olan 1868 yılında yaşadıklarına Türkiye ancak 1920'lerde tanıklık edebilmiştir. Japonya'da, Türkiye'nin aksine, "ilahi imparator", yani dinsel öğelerin en uç temsili, mevcut düzenin radikal bir tutumla yeniden örgütlenmesinde başlıca itici güç olmuştur. Genç samuraylar bu sembollerle girdikleri ilişkiler sonucunda yaşanan değişimlerin ve geleneksel düzenin birçok kutsal emirlerini terketmenin geçerli olmasını sağlayabilmişlerdi. Bellah kutsal kutsalla kovmanın nasıl mümkün olabileceğini göstermeye çalışmaktadır. Japonya'da Budizm ve Hristiyanlık toplumun dışına atılmış ve bunların yeri Şintoizm ile doldurulmuştur. Japonya'da bunun üzerine gündeme gelen tepkilere karşılık o zamandaki Meiji liderliği, kurmaya çalıştıkları modern toplumun en önemli unsurunun dinsel özgürlük olduğunu kavramış ve hükümet 1889 yılındaki Anayasa'ya din özgürlüğünü garanti altına alan bir hüküm koymuştur. Ancak bu durum, Meiji liderliğinin Şinto kültürünü desteklemeye devam etmesine engel olmamıştır. Devlet ısrarla Şintoizmi bir resmi din olarak ilan etmekten kaçınmış, bunun yerine ona sevgi göstermeyle vatanseverlik arasında bir bağ kurmuştur. Ancak Japonya'da da 1920'lerle birlikte din ve ideoloji arasındaki sınır farklılaşmaya başlamıştır. 1930'ların sonları ve 1940'ların başlarında monolitik bir ideoloji her yanı sarmış ve bu ideoloji herkes için olduğu gibi Japonya için de kötü sonuçlar doğurmuştur. 1946'daki yeni anayasa ile birlikte Şintoizm yerinden edilmiş ve teorik olarak sekülerleşme sürecini tamamlar biçimde egemenlik, kutsal ve dokunulmaz imparatora tercih edilmiştir. Fakat pratik alanda

171 A.g.m., s. 3.

172 A.g.m., s. 3.

yine de ciddi dini problemler yaşanmaya devam etmiştir.¹⁷³ Hristiyanlar dışında tüm dini grupların ulusal bağımlılık duyguları tehlikeye girmiş, küçük bir Hristiyan topluluğu dışında, Japonların dinsel dinamikleri, ya sosyalizm sembolünün daha radikal biçimlerinde ya da Şintoizmin daha öz ve güçlü biçimde devlet düzeyinde temsil edilmesini isteyen muhafazakarların söylemlerinde temsil edilir olmuştur.¹⁷⁴

Bellah, bu kurgudan hareketle komunizmin Rusya'daki ve Çin'deki başarısını da yorumlamaktadır. Bellah'a göre, komunizm, örfi ve dinsel toplumlar olan Rusya ve Çin'de ortaya çıkan seküler bir siyasi ideoloji örneği olarak görünse de, aslında, son derece özsel bir dinsel iddia ortaya atmıştır. Bellah, bu ideolojinin savunucularının dinsel ilkelerin modern ilkesel topluma geçmede geriletici rol oynadığı yönündeki düşüncelerine rağmen görüşlerinde ısrarlıdır. Hatta ve hatta Bellah komunizmin bugün karşı karşıya kaldığı sorunların temelde kültürel sorunlar olduğunu düşünmekte ve bunun da dinsel ve ideolojik düzeyler arasında ayrıma gidilmesinden kaynaklandığını ifade etmektedir.¹⁷⁵ Bellah'ın sunduğu bu çerçevede kültürel unsurların modernleşme sürecine katkı yapabileceği yönünde bazı teorilerin gündeme gelmesine neden olmuştur.

Modernleşme çerçevesinden gelişme sorununu ele alan düşünürlerin içsel bir eleştirel tavır takınmaları kendisini daha ziyade gelenek ve modernlik arasında varolduğu söylenen uzlaşmazlığa karşı gösterdikleri tavırda ele vermektedir.¹⁷⁶ Klasik yapısalcı işlevselci çerçeveye ve tarihin dışlanmasına itiraz eden bu düşünürler, gelenek ve modernliğin birbirlerini dışladığı tezine temkinli yaklaşılması

173 A.g.m., s. 4.

174 A.g.m., s. 4.

175 Bellah'ın şu ifadesi modernleşme sürecinde, genelde kültürel unsurların özeldense dinin yararlanılabilir unsurlar olduğuna dikkat çekmektedir. "Şunu ifade etmek gerekir ki, kısmen örfi toplumdan ilkesel topluma geçmek olan sekülerleşme süreci dinin ortadan kaybolması anlamına gelmemektedir. Dinin ilkesel toplumdaki rolü, örfi toplumdaki rolünden farklı olmakla birlikte, hiç de yabana atılır bir rol değildir. Bunun yanında din geçiş sürecinin birçok aşamasında değişik kılıklarda yeniden ortaya çıkabilir. Belki de durumu böylesine belirsiz yapan meselenin akıcılığıdır. Bizinkisi gibi yüksek derecede farklılaşmış toplumlarda bile örfi geçmişle derinliğine özdeşleşmiş olan geleneksel din, hala modern ilkesel toplumda yer bulma sürecini yaşıyor." A.g.m., s. 5.

176 Söz konusu içsel eleştirilerle ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz., (41), Harrison, s. 43-44.

gerektiğini savunmaktadırlar.¹⁷⁷ 1960'ların ortalarından itibaren sosyolojik bir çerçeve içerisinde gelişme olgusunu ele alan ve bu ele alışı modernleşme paradigmasından hareket etmeye devam eden yaklaşımları oluşturanların birçoğu yapılan ya da yapılması gereken kavramsallaştırmaları bütünüyle somut gerçekliğe karşılık gelen formülasyonlar olarak değil de daha Weberci bir perspektifte, ideal-tip kuramına uygun bir biçimde değerlendirmekten yana tavır koymuşlardır.¹⁷⁸ Böylelikle modernleşme paradigmasına yöneltilen eleştirilere cevap verebilmek mümkün olabilecek ve bu çerçeveden vazgeçmeksizin toplumsal gelişme analizleri yapılabilecektir. Bu düşünürlerin amacı modernleşme paradigmasının eksikliklerini gidermektir.

Bu çerçevede B. Moore'un, R. Bendix'in ve C. Black'in kuramsal çerçevelerinin başlıca uğraklarından bahsetmek ve bu içsel eleştirilerin gündeme geldiği dönemde, modernleşme kuramcılarının Batı dışı toplumlara ilişkin geliştirdiği kalkınma analizinin gösterdiği özellikleri, kısaca da olsa, sergilemeye çalışmak gerekmektedir.

Barrington Moore, gelişme sorununu tarihsel sosyolojik bir bağlamda ve modernleşme paradigmasının içerisinden değerlendirmekle birlikte, yapısal işlevselci

177 Modernleşme yaklaşımlarına 1960'lı yıllarla birlikte yönelen "içsel" eleştiriler örneğin Joseph R. Gusfield'in görüşlerinde açık bir biçimde temsil olunmaktadır. Gusfield'a göre; 1- gelişmekte olan toplumların durağan toplumlar olduğu yönündeki kanaat yanlıdır (s. 49); 2- geleneksel kültür normlar ve değerler bütününden oluşmamaktadır (s. 50); 3- geleneksel toplum homojen bir toplumsal yapı değildir (s. 51); 4- eski gelenekler yeni değişimler tarafından tamamen ortadan kaldırılamaz (s. 52); 5- geleneksel ve modern biçimler daima çatışma halinde değildir (s. 52); 6- geleneksellik ve modernlik karşılıklı olarak birbirlerini dışlayan sistemler değildir (s. 54); 7- modernleşme süreçleri gelenekleri zayıf düşürmez. (s. 56). Bkz., Joseph R. Gusfield, "Tradition and Modernity: Misplaced Polarities in the Study of Social Change", iç., POLITICAL MODERNIZATION. Der., Claude E. Welch, Jr., Wadsworth Pr., California, 2. bsk., 1971, s. 47-63.

178 "1960'ların ortalarında, modernleşme kuramının Batılı olmayan toplumlar hakkındaki görüşlerinin ampirik olarak yanlışlanmasının etkisi altında, geleneksel-modern toplum ayrımının ve bu ayrım üzerine kurulu olan toplumsal değişim kuramının Weber sosyolojisinin ideal tip anlayışı çerçevesinde düzeltilmesi gerektiği ağır basan bir görüş haline gelmiştir. (...) Weber'in bu metodolojik görüşlerinden çıkarılan sonuç ise geleneksel toplum ile modern toplum kavramlarını tarihin başlangıç ve bitiş noktaları olarak kabul etmek, toplumsal değişim sürecini ise, geleneksellik ve modernlik öğelerinin her özgül toplumsal yapının somut oluşumları içinde karşılıklı ilişkileri çerçevesinde analiz etmeye çalışmak olmuştur." Bkz., (127), Köker, s. 57-58.

çerçeveye oldukça ciddi eleştiriler getirmiştir. Moore gelişme sorununa egemen yönelimlerden ve siyasal gerekçelerden dolayı ilgi duymuş, ancak kendisinden önce ortaya konan modernleşme açıklamalarının belli yönlerine de eleştiri getirmiştir. Moore'un söz konusu eleştirileri dönemin egemen modernleşme anlayışı içerisinde kalarak gündeme getirilmiş, gelişme sorununa ilişkin toplumsal düzeyde yaptığı açıklamalar gelişme sosyolojisinin modernleşme kuramı içerisindeki yeni biçimine işaret etmiştir. Moore'un kullandığı eleştirel dil onu egemen modernleşme ve gelişme analizlerinin karşısına yerleştirmemekte, aksine onu modernleşme ve gelişme açıklamalarının onarılmasında önemli simalardan birisi haline getirmektedir.

Genel olarak Moore'un düşüncesine bakıldığında, onun dünyanın modernleşme süreçlerini tarihsel ve toplumsal yanları itibariyle anlamaya çalıştığını, Batı dışı dünyanın gelişmesi ile ilgili olarak da tek bir Batı modelinden ziyade farklı alternatiflerin varlığından da söz ettiğini görürüz. Moore, üç farklı yoldan gelişmenin sağlanabileceğini iddia etmekte ve bu çerçevede tarihsel olarak varlık bulan üç modelden söz etmektedir. Bu modellerden birinci "demokratik yol"un egemen anlayış olarak belirlediği bir pratikler zinciri içerisinde varlık kazanmıştır. Bu yol, özellikle ABD, İngiltere ve Fransa tarafından temsil olunmuş ve burjuvazinin yükselişine paralel olarak varlık kazanmıştır. Moore'a göre ikinci model, "tepeden-inmeci bir tavrın eşliğinde yürütülen devrim"lerle kayıtlanan bir pratikler bütünü içerir. Bu ikinci modelin en iyi örnekleri Japonya ve Almanya'da gün yüzüne çıkmıştır. Moore üçüncü modelin adının "komunizm" olduğunu ve şu ana kadar Rusya ve Çin'de kendisine tanıklık edildiğini belirtmektedir.

Moore, modernleştirici ve geliştirici modellerin üç farklı tipini ortaya koyarak; birincisi, modernleşme ve Batılılaşma süreçlerinin birbirinden bağımsız süreçler oldukları anlayışını pekiştirmekte¹⁷⁹, ikincisi de farklı pratikleri yok saymak yerine

179 Modernleşme çalışmaları içerisinde az gelişmiş toplumların değişme, kalkınma ya da modernleşme süreçlerini yaşarken Batılılaşmakta mı yoksa Batı kültür ve gerçekliğinden bağımsız bir modern zihniyet ve toplum düzenine doğru seyir halinde mi oldukları konusu önemli bir tartışma alanına işaret etmektedir. Bu tartışma aslında modernliğin Batı'dan ne kadar bağımsız olarak ortaya çıktığı ya da mevcut tarihi akış içerisinde modernleşme sürecinden Batı'nın ne kadar kazançlı çıkmış bulunduğu sorularından hareketle gündeme gelmiştir. Modernleşme kuramcılarının büyük bir kısmı modernleşme süreci olarak adlandırdıkları süreci Batılılaşmaktan

karşılaştırma yoluna giderek ABD'nin temsil ettiği modelin üstünlüğünü göstermeye çalışmaktadır. Moore böylelikle tarihsel bir perspektifte ve toplumsal alanın bütün boyutlarını içerisine alacak şekilde gelişmenin en iyi nasıl temsil edildiğini ve hangi biçiminin dünyaya yayılmasının daha gerekli olduğunu anlatmaktadır. Sonuçta Moore'un sınıflamasında da temel bir ayrım vardır: bir yanda demokrasinin savunucuları, bir diğer yanda da diktatörlüğe zemin hazırlayanlar bulunmaktadır. Moore demokratik bir gelişme modelinin Batı dışı dünya için şart olmadığını ileri sürmekle birlikte yine de demokrasinin yaşatıldığı bir gelişme modelinin Batı dışı dünyaya yayılmasının önemini tarihsel "gerçeklikler ve "gereklilikler"le ortaya koymak istemektedir. Moore bu açıdan da kendisinden önce zaman zaman tarihsel dayanaklardan yoksun kalan gelişme açıklamalarını düzeltmektedir..

Moore kendisinden önce yapılan modernleşme açıklamalarında göze çarpan yapısal işlevselci boyutun topluma bir sistemler bütünü olarak bakmasına itiraz etmektedir. Çünkü Moore'a göre toplum bir kez bu şekilde görüldü mü gelişmeye doğru giden toplumsal değişim de böyle okunacaktır. Oysa Moore, tarihsel bir yöntem kullanmakta ve bu çerçevede toplumsal güçleri değişimin merkezine alarak onları karşılaştırmalı olarak ele almak istemektedir.

Moore'un yaklaşımına göre toplumsal alanda yaşananlar dolayısıyla, tek-nedenli açıklamalar yapmak doğru değildir. Ona göre toplumsal değişimin yaşanabilmesi ve özelde de gelişme pratiğine hız kazandırılabilmesi için, kültürel unsurların, siyasal becerinin, kişisel liderlik anlayışlarının ve ekonomik çıkarların doğru olarak değerlendirilmesi ve yönlendirilmesi gerekmektedir. Ancak bu faktörler, Moore'a göre farklı toplumsal coğrafyalarda farklı şekillerde etkilerde bulunabilirler.¹⁸⁰

ayrı, evrensel bir gerçeklik olarak algılamak, bazıları modernleşme ile Batılılaşmayı birbirleriyle denk görmektedirler. Türk sosyolojisinde de gelişme ya da modernleşme problemi ya Batılılaşma başlığı altında ya da toplumsal değişim başlığı altında ele alınmıştır. Bu açıdan Ozay Mehmet'in *Westernizing the Thirld World* ve Serge Latouche'nin *Dünyanın Batılılaşması* çalışmaları oldukça dikkat çekici çalışmalardır Bu iki çalışma da, sonuçları itibarıyla, modernleşme ve gelişme süreçlerinin "dünyanın ya da Üçüncü Dünyanın Batılılaşması" anlamlarına geleceğini vurgulamaktadırlar.

180 Bkz., (41), Harrison, s. 49-50.

Moore'un ortaya koyduğu düşünsel çerçeve ciddi bir biçimde toplumsal kodların önemine ve belirleyiciliğine dikkat çekmekle birlikte, gelişmede dışsal faktörlerin önemine de işaret etmektedir. Toplumların tarihte kazandıkları özellikler onların gelişme pratiklerine yansımakla birlikte bu durum, toplumlararası mekanizmada gelişmenin yönlendirilmesi için çaba harcamamak anlamına gelmemelidir. Ancak oluşturulacak dışsal müdahale mekanizmalarının sunduğu projelerin toplumsal alanda bir geçerliliği ve karşılığı olmak durumundadır.

Savaş sonrası klasik modernleşme anlayışlarında gündeme gelen gelenek—modernlik kutuplaşmasının, modernleşme paradigmasından kopmaksızın, eleştiriye tabi tutulduğu en iyi mekanlardan birisi de Reinhard Bendix'in yazılarıdır. Bendix, yeni ulusların gelişmesi problemini merkeze almakta, sosyolojik bir çerçeve içerisinde bu toplumların gelişmelerinde yaşadıkları siyasal süreçlerin önemini araştırma konusu yapmaktadır. Bendix, kuramsal dayanak olarak Weberci bir çerçeveden yardım almakta ve özellikle de dönemin en önemli Weberci düşünürlerinden birisi olarak belirlemektedir. Weber'in *ideal-tip* yaklaşımından esinlenen Bendix, farklı toplumsal durum ve pratikleri karşılaştırmalı bir temelde ele almaya çalışmaktadır.

Bendix'in temel itiraz noktası, gelenek ve modernliğin birbirlerine zıt şeyler olarak nitelenerek yaşanan sürecin basitleştirilmesidir. Ona göre modernlik ve evrensellik durumları tümüyle geleneğin karşısında yer almamaktadır. Gelenek ve modernlik bütünüyle birbirlerini dışlamak zorunda değildirler. Örneğin, modern toplumsal yapılar içerisinde de geleneksel unsurlar varlıklarını sürdürebilirler. Ya da bunun tam tersi bir durum açığa çıkabilir.¹⁸¹

Bendix, uluslararası dengenin mevcut durumundan hareketle Batı dışı dünyanın gelişmesinin önemli kaynaklarından birisinin Üçüncü Dünya hükümetlerinin doğru davranarak toplumsal yapılarını değişim yönünde harekete geçirebilmeleri olduğunu belirtmektedir. Bendix öyle bir dünya dengesi varsaymaktadır ki bir yanda, *yöneten toplum*, öte yanda ise *izleyici toplumlar* yer almaktadır. Bu dengede karşılıklı doğru hamleler yapıldığında ulusal ve uluslararası bağlamlar dönüşüme uğrayabilecektir.

181 Bkz., (41), Harrison, s. 44.

Hamlelerin doğruluğunun sınındığı alanlarsa toplumsal mekanlardır. Azgelişmişlik sürecine tanıklık eden toplumsal yapıların modernleştirilebilmesi için, toplumsal geçerlilik mekanizmalarının doğru yönlendirilmeleri gerekmektedir.¹⁸²

Bendix toplumların içsel mekanizmaları üzerine yoğunlaşmış ve bu mekanizmaların dönüştürücü etkilerini araştırmıştır. Bendix bu çerçevede Japonya'daki modernleşme sürecini ele almış ve burada ampirik bir çalışma yürütmüştür. Bendix, Weber'in *Protestan Ahlak ve Kapitalizmin Ruhu* isimli çalışmasında öne sürdüğü tezden¹⁸³ esinlenerek Samurayların modernleşmedeki olumlu rolleri üzerinde durmuştur.

Gelişme sosyolojisi alanında modernleşmeci düşüncüyü besleyen ve genel modernleşme paradigmasının üretilmesine katkıda bulunan önemli düşünürlerden birisi de Cyril E. Black'tir. Black, 1966 yılında yayımlanan *The Dynamics of Modernization*¹⁸⁴ isimli çalışmasıyla, Batı dışı toplumların toplumsal gelişme sorunlarını ele almakta ve ortaya koyduğu yaklaşımlarla Bendix ve Moore'un içsel eleştirel konumlarını paylaşmaktadır. Yani o da modernleşme paradigmasının içerisinde düşünce üretmekte, ve bu yönüyle de savaş sonrası dönemin gelişme sosyolojisinin üretimine katkıda bulunmaktadır. Black, "toplumların geleneksel, tarımsal, kırsal bir yaşam biçiminden akılcı, endüstriyel ve kentsel bir yaşam biçimine" doğru hareketini konu edinen modernleşme çalışmalarının¹⁸⁵ üretimine katkıda bulunmaktadır.

Black modernleşme çalışmalarını değerlendirmekte ve kendince Batı dışı toplumların gelişme süreçlerini düzenleme arayışında olan bir modernleşme

182 Bkz., (41), Harrison, s. 45.

183 Weber bu önemli çalışmasında, Protestan ahlakın kapitalizmi doğuran çabalara kültürel bir dayanak oluşturduğunu ve büyük oranda, kapitalizmin Batı'da ortaya çıkışının nedenini bu kültürel dayanağın açıkladığını öne sürer. Weber böylelikle kültürel alana ait görülen bir oluşumu modernliğin en temel görüngülerinden birisi olan bir durumun açıklanmasında merkeze almış olmaktadır.

184 Bu kitap Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Atıflarda eserin çevirisi kullanılacaktır. Bkz., C. E. Black, ÇAĞDAŞLAŞMANIN İTİCİ GÜÇLERİ. Çev., F. Gümtüş, Verso Yay., Ankara, 1989.

185 A.g.e., s. 7.

yaklaşımı ortaya koymaya çalışmaktadır. Black'e göre klasik modernleşme çalışmaları¹⁸⁶ bilgi artışı, politik gelişim, ekonomik büyüme, toplumsal hareketlilik ve kişisel farklılaşma gibi modernleşmenin “vazgeçilmezleri” ile ilgilenmekte, ancak bu unsurlar arasındaki ilişkiyi doğru koyamadığından her birini tek tek ele almaktadır. Black bu süreçlerdeki değişim ve dönüşümlerin birbirlerini besleyeceği ve bu açıdan birlikte değerlendirmeleri gerektiği görüşündedir.¹⁸⁷ Bu unsurlar toplumsal alanın farklı birimleri olarak gündeme gelmiş olsalar da birlikte genel toplumsal süreci etkileyeceklerdir. Black'in klasik modernleşme yaklaşımlarına sunduğu ikinci eleştiri, bu yaklaşımların Batılılaşma sürecini kendi dışındaki dünyaya fazlaca dayattığı şeklinde olmuştur. Black'e göre modernleşme ve gelişme süreçlerini desteklemekle, Batılılaşma sürecini dayatmak birbirinden farklı şeylerdir. Ona göre, Batılı modernleşme yaklaşımları genel bir modernleşme alanına yatırım yapmalı ve özel olarak da kendi kimliğini öne çıkarmamalıdır. Aksi takdirde Batı dışı toplumlar için önerilen gelişme paketleri işlevsiz ve hatta cevapsız kalmaktadır. Black'e göre zaten genel modernleşme sürecinin desteklenmesi, Batılı kimliğe kayıtlı temel doğruların dünyaya yayılması anlamına gelecektir.¹⁸⁸ Black, Batı dışı toplumlar için esas problemin, “Batılı kurum ve değerlerin” sıradan ve yüzeysel bir biçimde taklit edilmesi değil, daha ziyade, “geleneksel yapıların çağdaş olgulara uyarlanması” olduğunu iddia etmektedir.¹⁸⁹ Kuşkusuz Black, bu iddiayı ortaya atarken, çağdaş/modern olguların halihazırda Batı tarafından temsil edildiğini de inkar etmemektedir. Ancak Black, modernleşme kavramının anlamını ortaya koymaya çalışırken, modernleşme ile Batılılaşmayı ya da Avrupalılaşmayı eş tutmayı

186 Black'in, Moore'un ya da Bendix'in eleştirmek üzere atıf yaptıkları klasik modernleşme çalışmaları 1950'li yıllara denk düşmektedir. Genel perspektifin inşası noktasında klasik modernleşme çalışmaları ile 60'ların ortalarında gündeme gelen sınırlı itirazlar ve yeni çerçeveler arasında çok bir fark olmadığı ortadadır.

187 Bkz., (184), Black, s. 7.

188 Black'in, daha doğrusu klasik modernleşme yaklaşımlarına bu kuramsal çerçeve içerisinde kalarak eleştiri getirenlerin yaklaşımı, günümüz Batısında öznesiz bir dünya siyaseti öneren globalleşme kuramcılarının öncüsü sayılabilir kanaatindeyiz.

189 Bkz., (184), Black, s. 8.

eleştirmektedir.¹⁹⁰ Black salt Batı'nın gelişmişliğini açıklamak üzere ortaya atılan, sanayileşme, sanayi devrimi, kapitalizmin yükselişi gibi kavramları yetersiz bulmakta ve daha kuşatıcı olan modernleşme kavramını önermektedir. Black modernleşme kavramının, gerek “evrensel” yanı gerekse de “devingen niteliği” dolayısıyla tercih edildiğini belirtmektedir. Black modernleşmeyi, “tarih boyunca gelişmiş kurumların insanın bilgisindeki görülmemiş artışı yansıtan ve hızla değişen işlevlere uyarlanması süreci” olarak tanımlar. Black'e göre bu süreç, bilimsel devrime eşlik etmekte ve insanın kendi çevresini denetlemesine olanak vermektedir.

Black de modernleşmeyi genel bir süreç olarak değerlendirmekte ve dünya çapında yaşanan ya da yaşanacak bir oluşum olarak ele almaktadır. Ona göre bu sürece ilk kez Batı Avrupa dahil olmuştur, ancak bu, modernleşmeyi Batı Avrupa'nın ya da Amerika'nın mülkü haline getirmez. Black'e göre, ondokuzuncu ve yirminci yüzyılda yaşanan gelişmeler şu ya da bu biçimde modernleşmenin Batı dışı dünyaya da taşınmasını beraberinde getirmiş ve dünya modernleşme sürecinde genel bir dönüşüme tanıklık etmiştir.

Black, gelenek ve modernlik ilişkisini ele alırken Weber'in ideal-tip yaklaşımından yararlanmakta, bu iki süreci karşıtlıkları itibariyle kavramsallaştırmaktadır. Black gelenek ve modernlik olarak adlandırılan bu iki sürecin birbirlerinden nasıl ve hangi düzeyde ayrıldıklarını¹⁹¹ ortaya koymaya çalışmaktadır. Black'in düşünsel çerçevesi modernleşme sürecine ilişkin olarak daha önce egemen olan iyimserci bakış açısının ciddi bir biçimde yıprandığını gösteren bir zihin durumunu temsil etmektedir. Black, gelenek ve modernleşme süreçlerinin birbirleriyle çatışan yanları dolayısıyla, modernleşmenin potansiyel olarak bir gerilimi de bünyesinde taşıyacağını düşünmüştür. Black bu noktadan sonra modernliği, yaratıcı ve yıkıcı yanları çerçevesinde ele almaya başlamıştır.¹⁹² Black

190 Black'e göre, on yedinci yüzyıl İngiltere'sinin ya da Fransa'sının “Batılılaşma”larından, ya da yirminci yüzyılda Japonya tarafından Mançurya'nın “Avrupalılaştırılma”sından söz edilemez. A.g.e., s. 17-18.

191 A.g.e., s. 20.

192 “O halde, çağdaşlaşma, insanın bozulması ve acı çekmesi türünden yüksek bir fiyat karşılığında yeni olanak ve umutlar getiren ve aynı zamanda hem yaratıcı, hem de yıkıcı bir süreç olarak düşünülmalıdır.” A.g.e., s. 36.

modernleşme sürecinin bir bedeli olduğu düşüncesinden hareketle, modernleşme ile geleneksel yapılarda yaşanmaya başlanan tahribatlara işaret etmektedir. Black modernleşmenin toplumsal alanın bütün katmanlarında yaptığı yıkıcı etkilerden bahsetmekte ve modernleşmenin geleneğin sunduğu korunaklı alanı tahrip ettiğini, ancak bunun karşılığı olarak da modern örgütlerin üretilmemesinden dolayı da bir çok yeni sorunun yaşanacağını ifade etmektedir. Bu ortamda, şiddet olaylarındaki artıştan, insani ilişkilerin zayıflamasına kadar modernleşme süreci, ilk başta olumsuz yanları ile kendisini gösterecektir.

Black, yöntem düzeyinde yapısal işlevselci kuramla da hesaplaşmaktadır. Black, bir yandan yapısal işlevselciliğin toplumları sistemler olarak görmekle, bir bakıma onları canlı organizmalar olarak ele aldıklarını belirtmekte ve bu durumu onun olumluluğu olarak nitelemektedir. Ancak Black de, Bendix ve Moore gibi, yapısal işlevselci çerçeveye eleştiri getirmeyi ihmal etmeyecektir. Black'e göre yapısal işlevselciliğin sürekli bir denge vurgusuyla karşımıza çıkması abartılı bir vurgudur ve toplumsal gerçeklik karşısında zayıf düşmektedir. İnsan ve eylemleri Black'e göre değişim sürecine kodlanmıştır ve bu durum tek başına denge kavramı ile açıklanamaz. Black, "değişim" faktörünün gözden ırak tutulmaması gerektiğini belirtmekte ve toplumların tarihleri söz konusu edildiğinde bu kavramın merkezi bir önemi olduğunu iddia etmektedir.¹⁹³ Black'e göre, modernlikle karşılaşılan tarihsel anın en temel özelliklerinden biri çok güçlü bir değişim fırtınasının başlamasıdır. Bu değişimin kaynağında ise, bilginin artması, başka bir deyişle düşünsel alanda yeniliklerin yaşanması, siyasal bütünleşme, ekonomik büyüme, toplumsal hareketlilikte yaşanan devinimler, kişiliğin toplumla uyuma sürecinde görülen hareketlilik yer almaktadır.¹⁹⁴ Black değişimin dinamizmini toplumun farklı birimleri olarak değerlendirdiği mekanizmalarında yaşanan hareketliliklere bağlamaktadır.

193 Black, yöntem düzeyinde, ayrıca, toplumsal alanların çözümlemesini yaparken Marksist olsun olmasın sınıf temelli yaklaşımlara karşı çıkmakta ve bu yaklaşımların işlevsizliğinden bahsetmektedir. Black, bunun yerine mesleki kategorileri, toplumsal katmanı ve çıkar gruplarını merkeze almakta ve böylelikle toplumsal alanın dönüşümdeki önemine bir kez daha dikkat çekmektedir. Bkz., A.g.e., s. 59.

194 A.g.e., s. 53-54.

Black'in Batı dışı toplumların gelişme süreçleri ele alınırken iki noktanın önemli olduğundan söz etmektedir. Gelişme süreci içerisinde olan toplumlar, bir yandan geleneksel kurumlarını modern işlevlere uyarlamak durumunda olan toplumsal birimler, öte yandan da dış güçlerin etkilerine dönüştürebilecek siyasal yapılar olarak değerlendirilmelidirler. Black'e göre Batı dışı toplumların karşılaştıkları sorunlar içsel olduğundan bu toplumların geleneksel kurumlarını modern işlevlere uyarlamak gerekmektedir. Bu uyarlamanın hangi kriterlere göre yapılacağı sorusunun cevabı ise Black'te oldukça açıktır. Black, bu uyarlama sürecinin başarılı olabilmesi için modernlikle ilgili modellerden esinlenilmesi gerektiğini iddia etmektedir. Daha önceden yaşanan tarihsel deneyim ve birikimlerden yararlanmak gerekmektedir. Black, bu çerçevede, hem içsel yapılara hem de dışsal mekanizmaların modernleşmedeki, dolayısıyla da Batı dışı toplumların gelişmesinin sağlanmasındaki, önemlerine dikkat çekmekte¹⁹⁵ ve böylelikle de kendisinden önceki gelişme yazınıyla büyük oranda örtüşmektedir.¹⁹⁶

Black modernleşmenin gerçekleşmesinin belli aşamalara bağlı olduğunu daha doğrusu modernleşme süreci ile karşılaşıldığı andan itibaren aşılması gereken bazı zorluklar bulunduğunu ifade etmektedir. Black bu aşamaların dört başlık altında toplanabileceğini düşünmektedir.

- Modernliğin zorlaması: Bir toplumsal yapı içerisinde varolan geleneksel bilgi kalıpları çerçevesinde modern düşünce ve kurumlarla ilk kez tanışılması ve modernliğin savunucularının gün yüzüne çıkması.¹⁹⁷
- Modernleştirici önderliğin kurumsallaşması: Kuşaklar boyunca süren ve oldukça sert geçen bir devrimci pratikler zinciri içerisinde modernleştirici önderlerin geleneksel önderlerin yerini alması;¹⁹⁸

195 A.g.e., s. 57.

196 Bu noktada Black'in Batı aydınlanmasında çerçevesi çizilen modern bilgiye ilişkin değerlendirmeleri önemlidir. "Modern bilginin yaptığı etki geleneksel kurumların yürütmekle yükümlü olduğu işlevleri değiştirmek biçimindedir ve bu da ayrıca kurumların kedilerini etkiler. İşte bu anlamda modern işlevlerin geleneksel kurumlar üzerindeki etkileri modernleşme sürecinin özünde yer alır." A.g.e., s. 61.

197 Black bu aşamadan bahsederken nasıl Batı'da bunun başarıldığını ve Galileo'nun Engizisyon mahkemesinde yargılanması gibi zorluklarla nasıl yüzleşildiğini anlatmaktadır. A.g.e., s. 74-76.

- Ekonomik ve toplumsal dönüşüm: Ekonomik büyümenin ve toplumsal değişimin sağlanması ile birlikte bir toplumun kırsal ve tarımsal ağırlıklı yaşam biçimlerinden kentsel ve endüstriyel yaşam biçimlerine doğru dönüşmesi;¹⁹⁹
- Toplumun bütünleşmesi: Bu aşamada ekonomik ve toplumsal dönüşüm bütün yönleriyle tamamlanacak ve toplumsal yapı “esaslı bir biçimde yeniden örgütlenecek”tir.²⁰⁰

Black, bu aşamalar temelinde ulusları sınıflandırmış ve dünya yüzeyinde yedi farklı model içerisinde bu aşamalara tanıklık edildiğini ya da edileceğini iddia etmiştir.²⁰¹ Black’ın kuramsal çerçevesi içerisinde Batı dışı toplumların daha iyiye gidebilmeleri ve gelişmeyi yaşayabilmeleri onların modernleşmesine bağlıdır. Black’e göre, modernleşme aşamalarının sonuncusuna ancak Batılı toplumlar ulaşabilmiş, daha doğrusu bu aşamanın beraberinde getirdiği sorunlarla en önce onlar yüzleşebilmiştir.

Özetle ifade edecek olursak, modernleşme paradigmasının öngörü ve önerilerini paylaşan ve hatta bir adım öteye götüren söz konusu “içsel” eleştirilerin sahipleri, en temelde Batılı olmayan toplumların gelişme süreçlerinde bazı geleneksel unsurların da işlevsel olabileceklerini ortaya koymaya çalışmış,

198 Black modernleştirici önderliğin kurumsallaşabilmesi için üç temel özelliğin varlığından bahsetmektedir. Birinci özellik, siyasal önderlerce modernleşme kararlılığının ifade edilmesi; ikinci özellik, tarımsal yaşamın çerçevesini çizdiği kurumsal yapılarla olan ilişkilere net bir biçimde son verilmesi ve endüstriyel bir yaşam biçimine geçilmesi; üçüncü özellik ise, siyasal bir örgütün bulunmadığı toplumlarda siyasal olarak örgütlenmiş bir toplum yaratılmasıdır. A.g.e., s. 77.

199 Black gelişmiş ülkelerde bu aşamanın İngiltere’de 1832’den 1945’e, Fransa’da 1848’den 1945’e, Birleşik Devletler’de 1865’den 1933’e dek sürdüğünü belirtmektedir. Black, modernleşmekte olan ülkelerde bu aşamaya daha sonra tanıklık edildiğini belirtmektedir. Bu aşamayla Rusya 1917’de, Türkiye 1923’te, Brezilya 1930’da, Çin 1949’da ve Mısır 1952’de başlayan ve devam eden bir süreçte karşılaşmışlardır. A.g.e., s. 81.

200 Black, bu dördüncü aşamadaki gelişme düzeyini nitelenek üzere, “başarılı toplum”, “ileri toplum”, “sanayi toplumu”, “akılcı toplum” gibi adlandırmalardansa “bütünleşmiş toplum” kavramını tercih etmektedir. Black modernleşme süreci ile karşılaşan toplumların gelişme süreçlerini tamamlayabilmeleri için, bütünleşme sorunlarını çözmeleri gerektiğini öne sürmektedir. A.g.e., s. 85-92.

201 A.g.e., s. 94-98. Ayrıntılı bilgi için bkz., A.g.e., s. 109-128.

kendilerinden önceki gelişme sosyolojisinde pek göze çarpmayan tarihsel boyutu inceleme alanlarına dahil etmiş, yapısal işlevselciliğin kalıpsal algılamalarının yetersiz yanlarını vurgulamışlardır. Böylece, Batılılaşma süreci ile modernleşme sürecini, olanak çerçevesinde, birbirlerinden ayırmışlardır. Ancak, buna rağmen onlar, modernleşme paradigması içerisinde kalarak gelişme sorununu ele almışlardır. Savaş sonrası modernleşme çalışmalarının gündeme geldiği ilk dönemlerde Batı dışı toplumların gelişme süreçlerine ilişkin oldukça iyimserci bir hava kendisini hissettirmiştir. Ancak 1960'ların ortalarına doğru bu iyimser tutum artık ortak bir tavır alış olmaktan uzaklaşacak²⁰², daha temkinli ve sistematik açıklama biçimleri sahneye çıkacaktır. Bu dönemde üretilen modernleşme çalışmalarının önemli bir bölümü daha eleştirel ve uzun vadeli bir perspektiften hareketle üretilmiştir. Bu çalışmalar, modernleşmeyi, çok kolay elde edilebilir, kısa vadede sahip olunabilir bir süreç olarak görmekten ziyade, olumsuzlukları ve kendisine ulaşmadaki zorlukları ile öne çıkan bir proje olarak değerlendirmektedirler. Modernleşmenin gelenekle girdiği ilişkide sergilediği yıkıcı tutum dolayısıyla açığa çıkan sorunlar daha etraflı bir biçimde kavranmak istenmiş ve Batı ve Batı dışı toplumlar arası ilişkiler daha fazla gündeme getirilmiştir. Yapısalcı-işlevselci paradigmanın önemli bazı önermeleri eleştirilmiş ve ilerlemeci, neo evrimci bakış açıları da düzeltilmeye çalışılmıştır. Ancak, onlar da bu çabalarıyla, modernleşme çalışmalarının ileriye götürülmesine, modernleşme paradigmasından hareketle, gelişme sorununun ele alınmasının kurumsallaştırılmasına hizmet etmişlerdir. Bu kuramcılarda da sürekli bir "iyi" tanımı olmuş ve nihai düzlemde bu "iyi"nin tanımı, aslında kendisi Batının ortaya koyduğu bir toplum düzeninin belli unsurlarının Batı dışı dünyaya taşınmasından başka birşey olmayan modernleşme süreçlerine bağlı kılmıştır.

Tüm bu anlatılardan sonra, sonuç olarak savaş sonrası dönemde az gelişmişlik sorununu modernleşme paradigması içerisinden ele alan gelişme sosyologlarının ortaya koydukları çerçevelerin kesiştikleri noktaları şöylece belirleyebiliriz;

202 The Passing of Traditional Society'nin ikinci baskısı için Lerner'in, birinci baskıdan altı yıl sonra, yazdığı önsöz bu açıdan oldukça önemlidir. Çünkü bu önsöz Lerner özelinde 1950'li yılların iyimserliğinin nasıl ve neden daha sonraları ortadan kalkmaya başladığını gözler önüne sermektedir.

1. Yapılan açıklamalar, yaşanan dönemdeki dünya dengesini geçerli kılma (meşrulaştırma) çabasının bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu açıklamalara göre, Batı, mevcut konumunu kendi içsel dinamikleri ve olumlu nitelikleri dolayısıyla elde etmiş ve modernleşmiştir. Dolayısıyla Batı dışında kalan toplumlar da, halihazırdaki durumlarını kendi içsel yetersizliklerine borçludurlar. Bu bağlamda modernleşme sürecinde geleneksel yapıların oluşturduğu engellerden sık sık söz edilmiştir.

2. Gelişme sosyologları, mevcut açıklamalarını *ideal tipler* olarak kabul ettikleri, ancak çağdaş dünyada karşılıklarını bulma noktasında da hiçbir sıkıntı çekmediklerini düşündükleri, modern-geleneksel ayırımına dayandırmışlardır. Modern-geleneksel ayırımına temel olan özellikler ortaya konmuş ve bu nitelikler çerçevesinde toplumların yaşadıkları süreçler açıklanmaya çalışılmıştır. Genel olarak modernliğe ait nitelikler olarak, kentleşme, endüstrileşme, okuma yazma oranı, seküler yapıların egemen olması, demokratik ideallerin kabul görmesi, evrensel insani değerlerde ortaklaşılması ve yeniliklere açıklık gibi öğeler gösterilmiştir. Öte yandan, gelenekselliğe ait nitelikler olarak da dinsel ve mitsel öğelerin hakimiyeti, durağan kabul edilen bir toplum yapısı, yeniliklerden hoşlanmama ve siyasi yapıların anti-demokratik yanı gibi hususlara işaret edilmiştir. Bu iki toplum tipine bir de "geçiş" aşamasını yaşayan toplum türü eklenmiştir. Bu toplum türü de modernliğin rüzgarına kapılan geleneksel toplumların yaşadıklarını karakterize eder. Geçiş aşamasındaki toplumlar bir yandan yeni süreçlere uyum sağlamaya çalışırken diğer yandan da geleneksel unsurların modernliğe direnen yanları dolayısıyla zorluk çekmek durumunda kalacaklardır.

3. Gelişme sosyolojisinin çerçevesini çizen kuramcılar, Batı dışında kalan toplumların mevcut az gelişmişliklerinin ortadan kalkabileceğini ve bunun da bu toplumların gelişmesine ve modernleşmesine bağlı olduğunu ortaya koymuşlardır. Gelişme sosyologları Batı dışında kalan toplumların mevcut durumlarından kurtulabilmeleri için toplumsal alanın her yönden kalkınması gerektiğini belirtmekte ve Batı dışı dünyanın kalkınması sürecini genel modernleşme süreci ile özdeşleştirmektedir. Batı dışında kalan toplumların modernleşme sürecine katılmaları olanaklıdır. Ancak bu olanağın gerçekleşmesi için onlara dışarıdan

yardımcı olmak gerekmektedir. Bu çerçevede dışsal müdahale mekanizmalarının nasıl oluşturulması ve işletilmesi gerektiği sorusu da yine gelişme sosyolojisi içerisinde önem kazanmıştır. Çünkü Batıda modernleşme içsel ve doğal işleyişi olan bir sürecin ürünü olarak uzun bir sürede ortaya çıkmıştır. Batı modernlik adı verilen son ve en mükemmel aşamaya varana dek kendi içsel dinamiklerinden yararlanmıştır. Batı sürekli hareket halinde olmuş ve birçok farklılaşma süreci ile karşı karşıya gelmiştir. Buna karşın, Batı dışında kalan toplumlar duragan toplumlardır ya da en iyi olasılıkla çok uzun sürelerde, yavaş değişerek varlıklarını sürdüren toplumsal yapılara sahiptirler. Bu yavaş işleyen ya da hiç işlemeyen değişim sürecinin ise dışarıdan müdahaleyle harekete geçirilmesi gerekmektedir.²⁰³

4. Batı dışında kalan toplumlara Batı'nın mevcut kazanımlarına kaynaklık eden dinamikler taşınmaya çalışılacaktır. Batılı olmayan az gelişmiş toplumlar, Batı'nın üstünlüğüne ve modernliğine gerekçe olan nitelikleri ya transfer yoluyla ya da kendi iç dinamikleri tarafından üretilmeleri suretiyle, elde etmek durumundadırlar. Gelişebilmenin en temel şartı budur. Kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi için bir yandan toplum içerisinde, kültürel unsurlara bağlı olarak gündeme gelen, girişimci bir ruha serbestiyet (özgürlük) kazandırılması, bir diğer yandan da modernlik rüzgarlarının dışarıdan içeriye doğru esmesi gerekmektedir.

5. Gelişme sosyologları bu amaçlar doğrultusunda gerek ulusal gerekse de uluslararası düzeyde siyasi, toplumsal ve ekonomik düzenlemelerin yapılması ve belli planlamalara gidilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Amerika Birleşik Devletleri en modern toplum biçimini temsil ettiğinden ve dünyadaki önder toplum tipini oluşturduğundan bu süreçler onun sağladığı dünya düzeni içerisinde gerçekleştirilmelidir. Ayrıca, Üçüncü Dünya'da modernleşmenin, Batıda eğitim görmüş ya da Batılı değerleri benimsemiş öncü kadrolar tarafından oldukça ileriye götürülebileceğine de inanılmaktadır.

6. Modernleşme paradigmasından hareket eden gelişme analizleri, modern Batı toplum düşüncesinin en temel unsurlarını bünyesinde barındırmakta, yaşanan

203 "Dolayısıyla, Batılı olmayan toplumlarda modernleşme, her halükarda, Batılı toplumların dışarıdan müdahalesi sonucunda ortaya çıkan bir değişim sürecini ifade eder." Bkz., (127), Köker, s. 51.

toplumlararası çekişme ortamında genelde Batı'nın özelde ise Amerika'nın çıkarlarını göz önünde bulundurmakta ve bu çerçevede makro boyutta iddiaları olan bir toplumsal değişme kuramı ortaya koymaktadır. Gelişme sosyolojisi bu çerçevede kimlik kazanmakta ve kalkınma probleminin salt ekonomik bir süreç olarak algılanmasına karşı çıkarak toplumların gelişme süreçlerini onların modernleşme deneyimleriyle birebir ilintilendirmektedir. Gelişme sosyolojisi bu haliyle kalkınma sorununa dair yapılan açıklamaların sınırlılıklarını ortaya koymakta ve kalkınmanın toplumsal alanın bütün kılcal damarlarında hissedilmesi gereken oldukça kapsamlı bir süreç olduğunu öne sürmektedir.



4. TÜRK SOSYOLOJİSİNDE KALKINMA PROBLEMİ

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Batı dışı dünyanın kalkındırılması siyasi bir gereklilik kabul edilmiş, dolayısıyla da Batılı olmayan toplumların kalkınma süreçlerini yönlendirmeyi amaçlayan çeşitli politikalar oluşturulmaya başlanmıştır. Batılı olmayan toplumların, yaşadıkları azgelişmişlik sürecinden kurtulmaları için çeşitli kalkınma stratejileri oluşturulmuştur. Söz konusu stratejilerde hem Batı dışı hem de kalkınmış Batı ülkelerine düşen roller belirlenmiştir. 1950'li yıllarla birlikte *Üçüncü Dünya* toplumlarının birçoğunda planlı kalkınma projeleri ortaya konmuş ve toplumun kalkınması denetim altına alınmak istenmiştir. Kalkınma, azgelişmiş olduğu düşünülen bütün toplumlarda gerçekleştirilmesi gereken nihai, ancak bir o kadar da ivedi bir amaç olarak kavranmıştır. Kalkınma amacı, Üçüncü Dünya toplumları tarafından, bir yandan dünya siyasi ve ekonomik dengesinde geçerli bir konum elde etme arayışı dolayısıyla bir zorunluluk olarak görülmüşken, diğer yandan da bir refah toplumu yaratmanın önkoşulu sayılmıştır. Üçüncü Dünya ülkeleri içerisinde kalkınma amacı çoğunlukla ideolojiler üstü bir biçime bürünerek, ülkenin bütün siyasi kanatlarınca paylaşılmıştır. Kalkınma Üçüncü Dünya toplumları açısından bir zorunluluk olarak algılanırken, kalkınma stratejilerini üreten başlıca Batılı güçler bu süreci dünya siyasi dengesini varolan biçimiyle koruyabilmek amacıyla işletmek istemişlerdir. Kalkınma, bu yönüyle, bir yandan Batı dışı dünyanın savaş sonrasında kazandığı biçimle, bir diğer yandan da Batı içerisinde yükselen bir güç olarak Amerika'nın dünya toplumlarına vermek istediği yeni biçimle ilgilidir. Bu yönüyle kalkınma propagandasının ve daha sonra projelerinin Üçüncü Dünyaya taşınmasındaki amaç, Amerika'nın dünya egemenliğini pekiştirmek olacaktır.

Ancak, Batı dışında kalan toplumların önde gelenlerinin birçoğu, uluslararası kalkınma stratejilerinin Amerikan egemenliği için ifade ettiği anlamı göz önünde bulundurmamış, yaşanan toplumsal, siyasal, ekonomik ve hatta kültürel sorunların aşılmasını temel sorun olarak görmüşlerdir. Batının toplumlararası ilişkilerdeki egemen konumunu niteleyen modern dönemle birlikte, Batılı olmayan toplumlar yeni sorunlarla tanışmak durumunda kalmışlardır. Uluslararası paylaşımın Batılı unsurlarca denetlenmeye başlanması ve dünyanın merkezinde bir kayma yaşanmasıyla birlikte Batı dışı toplumlar tarihte yaşanan bir ilerleme olduğunu ve

kendilerinin ise bu ilerleyen süreçte geri kalmışlar tarafında yer aldıklarını düşünmeye başlamışlardır. Bir yanda ilerleyen toplumlar varken, öte yanda geri kalmış toplumlar bulunmaktadır. Geri kalmışlık durumunu yaşadıklarını düşünen Batı dışı toplumların önde gelenleri, bu durumu aşabilmenin yolunu sistemli ve kontrollü bir iyileştirme siyaseti gütmekte görmüşlerdir. Ortaya konacak bu iyileştirme politikaları farklı coğrafyalarda, farklı görünüm halini almışsa da, bunların ortak özelliği Batı'nın yaşadığı tarihsel pratikleri mutlaklaştırmaları ve bu doğrultuda uzun dönemli bir Batılılaşma politikasını kendi geleceklerinin güvencesi varsayımlarıdır. Batı dışı dünyanın büyük bir kesimi için genellenebilecek bu durumun kaynağında, karşı karşıya kalınan sorunların aşabilmesinin maddi alanlarda yapılacak iyileştirmelere bağlı bulunduğu kanaati yatmaktadır. Bu nedenle Batı dışı coğrafyanın siyasal önderliğini elinde bulunduranların büyük çoğunluğunda ilk iyileştirme sahaları olarak askeri alanlar görülmüş ve yine buna bağlı olarak da değişimin ve yeniliğin savunucusu olarak silahlı kuvvetler öne çıkmıştır. Daha sonrasında ise toplumsal alanın bütün katmanlarının Batılılaştırılması gerekliliği tartışılmaya başlanmış ve bu, büyük oranda kabul gören bir yaklaşım olarak belirmiştir. Batı dışında kalan toplumların siyasi geleceklerini yönlendirme erkini elinde bulunduran güçler, sistemli, devamlı ve kontrollü bir iyileştirme siyaseti güdülmesi gerektiğini düşünmüşler ve bu çerçevede de yükselen Batılı güçlerin "doğru"larını öne çıkaran bir Batılılaşma politikası uygulamaya başlamışlardır. Batılılaşma politikası on dokuzuncu yüzyılla birlikte Batı dışı dünyada kendisine bir alan bulmaya başlamış ve özellikle yirminci yüzyılın yarısına gelindiğinde dünyanın büyük bir bölümüne yayılmıştır. Diğer Batılı olmayan toplumların önde gelenleri gibi Türkiye toplumunun önde gelenleri de bu siyasete ortak olmuş ve sorunlarının çözümünü Batılılaşma siyasetiyle özdeş kabul etmişlerdir.

Türkiye'nin Batılılaşma süreci on sekizinci yüzyılla birlikte başlamış ve on dokuzuncu yüzyılda sistemli bir devlet politikası halini almıştır. Tanzimat döneminden Jön Türkler'e, 1908 darbesinden Cumhuriyetin kurulmasına kadar geçen süreçte toplumsal ya da toplumlararası alanda karşılaşılan sorunların çözümünü bu siyasette görülmüş ve başlangıçta bir araç olarak kavranan Batılılaşma, süreç içerisinde bir amaç halini almıştır. Bu süreç Cumhuriyetten sonra da tırmanışına

devam etmiştir. Ancak Batılılaşma siyasetinin yönlendirilmesine kaynaklık eden kaygılar mevcut durumun daha iyiye taşınması anlayışı ile kol kola gitmiştir.

Batı dışı toplumlar için, toplumsal düzenin daha iyi bir biçimde kodlanabilmesini sağlamak, ülkenin uluslararası alanlardaki etki alanlarını derinleştirmek ve dünya ekonomik dengesinde daha fazla söz sahibi olabilmek gibi pratik kaygıların can verdiği “iyileştirme” siyasetlerinin savaş sonrası döneme denk düşen en son görünümü de kalkınma siyaseti ve pratikleri olacaktır. Bu bağlamda kalkınma siyaseti Batılılaşma siyaseti ile iç içe geçmiş bir sürecin parçası olarak belirmiştir. Kalkınma pratikleri Batı dışı toplumlar için savaş sonrasında giderek artan oranda tartışılan ve bu toplumların geleceği açısından bir süreç olarak değil, ulaşılmaması gereken bir amaç olarak değerlendirilen görüngüler olmuşlardır.

Türkiye’de de İkinci Dünya Savaşı sonrasında kalkınma sorunu giderek önem kazanmaya başlamış ve bu sorun hem hükümet politikalarının hem de sosyal bilimlerin en önemli bileşenlerinden birisi haline gelmiştir. Türkiye’nin savaş sonrasında yeni dünya dengesine katılma arzusu ve bu çerçevede özsel siyasal mekanizmalarını değişime tabi tutması ile birlikte gerek toplum yapısında gerekse de toplumsal alana ilişkin değerlendirmelerde gözle görülür dönüşümler yaşanmaya başlanmıştır. Türkiye’nin izlemeye başladığı yeni dış siyasete uygun olarak yeni kurumsal düzenlemelere gidilmiş ve toplum, kalkınma amacına uyarlanmak üzere yeni baştan kurulmak istenmiştir. Türkiye’de İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra gündeme gelen kalkınma tartışmalarını ve kalkınma stratejilerini doğru anlayabilmek için Türkiye’nin 1950’li ve 60’lı yıllarda izlediği dünya siyasetini, sahip olduğu toplum yapısının genel özelliklerini ve Türk sosyolojisinin o dönem başlıca tartışma konularının neler olduğunu anlamak durumundayız. Bu çerçevede önce savaş sonrasında Türkiye’de gündeme gelen politika değişimlerini, toplum yapısında meydana gelen dönüşümleri ve Türkiye’de savaş sonrasında kalkınmanın genel olarak nasıl anlaşıldığını ele almak, daha sonra da Türk sosyolojisinin öncelikli tartışma alanlarının neler olduğunu kısaca irdelemek istiyoruz. Ancak bundan sonra dönemin Türk sosyolojisinin iki önemli siması olan Mübeccel B. Kıray ve Cavit Orhan Tütengil’in kalkınma problemini nasıl ele aldıklarını incelemek mümkün olabilecektir.

4.1. 1945 Sonrasında Türkiye’de Dış Siyaset, Genel Toplum Yapısı ve Kalkınma Sorunu

İkinci Dünya Savaşı dünya siyasi dengesinin altüst oluşuna ve savaş sonrasında yeni bir dünya dengesinin siyaset sahnesine çıkışına işaret eder. Bu savaş, Avrupalı güç dengelerinin uluslar-ötesi alandan çekilmelerine yol açacak bir dizi gelişmeyi doğurmuş ve neden olduğu yıkımla bir yandan Batı’nın kendi içinde yeni baştan bir düzenlemeye gitmesine, bir diğer yandan dünya siyasal ilişkilerini yönlendirmek üzere yeni bir güç olarak Amerika Birleşik Devletler’nin uluslararası siyaset sahnesine çıkışına kaynaklık etmiştir.

Savaşın bitimi ile birlikte uluslararası konjonktürde ciddi dönüşümler gündeme gelmiş ve bu sürecin yansımaları Türkiye’de de görülmüştür. Tanzimattan beri süregelen Batılılaşma siyasetine getirilen yeni bir yorumun zaferi olarak şekillenen Cumhuriyet’le birlikte, yeni devletin yönetimi ve ideolojik üretimi Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) tarafından yürütülmüştür. Cumhuriyet’in kuruluşundan sonra uzun bir süre CHP’nin başlıca aktörü olduğu bir siyasi dönem başlamış ve tek parti yönetimi hüküm sürmüştür. Tek parti döneminde CHP’nin politikaları devletin politikası olmuş, parti başkanı aynı zamanda devlet başkanı sayılmıştır. Bu durum, dönemin uluslararası havasının genel karakterine de uygun düşmüş ve Almanya ile İtalya’nın temsil ettikleri totaliter siyasal örgütlenme biçimleri, bazı yönleriyle, Türkiye’de de kabul görmüştür. Ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında toplumlararası ilişkilerde değişen şartlarla birlikte, Türkiye’nin dış politikadaki öncelikleri, ittifak kurmak istediği siyasal merkezler ve içsel siyasi yapılanmalar farklılaşmaya başlamıştır.

Türkiye İkinci Dünya Savaşına aktif olarak katılmamış ve kendi çıkarlarını savaş dışında kalmakta görmüştür. Türkiye savaş yıllarında çeşitli politikalar izlemiş ve genelde Batı ittifakı ile birlikte görünmeye çalışmışsa da Almanya ve Sovyetlerle de ilişkilerini dengede tutmaya özen göstermiştir.²⁰⁴ Ancak, savaşı Almanya’nın yenik, Amerika’nınsa galip tamamlamalarının netleşmesiyle birlikte Türkiye oyunu

204 1939’da Fransa ve İngiltere ile bir ittifak antlaşması imzalayan Türkiye, 1941 yılında da Almanya ile bir saldırmazlık antlaşması imzalamıştır. Türkiye ayrıca Sovyet – Alman ittifakı söz konusu olduğunda da onlarla iyi geçinmeye çaba sarfetmiştir.

galip taraftan yana kullanmış ve San Fransisko Konferansı'ndan bir gün önce Almanya'ya savaş açmıştır.²⁰⁵ Türkiye, savaş sonrasında uluslararası dengesi içerisinde, kendi çıkarlarını Amerikan önderliğindeki Batı ittifakına katılmakta ve Amerikan siyaseti ile ortaklaşmakta görür.²⁰⁶ Bu çerçevede Amerika ve onun katıldığı ya da örgütlediği uluslararası örgütlerle yakın ilişkiler kurmaya çalışmıştır.²⁰⁷ Türkiye'nin Amerikan siyasetiyle ortaklaşmasında, savaş yıllarında takındığı tavrın savaşan hiçbir ülke tarafından beğenilmemesinin de oldukça önemli bir etkisi olmuştur. Türkiye'nin yansız gibi duran politikaları zaman zaman Batı çıkarları ile çatışmış, savaş sonrasında ise bu, Türkiye'nin aleyhine bir puan olarak yazılmıştır. Türkiye'nin savaşın bitiminden itibaren Amerika ile yakınlaşma çabalarının anında karşılık bulmamasının en önemli nedenlerinden birisi de budur.

Savaş sonrasında Türkiye'nin uluslararası alanda girdiği yeni ilişkiler, yeni ideolojik çerçevelerin ve değer yapılarının ön plana çıkarılmasını gerekli kılmıştır. 1930'lu yılların dünyasında tanıklık edilen totaliter ve diktacı hava, yerini

205 Amerika'nın öncülük ettiği San Fransisko Konferansı'na katılabilmenin şartı Almanya'ya savaş açmış olmak ve demokrasi cephesine yakın olmaktır.

206 Türkiye Amerikan yanlısı bir dış politika izlemeye başladıktan sonra Orta Doğu ve Balkanlarda da bu siyasete uygun davranmaya ve bu bölgelerdeki Batı çıkarlarının sözcüsü olarak hareket etmeye başlar. Örneğin Türkiye, Amerika'nın Sovyetlere karşı stratejik bir unsur olarak gördüğü Yugoslavya'yı, Yunanistanla birlikte kendisinin de yer alacağı bir Balkan ittifakına dahil etmek ve daha sonra da bu ittifakı NATO'ya bağlamak konusunda uzun dönem uğraş vermiştir. Türkiye, benzer şekilde, Ortadoğu'da Sovyetleri hedef alan ve Batı çıkarlarına hizmet edecek bir bölgesel anlaşma için olağanüstü çaba harcamıştır. Bu çabalar sonucunda 24 Şubat 1955'te, Türkiye ile Irak arasında, Bağdat Paketi imzalanmıştır. Türkiye bu tavrı ayrıca Bandung Konferansında da göstermiştir. Üçüncü Dünya toplumlarının bir araya geldiği bir uluslararası zeminde, Fatin Rüştü Zorlu'nun temsiliyetindeki Türkiye Batı çıkarlarının savunusunu üstlenmek durumunda kalmıştır.

207 Savaşın sonlarına doğru Sovyetler'le gerilimli ilişkilere girilmesi Türkiye'nin Amerikan yanlısı bir politika izlemeye başlamasının bir diğer gerekçesidir. Savaşın hemen sonrasında Sovyet Rusya Boğazlar üzerinde hak telebinde bulunmuş ve bunun üzerine de Türkiye'yle Rusya'nın arası açılmıştır. Bu gerilimde Amerika ve İngiltere de Türkiye'den yana çıkmışlardır. Türkiye 1945 yılında San Fransisko Konferansı'na katılmış, Amerika'nın Soğuk Savaş politikasına destek vermek üzere Birleşmiş Milletler güçlerine Kore Savaşında askeri destek sağlamış, 1952 yılında NATO'ya girmiş, 1955 yılında oluşturulan CENTO (Central Treaty Organization)'nun kurucu üyeleri arasında yer almış, 1957 Eisenhower Doktrini'ni onaylamıştır. Türkiye ayrıca 1950'li ve 60'lı yıllarda Orta Doğu'da Sovyetlerin yakını olarak görülen Mısır, Irak ve Suriye gibi ülkelerin etkinlik alanlarını sınırlamak için, İran, İsrail ve Ürdün gibi diğer Amerikan yanlısı Orta Doğu ülkeleri ile işbirliğine gitmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Library of Congress Country Studies, <http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/trtoc.html>

demokratik değer ve ideallerin kutsandığı bir sisteme bırakmıştır. Türkiye de bu havadan kısa zamanda etkilenmiş, ülkedeki siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik alanlarda yeni düzenlemelere gidilmiştir. Yeni bir muhalefet partisinin kurulması, tek parti dönemine ilişkin sembollerin ve anlayışların tasfiye edilmeye başlanması, Amerikan öncülüğünde örgütlenen uluslararası kuruluşlara dahil olunması, toplumsal alanda bazı yeni görüngülerin hızla çoğalması, kültürel üretimde yer alan baskın formların değişmeye başlaması ve ekonomik anlamda bir liberasyon politikasının ve yabancı sermaye girişinin özendirilmesi vb. gelişmeler bu dönemde, sözü edilen yeni siyasete bağlı olarak ortaya çıkmışlardır.²⁰⁸ Yeni dönemde Türkiye toplumunun geleceğini Amerikan önderliğindeki bir ittifaka katılmakta gören resmi anlayışın sahipleri, Cumhuriyetin “muasırlaşma” siyasetinin de ancak bu şekilde sağlıklı yürütülebileceğini düşünmüşlerdir.

Savaş sonrasında Türkiye’de dönüşen toplumlararası ilişkilere bağlı olarak genel toplum yapısında da önemli değişimler gün yüzüne çıkmıştır. 1950’lilerle birlikte tarımsal yapılar dönüşüme uğramaya başlamış, endüstrileşme süreci yavaş yavaş kendisini gösterir olmuş ve hızlı bir kentleşme, yoğun bir nüfus artışı ve göç olgusu ile karşılaşmıştır. Tüm bu değişimler toplum yapısının geneline yansımış ve oldukça çalkantılı bir sürece tanıklık eden ve yeni – bir o kadar da devasa – sorunları bünyesinde barındıran bir toplumsal yapı sahneye çıkmıştır. Bu toplum yapısı, ekonomik açıdan kısıtlı kaynaklara sahip olan, yeni kent mekanlarının doğurduğu problemlerle yüzleşmek durumunda kalan ve yöneticileri tarafından daha hızlı bir biçimde dönüştürülmek istenen bir mekanizmanın içerisinde varlığını sürdürmektedir.

208 Savaş sonrasında Türkiye’de yaşanan değişimler ve dönemin yeni siyasetinin görünümü ile ilgili olarak bkz., Kemal H. Karpat, TÜRK DEMOKRASİ TARİHİ. Afa Yay., İstanbul, 2. bsk., 1996, s. 125-204; Cem Eroğul, “Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-71”, iç., GEÇİŞ SÜRECİNDE TÜRKİYE. Der., İrvın Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yay., İstanbul, 3. bsk., s. 112-127; Feroz Ahmad, DEMOKRASİ SÜRECİNDE TÜRKİYE. (1945-1980). Çev., A. Fethi, Hil Yay., İstanbul, 2. bsk., 1996, s. 15-69; Tefik Çavdar, TÜRKİYENİN DEMOKRASİ TARİHİ (1950-1995). İmge Yay., Ankara, 2. bsk., 2000, s. 15-37; Eric Jan Zürcher, MODERNLEŞEN TÜRKİYENİN TARİHİ. İletişim Yay., İstanbul, 1995, s. 299-317; Taner Timur, TÜRKİYE’DE ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ. İletişim Yay., İstanbul, 2. bsk., 1994, s. 38-75.

Batı dışında kalan toplumların geneline bakıldığında, bu toplumların İkinci Dünya Savaşı sonrasında yoğun bir nüfus artışına ve bu artışa paralel olarak da iyice hissedilir bir nüfus hareketliliğine tanıklık ettiklerini görmek mümkündür. Bu nüfus hareketliliği, kırsal alanlardan kentsel mekanlara doğru kendisini göstermeye başlamış ve bu da ister istemez kentleşme sürecinde bir hızlanmayı beraberinde getirmiştir. Kentleşme süreci, Üçüncü Dünyada, Batı'dakinin aksine doğal bir sürecin ürünü olarak ortaya çıkmamış, bundan dolayı da başarılı bir biçimde yönlendirilememiştir. Üçüncü Dünya devletlerinin kentleşme sürecine ilişkin başarılı politikalar üretmeleri mümkün olmamıştır. Kuramsal düzeyde, kalkınmanın, daha genel bir tarzda modernleşmenin, başlıca gerekliliklerinden biri olarak algılanan kentleşme, Üçüncü Dünya pratiğinde başarıya ulaşamamıştır. Üçüncü Dünyada kentleşmenin başarılması, dolayısıyla da modernleşme projesinin gerçekleştirilebilmesi amacıyla mimari formlarda gözle görülür farklılaşmalara gidilmiş, kent mekanı Batılı mimari tarzlarla ile doldurulmuştur. Türkiye de bu sürece tanıklık etmiş ve yeni toplumsal durumlar, dönüşümler ve sorunlarla karşı karşıya kalmıştır.

Türkiye dahil birçok Batı dışı ülkede, sözü edilen toplumsal sorunların aşılması ve "gelişmiş" toplumların ulaştıkları düzeyin yakalanabilmesi için evrensel kabul gören "kalkınma" pratikleri değer kazanacaktır. Bu toplumlar için kalkınma bir yandan yaşanan sorunların aşılması noktasında aracı bir rol üstlenirken diğer yandan Batılı ülkelerin yakaladıkları düzeye ulaşmak için bir amaç olarak belirlenmektedir. Batı dışı toplumların yaşadıkları *azgelişmişlik* sorunu, farklı biçimlerde de olsa, gerek bu sorunu yaşayan toplumların yöneticileri tarafından gerekse de toplumlararası ilişkilerde etkin olan siyasal mekanizmalar tarafından bir sonuca bağlanmak istenmektedir. Bu yanı sıra kalkınma, özellikle azgelişmiş ülkeler söz konusu olduğunda, egemen bir anlayış ve amaç halini almıştır. Bu dönemde Batı'nın tarihsel olarak izlediği kalkınma pratiği, tarihsel bir oluşum olarak değil, izlenmesi gereken evrensel bir süreç ve ulaşılması gereken bir amaç olarak anlaşılmaya başlanmıştır. Ayrıca bu dönemde, özellikle Amerika'da azgelişmiş ülkelerin

kalkınması amacını güden birçok kurum oluşturulmuş ve bunlara önemli fonlar ayrılmıştır.²⁰⁹

Türkiye’de 1945’ten sonra yeni bir döneme girilmiş ve bu dönemde kalkınma ideolojiler üstü bir amaç olarak devletin merkezinden başlamak kaydıyla, bütün ideolojik kanatlara sirayet etmiştir. Kalkınma süreçlerine ilişkin resmi ilginin artmasına paralel olarak sosyal bilimlerin de konu üzerine yoğunlaşması söz konusu olmuştur. Türkiye’de kalkınmanın kuramsal kaynakları ve pratikteki karşılıklarına ilişkin olarak 1950’li yıllarda hız kazanan çalışmalar daha ziyade ekonomi disiplini içerisinde üretilmiş, ancak konuya diğer sosyal bilim disiplinleri de duyarsız kalmamış, kendi kavramsal araçlarını kullanarak sorunun çözümlenmesine katkıda bulunmaya çalışmışlardır. Türkiye’de yalnızca 1950’li yıllarda, kalkınma sorununa ilişkin yüze yakın kitap ve üç yüze yakın makale yayımlanmıştır.²¹⁰ Bu dönemde, kalkınma amacını işleyen eserler birçok dile olduğu gibi Türkçe’ye de çevrilmiş²¹¹, çok sayıda Batılı kalkınma uzmanı Türkiye’ye çağrılarak sık sık konferanslar düzenlenmiştir. O dönemde ayrıca kalkınma süreçlerini kontrollü ve sistemli bir biçimde yönlendirebilmek için birçok kurumsal düzenlemeye de gidilmiştir.²¹²

209 Bu dönemde Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası ve Dünya Bankası’nın kuruluşu özellikle önemlidir. Amerikan Uluslararası Kalkınma Ajansı (USAID) da yine bu kuruluşlar arasında en önemli ve etkili olanlarındandır. Ajans, özellikle Yakın Doğu, Asya, Afrika ve Latin Amerika üzerine yoğunlaşmış ve buralarda ekonomik büyüme, tarımsal gelişme, nüfus, sağlık, çevre, demokrasi, yönetim biçimleri, eğitim ve öğretim ile insani yardım konuları üzerine çalışmalar yapmış, çeşitli yönlendirmelerde bulunmuştur. Ajans ayrıca dış yardım programlarını yönlendirme işlevini de yürütmüştür. Ajansın tarihçesi, ilkeleri ve faaliyet raporları için bkz, US AGENCY FOR INTERNATIONAL DEVELOPMENT, <http://www.info.usaid.gov> Ajans’la ilgili eleştirel bir yaklaşım için bkz., Vasili Vahruşev, YÖNTEMLERİYLE VE MANEVRALARIYLA YENİ SÖMÜRGEÇİLİK. Çev., C. Aslan, Konuk Yay., İstanbul, 1978, s. 102-103.

210 Bkz., Cavit Orhan Tütengil, AZGELİŞMİŞ ÜLKELER VE GELİŞME İKTİSADİ KONULARINDAKİ TÜRKÇE KİTAPLAR VE YAZILAR BİBLİOGRAFYASI. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası Cilt 28, (Ekim 1968-Eylül 1969) No: 1-4’ten ayrışım, İstanbul, 1971, s. 2.

211 Bu dönemde Rostow, D.C. Stone, R. König, R. Nurkse, R.J. Alexander, M. Dobb, R. Emerson, J. Timbergen ve S.S. Goodman gibi düşünürlerin kalkınma sorunu ile ilgili başlıca çalışmaları birçok dile olduğu gibi Türkçeye de aktarılmıştır.

212 1946 yılında Türkiye’ye gelen ilk Amerikan heyetinin hazırladığı Thonburg Raporu’na uygun olarak 1947 yılında bir Kalkınma Planı hazırlanmış [Planın kapsamı ile ilgili olarak bkz., İlhan Tekeli, Selim İlkin, SAVAŞ SONRASI ORTAMINDA 1947 TÜRKİYE İKTİSADİ

Bu dönemde gündeme gelen kalkınma analizlerinde daha ziyade sanayileşmeye merkezi bir rol yüklenmiş, sanayileşme olmaksızın kalkınmanın olamayacağı düşüncesi yaygın bir görüş olarak karşımıza çıkmıştır. Ancak bütün azgelişmiş toplumlar açısından tek bir sanayileşme modeli ortaya konmamış, daha ziyade dünya ekonomik dengesinin daha sistemli bir hale gelebilmesi kaygısıyla, her toplumun doğal zenginlikleri çerçevesinde bir sanayi modelini izlemesi istenmiştir. 1950'li ve 60'lı yıllarda Üçüncü Dünya toplumları açısından bu sanayileşme modeli daha ziyade tarıma dayalı bir sanayileşme etrafında örgütlenmiştir. Azgelişmiş ülkelerin gelecekleri üzerine kafa yoran Batılı kuramcılar, her ülkenin sahip olduğu tarım potansiyelinin modern sanayi tekniklerinin kullanımıyla artırılması gerektiğini vurgulamış ve ağır sanayiden ziyade tarım sanayiinin gelişimine öncelik vermişlerdir.²¹³

1950'li yıllarda Türkiye'de kalkınma sorunu daha ziyade iktisatçılar tarafından ele alınmış ancak sosyologlar da toplum kalkınması ve toplumsal değişme konularından hareketle bu süreci yorumlamışlar ve önünü açmak için toplumsal kodlar üzerinde analizler yapmışlardır. Türk sosyolojisinde, söz konusu dönemde, kalkınmaya ilişkin olarak yapılan açıklamaları anlamak önemli oranda 1950'li ve 60'lı yıllarda Türk sosyolojisinin içerisinde bulunduğu genel durumu bilmekten geçmektedir. Bu nedenle önce dönemin Türk sosyolojisinin başlıca tartışma konuları ve temel nitelikleri ele alınacak, daha sonra ise Mübeccel Belik Kıray'ın ve Cavit Orhan Tütengil'in çalışmalarında kalkınma sorununun nasıl ele alındığı anlaşılmaya çalışılacaktır.

KALKINMA PLANI. ODTÜ Yay., Ankara, 1974, s. 2], 1948 yılında Amerika ile Ekonomik İşbirliği Anlaşması imzalanmış [Anlaşmanın tam metni için bkz., Kenan Mortan, Cemil Çakmaklı, GEÇMİŞTEN GELECEĞE KALKINMA ARAYIŞLARI. Altın Kitaplar Yay., İstanbul, 1987, s. 63-71], 1952'de Birleşmiş Milletler Teknik Yardım İdaresi ile imzalanan Türkiye Orta-Doğu Amme İdaresi Enstitüsü anlaşmasına binaen 1953 yılında Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü kurulmuş, 1960 yılında önce Planlama Bürosu daha sonra ise Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuş, beş yıllık kalkınma planları yürürlüğe konmuştur. Bkz., Muzaffer Gökman, 50 YILIN TUTANAĞI (1923-1973). Hürriyet Yay., İstanbul, 1973, s. 120-198.

213 Kalkınmanın bu biçimde sağlanacağı kanaati yaygınlaştırılmaya çalışılmışsa da bu anlayış, Amerikan ekonomisindeki daralma ve kriz dolayısıyla Sovyet modelinin biraz daha cazip hale gelmesiyle, 1970'li yıllarda eleştirilmeye başlanmıştır.

4.2. 1950'li ve 60'lı Yıllarda Türk Sosyolojisinin Öncelikli Tartışma Alanları

Türkiyede sosyoloji, hatırı sayılır bir süredir Batılılaşma sürecine ev sahipliği yapan bir toplumun yaşadığı siyasal ve toplumsal açmazların çözüme kavuşturulması kaygısıyla, geçtiğimiz yüzyılın başında, Türk düşün hayatına girmiştir. Türk sosyolojisi ilk döneminde, bir imparatorluğun kurtarılması için kurgulanan farklı siyasal projelerin içerisine doğmuş, bu projelerin etkinleştirilmesine katkıda bulunmuştur. Batı'da oluşturulan farklı sosyoloji anlayışları, sahip olunan siyasal kimlikler ve öneriler çerçevesinde benimsenmiş ve bu anlayışlar siyasal önerilerin geçerli kılınıp, etkinleştirilmesi için kullanılmıştır.²¹⁴ Türkiye'de sosyoloji, bunun da ötesinde, yeni ulus devletin kuruluşu sürecinde etkinlik alanını genişletmiş ve yeni devletin ideolojik meşrulaştırımında en temel düşünsel çerçeveyi sunmuştur.

Türk sosyolojisinin şekillendiği yıllarda çerçevesi çizilen sosyoloji anlayışları ve toplum değerlendirmeleri uzun dönem varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu anlamda ilk dönemlerden itibaren Türk sosyoloji içerisinde iki temel anlayış belirmiş ve büyük oranda Türkiye'de sosyoloji bu anlayışlar temelinde üretilmiştir. Bir yanda toplumsal bütünlük ve dayanışma vurgusuyla öne çıkan ve de Durkheim sosyolojisinden esinlenen Ziya Gökalp sosyolojisi yer almakta, bir diğer yanda ise *adem-i merkeziyet* ve *teşebbüs-ü şahsi* temalarını öne çıkaran ve *Science Social* ekolü çerçevesinde sosyolojiye sarılan Prens Sebahattin'in sosyoloji anlayışı yer almaktadır. Türkiye'de sosyoloji uzun dönem bu anlayışlar arasında yaşanan geçişlilikler ve karşıtlıklar temelinde ortaya konmuştur. Sosyolojide Gökalp çizgisi

214 Örneğin, o dönemde İttihat Terakki Cemiyeti'nin imparatorluğun geleceğine ilişkin önerileri Ziya Gökalp'in sosyoloji anlayışını belirlemiş, bunun yanında Gökalp'in, Durkheim'in toplumsal bütünlük vurgusundan beslenen, sosyolojisi İttihat Terakki'nin ideolojik üretimine önemli katkılarda bulunmuştur. Ya da bunun tam tersi biçimde *adem-i merkeziyet* ve *ferdiyetçilik* vurgusuyla öne çıkan Prens Sebahattin'in temsiliyetindeki sosyoloji İttihat Terakki'nin siyaseti ile farklılaştığı oranda kimlik kazanmıştır. "...Prens Sebahattin ve Ziya Gökalp, sosyoloji alanında savundukları değişik sosyoloji anlayışları nedeniyle tartışmaktadırlar ama gerçekte söz konusu olan İttihat Teraki ile onun karşıtları arasındaki çekişmeden başka bir şey değildir." Baykan Sezer, "Türk Sosyologları ve Eserleri 1", SOSYOLOJİ DERGİSİ. 3. Dizi, 1. Sayı, İstanbul, 1989, s. 27.

belli bir dönem öne çıkmış ve mevcut toplumsal ve toplumlararası ortamın gerekleri çerçevesinde bu konumunu korumuştur. Ancak koşullardaki değişiklikler Gökalp çizgisinin Türk sosyolojisindeki egemen konumunu sarsmıştır. Gerek Cumhuriyetin kuruluş sürecine kadarki dönemde, gerek yeni devletin ideolojik çerçevesinin çizilmesi sürecinde öne çıkan Gökalp sosyolojisi toplumsal gerçekliğin farklı görünümlerinin sahneye çıkmasına paralel olarak eleştirilmeye başlanmış, onun yerine diğer bir çizgi olan Prens Sebahattin'in bireyci ve ademi merkezîyetçi anlayışı yeni dönemle birlikte öne çıkarılır olmuştur. Gökalp sosyolojisi yeni ulus devletin ihtiyaç duyduğu ideolojik üretimi gerçekleştirmiş ve sunduğu anlayış 1940'lı yıllara kadar egemen durumunu korumuştur. Ancak 1940'lı yılların ortalarından itibaren Gökalp'in çerçevesi, dönemin koşullarına daha fazla uygun kabul edilen Prens Sebahattin'in bireyci düşüncesi ile ikame edilir. 1940'ların ortalarından itibaren açılan yeni dönemin egemen değerleri uyarınca "biz"deki liberal anlayışın kaynakları araştırılmaya başlanmış ve bu çerçevede bireycilik ve adem-i merkezîyet vurgusu yapan Prens Sebahattin'in düşünceleri değerli hale gelmiştir. Bu dönemde Prens Sebahattin'in sosyoloji anlayışı üzerine birçok çalışma yapılmış ve yöntem anlayışından kuramsal dayanaklarına kadar birçok nokta öne çıkarılmıştır.²¹⁵

Türk sosyolojisinden bütünsel bir proje üretme anlamında en fazla Cumhuriyetin kuruluş sürecinde yararlanılmış ve sosyolojinin yeni bir devletin ideolojik donanımına katkıda bulunması sağlanmıştır. Ancak yeni devletin kurulmasından sonra, artık sosyolojiden toplumun geleceğini ilgilendiren konularda, kuramsal ve tarihsel dayanaklarda temellenen düşünceler üretmesi beklenmemiş, bunun yerine toplumsal alanın farklı yönlerine ilişkin özelleşmiş bilgi üretiminde bulunması talep edilmiştir. Bu nedenle sosyoloji, ilk döneminden farklı olarak, spesifik çalışma alanları etrafında bilgi üretiminde bulunur hale gelmiştir.

Türk sosyolojisi Amerikan sosyolojisinin etkisinin hissedilmeye başladığı 1940'lı yıllardan önce en temelde Kıta Avrupasında temellenen klasik sosyoloji anlayışından beslenmiştir. 1940'lı yılların başlarında büyük oranda Amerikan sosyolojisinden esinlenen bazı sosyologların temsil ettikleri sosyoloji anlayışı

215 Bu dönemde daha öncesinde Prens Sebahattin'in yaklaşımlarına karşı çıkan birçok sosyolog onun ve Science Social ekolünün önemini vurgulayan yazılar yazmışlardır.

Türkiye'deki sosyoloji çalışmaları içerisinde giderek etkin bir konum kazanmaya başlamıştır. 1940'lı yıllarla birlikte Türk sosyolojisinde hissedilmeye başlanan Amerikan etkisi 1950'li ve 60'lı yıllarda giderek daha önemli hale gelmiştir. Amerikan sosyolojisinin temel bileşenleri olarak kabul edilen saha araştırmaları ve uygulamalı sosyoloji yaklaşımı klasik sosyoloji anlayışındaki kuramsal yaklaşımların yerini almıştır.

1940'lı yılların başlarında özellikle Niyazi Berkes, Behice Boran ve Mediha Berkes gibi bazı sosyologlar tarafından kabul gören ve uygulamalı sosyoloji anlayışını savunan Amerikan sosyoloji geleneği, 1950 sonrası Türk sosyolojisine önemli etkilerde bulunmuş ve 40'larda ele alınan konular ve bunların incelenmesinde kullanılan yöntemler sonraki dönemi büyük ölçüde beslemiştir. N. Berkes, B. Boran ve M. Berkes'in gerek toplumsal değişme, Batılılaşma, çağdaşlaşma ve köy sorununu kavrayış biçimleri, gerek bu sorunların ele alınmasında kullandıkları sosyolojik yöntemin, 1950'lerin ve 60'ların Türk sosyolojisine dikkate değer katkıları olmuştur.

Savaş sonrasında Türk sosyolojisine katkıda bulunan sosyologlardan hatırı sayılır bir bölümü, toplumsal yapıların dönüşümü üzerinde kafa yormaya başlamış, bu çerçevede köy ve köylü sorunu, şehirleşme, sanayileşme ve Batılılaşma konularını ele almışlardır. Bu dönemin sosyoloji çalışmaları, çağdaşlaşma ya da diğer bir ifadeyle Batılılaşma süreci yönünde işlemesi arzu edilen toplumsal hareketliliğin yönünü belirlemek, toplumsal değişmeye çerçeve kazandırmak ve bu bağlamda da Türkiye'nin sahip olduğu kırsal toplum yapısının dönüşme imkanlarını araştırmak ve yaşanan şehirleşme ve sanayileşme süreçlerinin "dönüştürücü" yönlerini açığa çıkarmak üzere gündeme gelmişlerdir. 1950'li ve 60'lı yılların sosyoloji çalışmaları, büyük çoğunluğu itibariyle, toplumsal değişme sorununu merkeze almışlardır. Bir yandan yaşanan hızlı ve büyük boyutlu toplumsal değişimlerin ortaya çıkardığı sorunlar, bir diğer yandan da Batılılaşma/çağdaşlaşma sürecinde daha hızlı yol alabilmenin imkanlarının araştırılması kaygısı bu konunun merkezi bir tartışma alanı olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu çerçevede kırsal bir toplum yapısına sahip olduğu düşünülen Türkiye'de köy konusu önemli hale gelmiş ve bu çerçevede köy araştırmaları öne çıkmıştır.

Bu yıllarda Türk sosyolojisinin üretimine katkıda bulunan hemen her sosyolog toplumsal değişme konusuna bağlı olarak, köy sorununa ilgi duymuş ve bu çerçevede birçok köy monografisi gün yüzüne çıkmıştır.²¹⁶ Gündeme gelen köy sosyolojisi çalışmaları köylerdeki toplumsal değişmeyi belirlemek, köyün kalkınmasının gerekliliklerini ortaya koymak, böylelikle de toplum kalkınmasına yardımcı olmak amacıyla, köylerin toplumsal yapısı, toplumsal tabakalaşma biçimleri ve iktidar yapıları ile değişime direnen geleneksel ögeler üzerinde durmuşlar ve bu bağlamda Türkiye'deki köy tiplerini sınıflandırıp birbirlerinden ayırt etmişlerdir. Yapılan köy araştırmalarında özellikle kentleşme süreçlerine ilgi duyulmuş ve kentleşme ile Batılılaşma arasında doğrudan bir ilişkinin olduğu varsayılmıştır. Köyün dönüşümünün kentleşmeye doğru olacağı düşünülmüş, kentleşme ise Batılılaşmanın en önemli araçlarından birisi olarak algılanmıştır. Bu çerçevede köy sorunu ile ilgilenen sosyologlar, gelişmiş olmanın göstergesi olarak kabul ettikleri bazı simgeler temelinde köyleri incelemişler²¹⁷, köylerdeki toplumsal değişmeleri gözlemleyerek, “eksik” noktaların belirlenmesine önem vermişler, köyün kültürel yapısının gelişmedeki olumlu ya da olumsuz rolünü açığa çıkarmaya çalışmışlardır.

1950'li yıllardaki toplumsal değişme ve köy sosyolojisi çalışmalarında kültürel yapıların önemine dikkat çekilmektedir. Sözü geçen çalışmalar bu yönleriyle 1940'larda gerçekleştirilen ve “öncü çalışmalar” olarak nitelenenlerden farklılaşmaktadır. 1940'larda Amerikan sosyolojisinin etkisiyle gündemlerini belirleyen ve bu bağlamda da toplumsal değişme ve köy sorununa ilgi duyan Berkes ve Boran gibi sosyologlar daha ziyade “maddi açıklayıcılar”ı merkeze alıyorken, sonraki dönemde yapılan çalışmalarda toplumsal ve kültürel yapıların önemine

216 Bu dönemde, Cahit Tanyol, İbrahim Yasa, Mümtaz Turhan, Mübeccel B. Kiray, Cavit Orhan Tütengil, Hilmi Ziya Ülken ve Nurettin Şazi Kösemihal gibi önde gelen isimlerin tümü köy sorununa ilgi duymuşlar ve bu çerçevede eserler vermişlerdir. Bu sosyologlardan bazıları bir dönem yalnızca köy araştırmalarıyla ilgilenmişlerdir. 1940'lı yıllarda yalnızca Niyazi Berkes'in Bazı Anadolu Köyleri Üzerine Bir Araştırma, Behice Boran'ın Toplumsal Yapı Araştırmaları ile Selahattin Demirkan'ın Köy Nasıl Tetkik Olunur isimli çalışmaları yayınlanmışken 1950'lerle birlikte bu konuda birçok çalışma yapılacak ve onlarca makale yayımlanacaktır. H. Bayram Kaçmazoğlu, TÜRK SOSYOLOJİ TARİHİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR. Birey Yay., 1999, s. 124.

217 Yapılan çalışmalar, adeta Inkeles ve Smith'in “modern insan”ının niteliklerini sınama aracı olarak ele almışlardır.

dikkat çekilmiştir. Bu bağlamda 1950’li ve 60’lı yıllarda yapılan çalışmalarda, gelişme ve Batılılaşma sorunu daha köklü bir sorun olarak kavranmış ve toplumsal alanın farklı boyutları ile ilgilenilmiştir.²¹⁸

Savaş sonrası Türk sosyolojisinde, toplumsal değişme problemi etrafında kentleşme ve sanayileşme süreçleri ile ilgili olarak da çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Dönemin önde gelen sosyologlarının bir çoğu bu alanlarda çalışmış ve yaşanan toplumsal hareketliliği anlamlandırmak ve bunun da ötesinde yönlendirilmesine katkıda bulunmak istemişlerdir. Köy konusu gibi kentleşme ve sanayileşme konuları da toplumun daha ileri düzeyde kalkınması ve Batılılaşması amacına uygun olarak, çalışma nesnelere haline getirilmiştir.

Özellikle 1960’lı yıllarla birlikte, 1940’larda Türkiye’de etkili olmaya başlayan Amerikan sosyolojisinin etki alanının iyice genişlediği görülür. Yapısal işlevselci kuramın öne çıkması, davranışçı sosyolojinin önemli oranda kabul görmesi, ampirik ve uygulamalı sosyoloji araştırmalarının bizzat sosyolojiyle özdeş kabul edilmesi bu döneme rastlamaktadır. Yapısal-işlevselci bir paradigma içerisinde toplumsal yapıyı açıklamaya çalışan, toplumları her biri bir işlev temelinde hayat bulan ve varlığını sürdüren parçalardan oluşmuş bir bütün olarak gören ve hiçbir surette *çatışma*

218 Bu çerçevede Mümtaz Turhan’ın çalışmalarının simgesel değeri oldukça yüksektir. Turhan Garplılılaşmanın Neresindeyiz ve Kültür Değişmeleri isimli eserlerinde, en temelde toplumsal değişme, Batılılaşma ve köy konularını işlemiş ve sonuçta, yaşanacak “serbest” kültürel değişimin toplumları sağlıklı biçimde farklılaştırabileceği kanaatine varmıştır. Bkz., Mümtaz Turhan, KÜLTÜR DEĞİŞMELERİ, SOSYAL PSİKOLOJİK BAKIMDAN BİR TETKİK. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s. 56. Turhan bu bağlamda kültürel farklılaşma sorunu üzerine eğilmiş ve kültürel değişme süreçlerini sınıflandırmıştır. Turhan, Batılılaşma sürecini sağlıklı bir biçimde yaşamının imkanlarını araştırmakta ve toplumun kalkınmasının da bu sürece bağlı olduğunu düşünmektedir. Bkz., Mümtaz Turhan, GARPLILILAŞMANIN NERESİNDEYİZ. İstanbul, 1959. Kalkınmanın toplumsal bir süreç olduğunu belirten Turhan Batılılaşma ile kalkınmayı birbirleriyle özdeş süreçler olarak kabul etmektedir. “Buna ister kalkınma, ister garplılılaşma adı verilsin, bizim gibi geri kalmış bütün memleketlerde tek bir ifadesi vardır: O da mahiyet itibarıyla birbirinden farklı, hatta birbirinin tamamıyla zıddı iki sistemin, iki nizamın birinden ötekisine geçmektir.” Bkz., ATATÜRK İLKELERİ VE KALKINMA. Şehir Mat., İstanbul, 1965, s. 142. Turhan, kalkınmış toplumlar da kültürün geliştirici, geri kalmış toplumlar da ise geri bırakıcı bir rol oynayacağını belirtmekte ve böylelikle toplumsal değişme sürecinde kültürün rolüne ilişkin değerlendirmeleri, bir yandan dönemin hakim Batılı ele almasını yansıtırken, bir diğer yandan da 1950’li ve 60’lı yılların gelişme – kültür ilişkisine dair bakış açısını önemli oranda belirlemektedir.

temasını sorunsallaştırmayan bir çerçeveden hareket eden yaklaşımlar bu dönemde oldukça etkili olmuşlardır. Ancak bu durum, Türk sosyolojisi içerisinde, toplumsal tarihe kuramsal çerçeveleri içerisinde ayrıcalıklı bir konum sağlayan ve toplumsal değişme süreçlerini çeşitli çatışma modelleri etrafında açıklamaya girişen kuramcılarının kendilerini göstermelerine engel olmamış ve 1960'lı yıllarda Türk sosyolojisinde farklı bir yönelim gün yüzüne çıkmıştır. Bu yönelimin merkezinde toplumların tarihsel konumlanışları üzerine düşünmek ve Türk toplumunun tarihsel ve şimdiki yapısını kavrayabilmek yatmaktadır. Bu bağlamda 1960'lı yılların Türk sosyolojisinde, Amerikan etkisinin baskın bir hal almasının yanısıra, "ATÜT", "feodalizm" ve "kapitalizm-öncesi" gibi kavramlar etrafında gündeme gelen toplum tarihi tartışmaları da belirgin bir hal almıştır. Bu tartışmalarda Türkiye toplumunun içerisinde bulunduğu "olumsuz" durumun tarihsel dayanakları belirlenmeye çalışılmış ve daha ziyade sol bir perspektiften beslenilmiştir. Türkiye toplumunun yaşadığı sıkıntıların, gelişme sürecindeki konumu ile ilgisi olduğu düşünülmüş ve Batılı tarihsel deneyim tarafından çerçevesi çizilen kavramsal araçlardan hareketle mevcut *az gelişmişliğin* tarihsel kaynakları araştırma konusu yapılmıştır.²¹⁹ 1960'ların ortalarına doğru yoğunlaşan bu tartışmalar, toplum olarak hangi "aşamayı" yaşadığımızı tespit etmeye çalışmışlar ve gelişme sorununa ne düzeyde çözüm bulunabileceğini tartışmaya açmışlardır.

1950'lerin ve 60'ların Türk sosyolojisi, toplumsal, siyasal ve toplumlararası alanlarda yaşanan gelişmelerin etkisiyle, yoğun bir biçimde toplumsal değişme konusunu tartışmaya başlamıştır. Türk sosyolojisi, içerisinden çıktığı toplumun savaş sonrasında yaşadığı sıkıntıları, uluslararası konjonktürde değişen dengeleri, Batılılaşma sürecindeki aksayan hususlar göz önünde bulundurarak, belli tartışma konuları üzerinde yoğunlaşmıştır. Savaş sonrasında Amerikan sosyolojisinde toplumların gelişme süreçlerine duyulan ilgiye benzer şekilde, Türkiye toplumunun gelişme seyri ve gelecekte alacağı biçimle ilgili geniş çaplı bir tartışma platformu

²¹⁹ Bu yıllarda başarılı gözükten Üçüncü Dünyacı hareketler, Batı toplumlarında gündeme gelen ve sistem karşıtı, muhalif bir dil kullanan toplumsal hareketlerin gün yüzüne çıkması, Marksist söylemlerde bir canlılık yaşanmaya başlanması, Arap sosyalizminin yükselişe geçmesi gibi siyasi gelişmeler 1960'lı yıllardaki toplum tarihi tartışmalarına önemli oranda kaynaklık etmiştir. Bkz., (216), Kaçmazoğlu, s. 304-305.

oluşmuştur. Bu bağlamda Batılılaşma süreci sıklıkla ele alınan bir konu olmuş ve tarihsel olarak bu süreçte aksayan yönler belirlenerek, izlenmesi gereken yönleme ilişkin çıkarımlarda bulunulmuştur. Yapılan çalışmalarda toplumsal alanın resmi çizilerek, toplumun gelişme seyri ve Batılılaşma sürecindeki konumu açığa çıkarılmak istenmiştir. Bu bağlamda köy konusu en fazla tartışılan konulardan birisi olmuş ve kırsal alanın dönüşümü üzerine kafa yorulmuştur. Türk sosyolojisinde kalkınma sorunu bu çerçevede ele alınmış, toplumun Batılılaşma yönünde yaşadığı toplumsal değişim ile toplumun kalkınması özdeş tutulmuştur. Toplumun geleceği ile ilgili olarak kuramsal ve pratik üretimlerde bulunan sosyologlar, kalkınmayı toplumsal bir süreç olarak değerlendirmişler ve kalkınmanın ekonomik süreçlerle sınırlanmasına karşı çıkmışlardır.

Savaş sonrası dönemin Türk sosyolojisi içerisinde, toplumun kalkınması süreci ile ilgili olarak birçok söz söylenmiş, daha ziyade toplumsal değişim, Batılılaşma ve kırsal alan çalışmaları öne çıkmıştır. Dönemin Türk sosyolojisi içerisinde toplumsal alanın bütün boyutlarıyla kalkınması (Batılılaşması) konusunu ele alan birçok sosyolog bulunmasına rağmen, gerek yaklaşımlarının öne çıkması gerekse de doğrudan kalkınma sorununa odaklanarak çalışma yapmış olmaları nedeniyle Mübeccel B. Kıray ve Cavit Orhan Tütengil'in kalkınma sorununa yaklaşımlarını ele alacak ve dönemin Türk sosyolojisinin kalkınmaya yaklaşımını bu iki düşünürün tezlerinden hareketle resmetmeye çalışacağız.

4.3. Mübeccel Kıray'ın Kalkınma Yaklaşımı: Kırsal Kalkınma ve Toplumsal Tabakalaşma

Mübeccel B. Kıray, 1960 sonrası Türk sosyolojisinde, Amerikan sosyolojisi çizgisi içerisinde yer alan ve bu anlamda Türkiye'nin toplumsal gerçekliğini kavramaya çalışan en önemli simalardan birisidir. Kıray, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşından sonra dönüşen toplum yapısını, bu dönüşüm süreci ile birlikte gündeme gelen sorunları irdelemektedir. Kıray, değişim sürecinin yönünü temel hareket noktası olarak değerlendirmiş ve bu bağlamda en genelde toplumsal değişim konusu

üzerine eğilmiştir. Kıray, dönemin Türk sosyolojisinin diğer önemli figürleri gibi, toplum olarak çağdaşlaşma yönündeki bir toplumsal değişme sürecinin içerisinde bulunduğumuz kabulünden hareket etmiş ve bu bağlamda sosyolojik ilgi alanlarını belirlemiştir. Kıray bu sorunsallar etrafında daha ziyade kırsal kalkınma²²⁰ konusu ile ilgilenmiş ve bu konu etrafında bir çok saha araştırmasını Türk sosyolojisine kazandırmıştır.

Mübeccel B. Kıray'ın düşüncesinde geri kalmışlık problemi oldukça merkezi bir problemdir ve birçok çalışması varoluş gerekçesini bu probleme borçludur. Kıray'ın çalışmalarında sanayileşmiş ya da gelişmiş toplumlarla, sanayileşmemiş ya da gelişmemiş toplumlar arasındaki farklılaşma, bu farklılaşmanın kaynakları ve giderilme yolları ile ilgili birçok problematik değişik boyutlarıyla işlenmiştir. Kıray'a göre azgelişmiş ülkelerin en temel sorunu kalkınma sorunu, başka bir deyişle toplumsal yapıyı geri kalmışlıktan kurtarma ve onu gelişmiş bir yapıya dönüştürme sorunudur.²²¹ Kıray bu sorunsaldan hareketle Türkiye'nin toplumsal yapısını çözümlenmeye çalışmış ve en genelde, toplumun değişme süreçleri ve tabakalaşma sistemleri ile ilgilenmiştir.

Kıray toplumsal değişme ve gelişme süreçlerinin birbirleriyle olan ilintisini uzun süre sorgulamış ve geliştirdiği yaklaşım, toplumların gelenekselden moderne doğru ilerlediklerini varsayan modernleşmeci paradigmadan önemli ölçüde esinlenmiştir. Kıray, modernleşmeci kuramın sunduğu geleneksel ve modern kategorilerini tam olarak benimsemeyip, azgelişmiş toplumlarda kategori-dışı farklı toplumsal görüngülerin de ortaya çıkacağını belirtmiştir. Buna rağmen, modernleşmeci söylemin onun eserleri ve ilgi alanları üzerindeki etkisi açıktır. Kıray'ın ortaya koyduğu toplum sınıflaması dönemin modernleşmeci paradigması

220 Kıray'ın çalışmalarında kırsal kalkınma süreci, azgelişmiş ülkelerdeki köy yaşantısının modernleşmiş ve kentle bütünleşmiş bir biçimde yeniden örgütlenmesine imkan sağlayacak yapısal dönüşüm süreci ile özdeşleştirilmiştir. Mübeccel B. Kıray, "Türkiye Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planındaki Toplumsal Planlamanın Çeşitli Yönleri Üzerine Görüşler", Çev., T. Kurtarıcı, iç., SEÇME YAZILAR. Mübeccel B. Kıray Toplu Eserleri 5, Bağlam Yay., İstanbul, 1999, s. 57. [Bu makale ilk olarak 1967 yılında yayımlanmıştır.]

221 Mübeccel B. Kıray, "Üçüncü Beş Yıllık Planda Sosyal Politikalar", iç., SEÇME YAZILAR. Mübeccel B. Kıray Toplu Eserleri 5, Bağlam Yay., İstanbul, 1999, s. 78. [Bu makale ilk olarak 1972 yılında yayımlanmıştır.]

içerisinden üretilmiştir. Kıray dönemin toplumları ile ilgili değerlendirmelerini “sanayi öncesi feodal toplum(lar)”, “sanayiye dayalı modern toplum(lar)” ve bu ikisinden izler barındıran “geçiş sürecini yaşayan toplum(lar)” kategorilerine bağlı olarak yapmıştır. Kıray “sanayi öncesi tarım toplumları”nın “sanayiye dayalı modern toplumlar”a doğru bir hareket içerisinde olduğunu ancak bu sürecin farklı toplumsal yapılarda farklı biçimlerde kendisini gösterebileceğini belirtmektedir. O, bu farklılığın kaynağını toplumlardaki iktidar ilişkilerinin niteliklerinde aramaktadır. Kıray Türkiye’nin toplumsal yapısını ve gelişme sürecindeki yerini ele alırken sözü geçen ayrımlardan hareket ederek Türkiye’nin sanayi öncesi feodal yapılardan sanayiye dayalı modern toplum yapısına doğru hareket halinde olduğunu, ancak tarımsal yapıların eski ilişki ve iktidar biçimleri temelinde büyük oranda süregelmesi dolayısıyla bir “geçiş” sürecine tanıklık ettiğini belirtmiştir. Kıray’a göre, Türkiye toplumu, “eski” ve “yeni” toplumsal yapılara, tabakalaşma sistemlerine ve değer yapılarına birlikte tanık olmakta ve gelinen noktada bir ara dönemi yaşamaktadır. Söz konusu döneme ait olan ara formlar kimi zaman değişim sürecine destek verirken bazen de ona engel oluşturmaktadır.²²² Kıray, Türkiye’nin toplumsal yapısını ve gelişme sürecini değerlendirirken, Türkiye’de tarımsal yapılar temelinde sınıflanan toplumsal tabakalaşma sistemlerinin ve tarımsal yapılar üzerindeki iktidar ilişkilerinin tarihsel seyrini de göz önünde bulundurmıştır. Kıray, Türkiye’nin birçok açıdan “gelişme öncesi” bir aşamaya tanıklık ettiğini ve tarımsal bir yapıya sahip olduğunu düşündüğünden “gelişme”nin filizleneceği alan olarak gördüğü tarımsal alanların dönüşümü üzerinde durmaktadır.

Kıray, bir yandan gelişmenin Türkiye açısından gerçekleşme koşullarıyla ilgilenirken öte yandan da gerçekleştiği kadarıyla gelişmenin toplum yapısında meydana getirdiği değişimlerle ilgilenmektedir. Kıray evrensel bir devinim olarak değerlendirdiği gelişme sürecinin kuramsal olarak Türkiye’de de gerçekleştirilme olasılığının bulunduğuna inanmaktadır. Bu nedenle yaklaşımını, en açık biçimde Lerner tarafından temsil olunan ve gelişme süreci önündeki başlıca engelin kültürel

222 Mübeccel B. Kıray, “Akdeniz Ülkelerinde Toplumsal Tabakalaşma ve Değişme”, Çev., T. Kurtarıcı, iç., TOPLUMSAL YAPI TOPLUMSAL DEĞİŞME Mübeccel B. Kıray Toplu Eserleri 4, Bağlam Yay., 1999, s. 146. Bu makale ilk olarak 1973 yılında yayımlanmıştır.

faktörler (değerler vs.) olduğunu savunan düşünceye karşıtlık temelinde oluşturmuştur.

Kıray sanayileşmiş ve sanayileşmemiş toplumlar arasındaki farkın açıklanmasında iki temel değerlendirme biçimi olduğunu belirtmiş, kendi yaklaşımını ise bu ikisinin dışında bir yerde konumlandırmıştır. Bu yaklaşımlardan birincisi iki toplumsal biçim arasında niteliksel bir farklılık olduğunu öne sürmekte ve söz konusu farklılığın değerler ve inanç sistemlerinden kaynaklandığını iddia etmektedir. Bu yaklaşımı paylaşanlar adı geçen farklılıkları *mutlak* addetmektedirler. Kıray'a göre bu tarz ele alışlara gösterilebilecek en iyi iki örnek D. McClennan ile D. Lerner'in çalışmalarıdır.²²³

McClennan *The Achieving Society* (1957) isimli çalışmasında modernleşemeyen toplumların modernleşmeme nedenlerini araştırma konusu yapmakta ve incelediği beş ülkeye Türkiye'yi de dahil etmektedir. McClennan'a göre bu toplumların modernleşmemelerini açıklayan en iyi gerekçe, onların daha üstün bir *başarı* elde etmek için çaba sarfetmeye izin vermeyen bir değerler sistemine sahip olmalarıdır. Aynı şekilde Lerner'in yaklaşımı da modernleşmemenin dolayısıyla geri kalmışlığın sebebini yenilik arzusundan yoksunluk, girişimci ruhun bulunmayışı, kavram ve değerleri daha geniş çaplı düşünememe gibi ögelere bağlamakta ve modernleşemeyen toplumların bu ögelerden yoksun olmaları dolayısıyla mevcut konumlarını yaşamak zorunda olduklarını belirtmektedir. Kıray bu anlayışın, yani toplumsal değişimin temelinde kültür ve değerlerin konmasının, kaynağının Max Weber sosyolojisi olduğunu düşünmekte ve Weber'in *Protestan Etik ve Kapitalizmin Ruhu* isimli eserinde geliştirilen yaklaşımın 1945 sonrası Amerikan sosyolojisinde çok ciddi yankılar bulduğunu ifade etmektedir. Bu yaklaşım Kıray tarafından eleştirilmiştir. Kıray, bu yaklaşımı savunanların, değerlerin insan ilişkilerinin bir ürünü olduğu noktasını gözden kaçırdıklarını, dolayısıyla da niçin değerlerin sanayileşmeye engel ya da elverişli olduklarını açıklayamadıklarını belirtmiştir.²²⁴

223 Mübeccel B. Kıray, "Toplum Yapısındaki Temel Değişimlerin Tarihsel Perspektifi, Bugünkü ve Yarınki Türk Toplum Yapısı", iç., TOPLUMSAL YAPI TOPLUMSAL DEĞİŞME Mübeccel B. Kıray Toplu Eserleri 4, Bağlam Yay., 1999, s. 117.

224 A.g.e., s. 118.

Kıray, modern toplumlarla modernleşmemiş toplumlar arasındaki farkın çözümlenmesinde ikinci açıklama biçiminin, sanayileşmiş toplumlarla sanayileşmemiş toplumlar arasındaki farklılığın sebebini değerlerde değil, alt yapının yani doğayı işleme tarzı ve böylece elde edilen artı ürünün kontrol şeklinde aradığını belirtmektedir. *Doğu despotizmi ve ATÜT* diye bilinen açıklama biçimleri bu ikinci yaklaşımı temsil etmektedirler. Kıray bu ikinci yaklaşımı darlığından dolayı fazlaca üzerinde durulmayacak bir yaklaşım olarak görmekte²²⁵ ve bir akademik çalışma ve açıklama biçimi olmanın dışında “günün pratiğini yönetecek bir prensip” olarak ele alınmaya başlandığını düşünmektedir.²²⁶ Kıray, Türkiye gibi gelişme sorunu yaşayan toplumların modernleşmesini pek fazla imkan dahilinde görmeyen bu iki yaklaşımı sözü edilen niteliklerinden dolayı eleştirmiştir. Kıray bu iki yaklaşımın da krizinden bahsetmiş ve bu konulara yönelik akademik ilginin “dünkü toplum yapımız” üzerinde odaklanması ve “toplum yapılarının anlaşılmasında kullanılan kavramlar”ı yeni bir çerçevede soyutlaması gerektiğini öne sürmüştür.²²⁷

Kıray’ın ele aldığı bu sorunlar gelişme ve toplumsal değişme süreçleri içerisinde anlam kazanmış, gelişme mekanizmaları ile bunlara direnen mekanizmalar belirlenmeye çalışılmıştır. Kıray çalışmalarında derinlemesine incelediği bölgelerin gelişme açısından gösterdiği özellikleri sınıflamakta ve genel olarak Türkiye’nin toplumsal yapısı ve kalkınma süreci ile ilgili bazı notlar düşmektedir. Kıray inceleme yaptığı kırsal alanlarda daha ziyade değerler, tarımsal kalkınma²²⁸, toplumsal

225 Kıray’ın bu yaklaşıma itirazı özünde şu çerçevededir: “...ikinci tez kabul edildiğinde, yani Osmanlı toplumunun kendine has özellikleri temel tayin edici ise, yani bir serf-lord çelişkisi yerine bir reaya-bürokrat ilişkisi varsa ve hakikaten serf-lord ilişkisinden işçi-burjuva ilişkisi doğarken, bizde köylüden işçi doğsa bile bürokrasiden burjuva doğmuyor demeye geldiği düşünülürse, burdan, bizdeki toplumsal değişim prensiplerinin batıya hatta belki de başka hiçbir topluma benzeyemeyeceği sonucuna varılması gerekmektedir. O zaman da her türlü ilmi bilgiden vazgeçmek gerekir ki, bunun anlamsızlığı açıktır.” A.g.e., s. 120. Kıray’ın bu yaklaşımı kabul etmeyişinin temelinde Türkiye’nin de bir biçimde Batılı gelişmişliğe ulaşabileceği yönündeki kanaat yatmaktadır.

226 A.g.e., s. 119.

227 A.g.e., s. 121.

228 Kıray’ın tarımsal kalkınma için öne sürdüğü ölçütler daha ziyade somut yanları ile ön plana çıkmaktadırlar. Bunlar pazara yönelik üretim, traktör sayısı, sulama, iletişim ve taşımadır.

tabakalaşma sistemleri, bölgenin fiziksel değişkenleri ve genel olarak da toplumsal değişme üzerinde durmuştur. Kıray toplumsal değişme ve kalkınma süreçleri arasındaki ilişkinin bir tarafına tarımsal kalkınmayı, yani görece modern bir teknolojiye dayalı, pazara yönelik tarımın ortaya çıkışını yerleştirmekte, diğer tarafına ise, değişme sürecini kesintiye uğratacak kadercilik ve gelenekçilik gibi değerleri ve toplumda yer alan ve gelişmeyi etkilemesi muhtemel olan beklenti ve kavrayış biçimlerini koymakta²²⁹, bu bağlamda Türkiye'nin kalkınma sorununa eğilmektedir.

Kıray kalkınma sorununa bağlantılı olarak yaşam düzeyi beklentileri ve gelir seviyesi konusunu da gündeme getirmekte ve toplumsal ekonomi, gelir seviyesi ve değerlerdeki dönüşümlerden hareketle, motivasyonlar ve toplumsal bütünleşme konularına eğilmektedir. Kıray değerler ve tarımsal kalkınma arasındaki karşıtlığın Türkiye'nin kalkınma süreci için ne kadar açıklayıcı olabileceğini tartışmaktadır. Kıray bu bağlamda genel olarak modern toplumlarla feodal ve geleneksel temellere sahip olan toplumlar arasındaki farklılıklar üzerine yoğunlaşmış ve daha iyi bir gelecek için insiyatif alma, başarı amacı taşıma, yaşam koşullarını ıslah etme ve akılcı çözümler sunma gibi niteliklerin modern topluma ait olduğunu vurgulamaktadır. Buna karşılık, geleneksel toplumların ise kadercilik, iktidara boyun eğme ve işlerin kutsal bir makama havale edilmesi gibi özellikleri bünyelerinde barındırdıkları türünden bir anlayışı savunan değer yönelimli anlayışları eleştirmektedir. Kıray, değerlerin bu şekildeki kutuplaşmasından hareketle Türkiye örneğinin doğru okunamayacağını ortaya koymaktadır. Kıray incelediği birçok yörede bu tür değer merkezli açıklama biçimleri ile farklı sonuçlara varmıştır.²³⁰ Kıray yaptığı saha çalışmaları sonucunda, gelecek yönelimli tavır takınmadan, eğitime verilen öneme kadar modernliğe ait olan değerleri kazanmış olan birçok

Mübeccel B. Kıray, Jan Hinderlink, SOCIAL STRATIFICATION AS AN OBSTACLE TO DEVELOPMENT. Praeger Pr., New York, 1970, s. x-xi.

229 Mübeccel B. Kıray, "Values, Social Stratification and Development", iç., TOPLUMBİLİM YAZILARI. G.Ü.İ.İ.B.F. Yay., Ankara., 1982, s. 91. (Bu makale ilk olarak 1968 yılında Journal of Social Issues, Cilt: XXIV, No: 2'de yayımlanmıştır.)

230 Bu sonuçlar için bkz., (228), Kıray ve Hinderlink, s. 203-221 ve Bkz., (229), Kıray, s. 93-96.

kırsal topluluğun hala geleneksel tarımsal toplum yapısı içerisinde bulduklarını tespit etmiştir.

Kıray, toplumların kültürel kodlarının onların gelişmesini hızlandırdığı ya da engellediği yönündeki bakış açısını, aynı zamanda dinin Türkiye toplumundaki anlamından hareketle de değerlendirmiştir. Kıray'a göre din ya da dinselilik öncelikle örgütlü bir yapı olarak, daha sonra ise davranış biçimlerini belirleyen bir değerler sistemi öngören bir dünya görüşü olarak ele alınabilir. Kıray modernleşme – din ilişkisini yorumlayan literatürdeki genel geçer görüşün, dinin az gelişmişlikle ilişkisini ve dinin gelişme önündeki engelleyici tavırlarını öne çıkardığını belirtmiştir. Kıray, Hristiyanlığın gelişmeyi desteklediği halde, İslam'ın durgun karakteri dolayısıyla gelişme sürecine engel olduğu yönünde de bazı görüşlerin bulunduğunu ve bu görüşlerin genel olarak kabul gördüğünü ifade etmektedir. Ayrıca kaderciliğin İslam'da egemen bir temayül olduğu varsayıldığından İslami toplumların diğer toplumlara göre daha az gelişme şansının bulunduğu da düşünülmüştür. Ancak Kıray bu görüşleri paylaşmamakta ve Gibb ve Bowen'a atıfta bulunarak, İslam'ın dogmatik bir yapısının bulunmadığını, dolayısıyla da hangi toplumda yapısal modernleşmeyi hangisinde ise muhafazakarlığı doğuracağını kesin olarak bildirmenin imkan dahilinde olmadığını belirtmiştir. Kıray bununla beraber din ve gelişme ilişkisini incelerken esas olarak dindeki kaderci değerler bütünü ile ilgileneceğini belirtmektedir.²³¹

Kıray, yaptığı saha çalışmaları sonucunda, Türkiye'nin kırsal bölgelerinde dinsel değerlerin gelişme açısından engel oluşturmadığı sonucuna varmıştır. Kıray, genel olarak Türkiye'nin kırsal bölgelerinde dini unsurların belirgin olduğunu ancak bu unsurların bireylerin gelişmeye bakışını olumsuz yönde etkilemediğini belirtmektedir. Kıray teknolojik yeniliklerden, kitle iletişim araçlarına, modern eğitimden gelecek algısına kadar birçok konuda yaptığı çeşitli anketler sonucunda köylülerin kaderci olmayan bir dinsel inancı paylaştıkları kanaatine varmış²³² ve kırsal bölgelerin halihazırdaki gelişme seviyelerinin, ortaya konan dinsel pratikler ya

231 Bkz., (228), Kıray ve Hinderlink, s. 199.

232 A.g.e., s. 212.

da sahip olunan dünya görüşleri ile açıklanamayacağı sonucuna ulaşmıştır.²³³ Kıray'a göre ne Türkiye toplumunun kültürel yapısı gelişmeye engel teşkil etmektedir ne de kuramsal olarak kalkınma, kültüre bağımlı bir süreçtir; Türkiye'de kalkınma iktidar ilişkileri temelinde çözümlenebilecek bir sorundur.

Kıray, Türkiye'nin gelişme sürecini ele alırken, Türkiye'nin sanayi öncesi feodal bir tarım toplumundan sanayiye dayalı modern bir toplum olma yönündeki hareketi ile ilgilenmekte²³⁴ ve Türkiye'nin bir "ara" dönem yaşadığına inanmaktadır. Kıray bu nedenle Türkiye'nin toplumsal yapısının ve tabakalaşma sistemlerinin tarihsel dökümünü oluşturmaya çalışmakta ve savaş sonrasında yaşanan dönüşümlerden hareketle gelişmenin boyutlarını gözler önüne sermeye ve gelişmenin temel dayanaklarını ve önündeki engelleri ortaya koymak istemektedir.

Kıray'ın çalışmalarında kalkınma sorunu merkezi bir tartışma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.²³⁵ Kıray toplumsal yapı, toplumsal değişme, kentleşme ve toplumsal tabakalaşma konuları ile gelişme sorunu bağlamında ilgilenmiş ve birçok önemli çalışması bu çerçevede varlık kazanmıştır. Kıray Türkiye'nin kalkınma sürecini, bu sürecin toplumsal yapıya etkilerini, bu süreçte öne çıkan toplumsal aktörleri ve yaşanan iktidar ilişkilerini incelemeyi önce, kalkınma problemini kuramsal bir zeminde ele almıştır. Bu çerçevede Kıray, kalkınmayı, "sanayileşmiş, şehirleşmiş, köylülükten tam olarak çıkmış toplum ve onun anonim rol ilişkilerine girecek yenilikler yaratacak kişiliklere sahip olmak" olarak tanımlamaktadır.²³⁶

233 A.g.e., s. 223. Kıray aynı şekilde söz konusu dinsel öğelerin gelişmenin özel bir dinamiği olacağına da inanmamaktadır.

234 Kıray Türkiye'nin de bir parçası olduğu Akdeniz ülkelerinin "tarımsal toplumlardan inorganik enerji ve sanayiye dayalı modern toplumlara doğru" hareket ettiğini ve bu çerçevede bir değişim süreci yaşadıkları düşüncesindedir. Kıray, 1973, s. 146. Kıray'a göre Türkiye "günümüzde" saban tarımına dayalı bir toplumdan, sanayi toplumuna doğru evrilmektedir. Mübeccel B. Kıray, "Gelişme İle Bağlantılı Olarak Türkiye'de Değişen Toplumsal Tabakalaşma Üzerine Bazı Notlar", Çev., T. Kurtarıcı, iç., TOPLUMSAL YAPI TOPLUMSAL DEĞİŞME Mübeccel B. Kıray Toplu Eserleri 4, Bağlam Yay., s. 136.

235 Bkz., "Yaygın Eğitim: Bir Toplumsal Gelişme Aracı", iç., TOPLUMSAL YAPI TOPLUMSAL DEĞİŞME Mübeccel B. Kıray Toplu Eserleri 4, Bağlam Yay., s. 353.

236 Kıray kalkınma sorununa ilişkin kuramsal yaklaşımını en açık biçimde, Jan Hinderlink'le birlikte yazdığı *Social Stratification as an Obstacle to the Development* isimli çalışmasında ortaya koymaktadır. Bkz., (228), Kıray ve Hinderlink, s. 302.

Kıray 1950’li yıllarda ekonomik kalkınmanın iktisatçılar arasında merkezi bir tartışma konusu haline geldiğini ve bu konuyla ilgili kuramların mantar gibi çoğaldığını ifade etmekte, ancak zamanla kalkınmanın yalnızca kişi başına düşen gelir, sermaye ve yatırımdaki artışlarla sınırlı bir sorun olarak algılanmaktan çıkarılıp, sosyologların ve antropologların da kalkınma konusunda yazmaya başladıklarını ve kalkınma araştırmalarına toplumsal ve kültürel süreçlerin de dahil olduğuna dikkat çekmektedir. Kıray gelişme sorununu ele alan düşünürlerin oluşturduğu literatür içerisinde, “gelenek olarak adlandırılan kültürel ve toplumsal faktör”lerin kalkınmaya engel oluşturduğu yönündeki kanaatin hakim bir eğilim olduğunu belirtmektedir. Örneğin bazı toplumların özde gelenekselci oldukları düşünülmüş, aile ilişkileri, siyasal yapılar, yeme-içme alışkanlıkları, oturma-kalkma biçimleri gibi alanlarda kendisini gösteren “kaderci” değerler, gerçekleşmesi istenilen toplumsal değişmeye engel görülmüştür.²³⁷

Kıray’a göre, ekonomik kalkınma ile toplumsal gelişme arasındaki ilişki genel düzeyde incelenmeye çalışılmışsa da kalkınmanın farklı boyutları ve artan üretimin değişik biçimlerinin toplumsal değişme üzerindeki etkisi yeterince ele alınmamıştır. Buradan hareketle Kıray, ekonomik kalkınma ile toplumsal değişme arasındaki karşılıklı bağımlılığın iki yanını da ele alabilmek için, genel düzeyde ekonomik kalkınma ve toplumsal değişme ilişkisini tartışmak yerine bir yandan tarımsal-ekonomik (agro-economic) kalkınmayı diğer yandan da toplumsal çevrenin konuyla ilgili bazı yönlerini analiz etmek gerektiğini savunmaktadır. Kıray’a göre yapısal değişmeyle birlikte gündeme gelen üretim artışı ile hemen hemen aynı anlama gelen tarımsal ekonomik kalkınma üzerinde durmak teknolojik modernleşme, toprak mülkiyeti ve çiftçilik biçimlerindeki değişme, emek tarzlarındaki ve mesleki yapılarındaki farklılaşma ile gelir düzeyi üzerinde durmak anlamına gelecektir.²³⁸ Kıray toplumsal çevreyi ele aldığı anda ise, araştırma alanına, tüketim biçimleri ve yaşam standartlarını, aile ve akrabalık örgütlenmesini, nüfus hareketleri ve

237 Bkz., (228), Kıray ve Hinderlink, s. xix-xx.

238 A.g.e., s. 241.

karakteristiklerini, dinsellik, kadercilik ve gündelik yaşam şartlarına ilişkin seçilmiş davranış ve değerleri içereceğini ifade etmektedir.²³⁹

Kıray bu bağlamda, daha önce de vurguladığımız gibi, Türkiye'nin kırsal alanlarına ilişkin olarak bilgi üretiminde bulunmuş, seçtiği bazı köylerde yaptığı saha araştırmalarına dayanarak kalkınma ve toplumsal yapı arasındaki ilişkiyi çözümlenmeye çalışmıştır. Kıray kırsal alanların gelişmesi sorunu ile ilgilenirken incelemeye çalıştığı köylerin fiziksel şartları, yöredeki tarımın zamana ve mekana göre değişen biçimleri, köylerdeki çiftçilik tarzları, işlerin ücretlendiriliş şekilleri, gelir oranları, köylerdeki yaşam standartları, nüfusun niteliği, sosyo-ekonomik değişimde ailenin rolü, dinsellik, kadercilik ve toplumsal tabakalaşma gibi konular üzerinde durmuş ve bunların kalkınma ile olan ilişkisini sorgulamıştır. Kıray, kalkınma süreci ve sorununu ele alırken ağırlıklı vurguyu gelişme-toplumsal tabakalaşma ilişkisi üzerine yapmıştır. Kıray'a göre, kontrol mekanizmalarının ve özellikle de artı-ürün üzerindeki kontrol gücünün tarımsal toplumlardaki değişme üzerinde doğrudan etkisi bulunmaktadır.²⁴⁰

Kıray gelişme bağlamında toplumsal tabakalaşma sorununu ele alırken iki yaklaşım biçiminden bahsetmektedir. Bunlardan birisi "statü yaklaşımı", diğeri ise "kontrol gücü yaklaşımı"dır. Kıray'a göre genel olarak tabakalaşma sistemini artı ürünün dağıtımını üzerinde bir kontrol sistemi olarak görmek gerekmektedir. Ona göre, bu yaklaşımın asıl önemi kalkınma ile ilgili yapılacak çalışmalarda kendisini gösterecektir.²⁴¹ Kıray bir toplumun üyelerinin ya da bir katmanının diğer üyeler veya katmanları üzerindeki kontrol-gücünün, o toplumun yapısının temsil ettiği yaşam biçimlerini ve statü farklılaşmalarını doğurduğunu düşündüğünden statü yaklaşımını değil, kontrol gücü yaklaşımını benimsemektedir. Kıray'a göre statü yaklaşımı kontrol-gücü yaklaşımından daha az önemlidir ve onun türevidir. Kıray toplumsal tabakalaşmanın gelişme üzerindeki etkisini incelerken kontrol etmek ya da kontrol edilmenin, saygı duymak ya da saygı duyulmaktan çok daha önemli

239 A.g.e., s. xx.

240 A.g.e., s. 225.

241 Kıray, 1973, s. 149.

olduğunu belirtmiş ve toplumdaki güç ilişkilerinin önemine dikkat çekmiştir.²⁴² Kıray, toplumsal tabakalaşma ve gelişme arasında varsaydığı karşılıklı bağımlılığın incelenmesinde “güç ilişkilerinin önceliğine ve bunlara nüfuz etmiş değerler”e büyük önem atfetmektedir. Kıray kalkınma ile ilgili olarak yaptığı çalışmalarda, daha ziyade, toplumsal tabakalaşma yapısının gelişme üzerindeki etkisi ile ilgilenmiştir. Çünkü Kıray’a göre toplumsal tabakalaşma sistemi toplumdaki zenginliğin kontrolüyle ve bu zenginliğin ve diğer gelişme kaynaklarının dağıtımıyla doğrudan bağlantılıdır.²⁴³

Kıray’ın kalkınma yaklaşımının merkezinde toplumsal tabakalaşma ile gelişme arasında varsaydığı ilişkiyi kavrayış biçimi yatmaktadır. Kıray “doğru toplumsal ve ekonomik kalkınmanın önündeki gerçek engel”in güç ilişkilerinde yattığını düşünmekte ve bu ilişkilerin temsili konumundaki toplumsal tabakalaşma sistemlerinin Türkiye gibi geçiş sürecini yaşayan toplumlarda gelişme önünde bir engel olduğunu iddia etmektedir. Kıray Türkiye’nin kırsal bölgelerinde iktidar ilişkilerinde biçimsel bir dönüşüm yaşanmasına rağmen ilişkilerin özde aynen yaşamaya devam ettiğini belirtmiş²⁴⁴ ve gelişme sürecinin bu ilişkilerce yavaşlatıldığı sonucuna varmıştır.

Kıray’ın kalkınma analizinde, gelişme öncesi aşamayı temsil eden kırsal toplumlardaki toplumsal tabakalaşma ile kontrol-gücü arasında örülen ilişkiler ağı özünde bütün kırsal toplumlar için aynı kabul edilmiş, yaşanan farklılıkların biçimsel farklılıklar olduğu düşünülmüştür. Söz konusu toplumlarda “kendi kendine yeterli olma” anlayışı hakim yapıyı oluşturmaktadır ve üretim ev içindeki tüketime bağlı

242 Bkz., (228), Kıray ve Hinderlink, a.g.e., s. 225.

243 Kıray, 1973, s. 148.

244 Kıray, *Social Stratification as an Obstacle to Development* isimli çalışmasında saha araştırması yaptığı dört köyü bu bağlamda değerlendirmiş ve bunlardan en az gelişmiş olanında eski güç ilişkilerinin değişiyor olmasına rağmen yerine yenisinin ikame edilmediğini belirtmiştir. Kıray “geçiş aşamasındaki” köyde yeni yükselen zengin toprak sahipleri tarafından kontrol edilen topraksız bir grubun ortaya çıkmasına yol açan kesin bir dönüşüm yaşandığını, “teknolojik olarak” daha gelişmiş olan diğer iki köyde ise teorik olarak, toplumsal sistem feodal toprak beyi-ortakçı ilişkisinden daha geniş boyutlu ticari çiftçilik-sözleşmeli işçilik ilişkisine doğru bir değişim geçirse de başlıca iktidar ilişkilerinin aynen yaşamaya devam ettiğini ifade etmiştir. Bkz., (228), Kıray ve Hinderlink, a.g.e., s. 243.

olarak ortaya konmaktadır. Bu toplumlarda kontrol ve statü arasında hemen hemen bir fark yoktur ve ister ortakçı isterse de küçük toprak sahibi olsun, çiftçinin elde ettiği artı ürün ya toprak beyine ya da vergi biçiminde bürokratik elitin eline geçer. Gelişme bir yandan kırsal toplumla dış dünya arasındaki karşılıklı bağımlılığın yeni bir formunun üretilmesiyle, diğer yandan da yeni bir farklılaşma süreciyle yeni güç ilişkilerine ve yeni bir tabakalaşma yapısının ortaya çıkmasına neden olur.²⁴⁵

Kıray'a göre sanayi öncesi tarım toplumlarının hareket imkanı sınırlı üç temel unsuru (sınıfı), katılımcılarına daha fazla hareket imkanı tanıyan modern sanayi toplumunun üç temel sınıfına doğru evrilmekte ve bu bağlamda kırsal toplumların yapıları dönüşmeye başlamaktadır. Sanayi öncesi feodal toplumun tabakalaşma yapısını, yukarıdan aşağıya doğru, yerel ya da merkezi güç odakları, tüccar ve zanaatkarlar ile köylüler oluşturmaktadır. İlerleyen süreçle birlikte toplumsal tabakalaşma sistemlerinin oluşum biçimleri, toplumsal tabakalaşmanın başlıca aktörleri ve toplum yapısının temel nitelikleri dönüşmeye başlayacak ve yeni görüngülerle karşı karşıya kalacaktır. Sanayi öncesi feodal toplumlarda tarımsal ürün üzerindeki denetime bağlı olarak şekillenen toplumsal tabakalaşma sistemi ve bu sistemin aktörleri sanayi toplumuna doğru gerçekleşen harekete paralel olarak farklılaşacaklardır. Sanayi öncesi feodal bir toplum yapısından sanayiye dayalı modern toplum yapısına doğru bir hareketliliği yaşayan ve bir geçiş dönemine tanıklık eden Türkiye'nin de toplumsal yapısı, tabakalaşma sistemleri ve bu sistemin aktörlerinin sahip olduğu kimlikler bir değişim süreci içerisine girecektir. Türkiye'nin tarımsal toplum yapısını oluşturan üç temel sınıfı, yerel ya da merkezi güç odakları, tüccar ve zanaatkarlar ile köylüler, dış dinamiklerin etkisiyle girilen süreçte farklı biçimler almışlardır.

Kıray, birbirleri ile ilişkileri temelinde Türkiye'nin gelişme seyrini ve toplumsal tabakalaşma yapısını, vurguladığımız üzere, tarihsel bir zeminden başlayarak ele almaktadır. Kıray bu çerçevede Osmanlı'daki toplumsal yapının ve tabakalaşma sisteminin gösterdiği özellikler üzerinde durmuştur. Kıray Osmanlı Devleti'nin tarihte tarıma dayalı son siyasi örgütlenmelerden birisi olduğunu

245 A.g.e., s. 226.

belirtmektedir. Sanayi öncesi aşamaya tanıklık eden diğer feodal toplumlar gibi Osmanlı toplumunun tabakalaşma sistemi de tarımsal servetin üretimine ve denetimine bağlı olarak şekillenmektedir. Osmanlıdaki toplumsal tabakalaşmanın ve toplum yapısının temel unsurları olarak irsi temelde güç kazananlar ve bürokratlar, tüccar ve zanaatkarlar ve de köylüler karşımıza çıkmaktadır.²⁴⁶ Osmanlı imparatorluğunda ilk olarak merkezileşmiş bir yönetim biçimi kendisini göstermektedir. Bu merkezileşmiş yönetim mekanizması içerisinde iletişim ve ulaştırma sistemleri oldukça sağlam kurulmuş ve iktidar sahipleri aynı zamanda bürokrasinin üst düzeylerini de oluşturmuşlardır. Osmanlı toplumsal yapısı içerisinde, bürokrasinin üst düzeylerini elinde bulunduran iktidar sahipleri dışında, merkezi yapının zayıfladığı dönemlerde gün yüzüne çıkan yerel güçler, ortakçı ya da küçük toprak sahibi biçiminde varlık bulan köylüler ve de mamul mal üretimiyle uğraşan tüccar ve zanaatkarlar yer almıştır.

Kıray'a göre gelişme öncesi aşamanın içerisinde üreyen tabakalaşma sistemleri nüfusun çoğunluğunu oluşturan ve tarımsal zenginliğin üretimiyle ilgilenen geniş bir köylü kitlesini bünyesinde barındırmaktadır. Bu toplumlarda tarım en temel zenginlik kaynağıdır. Buna göre, "tarımsal feodal Türkiye'nin toplumsal tabakalaşma piramidinin en altında küçük toprak sahipleri ve fiili olarak kendi toprağında yaşamayan büyük toprak sahiplerinin topraklarını işleyen ortakçılar yer almaktadır."²⁴⁷ Yaşanan makinalaşma, yeni tohum türlerinin yaygınlık kazanması ve benzer tarımsal, ekonomik yeniliklerle birlikte, bu kesimler biçim değiştirmeye başlayacaklardır. Ortakçılar kısa bir sürede ya az bir ücretle iş bulup tarımda ücretli işçi olacaklar, ya da kente göç edeceklerdir. Böylelikle de gecekonduların aktörleri olarak toplum tarihimize kaydolacaklardır.²⁴⁸

Buna karşılık küçük toprak sahipliğinin yaygın olduğu bölgelerde ve buralardaki toprak sahibi köylüler açısından iki temel değişim ve iki yeni güç ilişkisi söz konusu olacaktır. Birincisi, elli dönümden daha az toprağı olan köylüler genelde ciddi bir "çöküş" yaşamış ve gündeme gelen ticari tarım dolayısıyla topraklarını

246 Bkz., (234), Kıray, s. 136-137.

247 A.g.e.,s. 138.

248 A.g.e., s. 138.

elden çıkarmak zorunda kalmışlardır. Bu kesim ya kırdan ya da kentte ücretli işçi durumuna düşmüştür. Geride kalan küçük toprak sahipleri açısından yaşanan değişim ise, kredi ve pazarlama olanaklarının giderek kentteki ticari akışkanlığa bağlı hale gelmesidir. Küçük toprak sahipleri ticari tarıma başladıktan sonra kentteki tüccara gittikçe artan bir oranda bağımlı hale gelecektir. Bu sürece yön veren ticari tarım akışının kendisi olacaktır.²⁴⁹ Bu süreçte kentteki tüccar önemli hale gelecek; tüccarlar yeni atılımlar önünde süreç içerisinde bir engel oluşturacaklar ve oluşan güç ilişkisi ve toplumsal tabakalaşma biçimi içerisinde gelişme süreci sekteye uğrattırılacaktır.²⁵⁰ Kıray, yeni atılımları engelleme mekanizmaları üzerinde sıklıkla durmaktadır. Çünkü Kıray'a göre, gelişmenin sağlanabilmesi ancak bu mekanizmaların kırılabilmesine bağlıdır.

Türkiye toplumunun tabakalaşma sistemi içerisinde oldukça önemli bir konumu işgal eden orta sınıflar da yaşanan dönüşümlerden yakından ve derinden etkileneceklerdir. Tarımsal olmayan mamul malların üretimi ve dağıtım işlevini yerine getiren “tüccar ve zanaatkarlar”ın oluşturduğu kentli eski orta sınıf, yeni unsurların akınına uğrayacak ve eski karakterini kaybetmeye başlayacaktır. Köylerden kentlere akın edenler, eski orta sınıfların çerçevesini çizdiği alanda zanaatkar veya tüccar olarak belirmeye başlayacaklar, fabrika işçilerinden mühendisler kadar farklı meslek ve toplum gruplarının üyeleri orta sınıf çatısı altında toplanacaklardır. Eski orta sınıfın tanımlı konumları bu süreçle birlikte tehlikeye girecektir. “Herkesin kendi görelî konumunu kabul etme” durumundan nitelikli işçiden mühendise, memurlardan, büyük çaplı işletmecilere kadar “herkesin kendisini orta sınıf saydığı” bir duruma geçilmektedir.²⁵¹

Kıray, daha ziyade savaş sonrası dönemle birlikte bu dönüşümlere tanıklık eden orta sınıfın gösterdiği özellikler üzerinde de durmuş ve bu noktada gelişme süreci karşısındaki konumunu sorgulamak istemiştir. Orta sınıf yeni biçimiyle gelir ve eğitim bakımından birçok farklı grubu bünyesinde barındırmakta ve bundan dolayı sınıf içerisinde öne çıkmanın yolu olarak, tüketim, eğitim ve “kendi kendinin patronu

249 A.g.e.,s. 138.

250 Kıray, 1969, s. 142.

251 A.g.e.,s. 142.

olmak” gibi bazı unsurlar ön plana çıkmaktadır. Tüketim bu noktada orta sınıf içerisinde bir hareketlilik olarak algılanmakta ve takdir görmektedir. Orta sınıf içerisinde eğitim de oldukça önemsenecektir. Eğitimin, modern sanayi koşullarına paralel olarak biçimlenen pratik yararı yanında, bir seçkinler grubuna aidiyet imkanı sağlaması dolayısıyla da simgesel bir faydası olduğu düşünülmüştür. Aynı şekilde “kendi kendinin patronu olma”, bağımsızlık anlayışının da saygınlık uyandırması dolayısıyla küçük işletmelerin sayıları bir hayli artmış ve bu durum ciddi anlamda bir ortaklığı şart koşan büyük ölçekli işletmelerin ortaya çıkmasına engel olmuştur²⁵² ki bu da gelişme sürecini yavaşlatıcı bir unsurdur.

Yine bu bağlamda ülkenin politika sahnesinde şu ya da bu biçimde rol almak da bu sınıf içerisinde bir hareketlilik ve saygınlık göstergesi halini almış ve ticari itibar kazanmak adına kullanılmıştır. Kıray’a göre politik kanal toplumsal tabakalaşma sisteminde yukarıya doğru sivrilmenin dolaysız bir aracı olarak algılanmıştır. Orta sınıf bu süreçle birlikte işlevsel bir toplumsal kesim olmaktan ziyade şekilci bir kitle haline dönüşür ve dönüşümü yönlendirebilecek ve gelişme sürecinin önünü açacak bir dinamizm oluşturamaz.

Kıray’ın yaklaşımında, sahip olunan toplum yapısının ve toplumsal tabakalaşma sistemini oluşturan unsurların farklılaşması dış dinamiklere bağlı olarak açıklanmaktadır. Buna göre Osmanlı toplum yapısının da değişme nedeni dış etkidir. Osmanlı on altıncı yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar yaşadığı değişimden fazlasını on dokuzuncu yüzyılda yaşamıştır. Yirminci yüzyılla birlikte ve özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra bu değişimin hızı giderek artmıştır. Kıray’a göre toplum yapısını dönüştüren bu süreç toplumsal alanda bir karmaşa yaratmayacak, eski ile yeni arasında aracı işlevini yürütecek *tampon mekanizmalar* gün yüzüne çıkacaktır. Böylelikle geçiş sürecini yaşayan toplumlar da toplum olmanın doğası gereği dengeli ve işlevsel bir bütün olarak kendilerini sunacaktır. Kıray’a göre Türkiye’deki gibi geçiş süreçlerine tanıklık edilen anlar ve durumlar “normal” tanımının içerisinde yer almaktadır. Türkiye bir geçiş toplumu durumundadır ve bu durumdaki bir toplum diğerleri gibi bu aşamayı belli bir denge içerisinde aşacaktır.

252 Kıray, 1973, s. 153.

Toplumsal yapı içerisinde eski ile yeni arasındaki ilişkide toplumsal bütünlüğün sağlanması için birçok tampon kurum ve ilişki oluşturulacaktır. Bu yaklaşımı Kıray'ın toplumsal alanın tüm unsurları ile ilgili değerlendirmelerine yaymak mümkündür.²⁵³ Bu düşüncenin altında Kıray'ın dönemin önde gelen Amerikan sosyoloji yaklaşımı olan yapısal işlevselci akımdan önemli izler taşıması ve bu bağlamda karşısındaki toplumu, dengeli ve işlevsel bütünlüğü olan bir sistem olarak görmesi yatmaktadır. Kıray zaman zaman bu sosyolojik çerçevenin bazı yaklaşımlarını eleştirmişse de, önemli oranda bu çerçeveden beslenmiştir.

Hızlı değişim süreçlerinde ortaya çıkan ve ne eski yapılara ne de yeni yapılara dahil olan ve de toplumda bütünleşmeyi sağlayan kurum ve ilişkiler tampon kurumları oluşturmaktadır.²⁵⁴ Örneğin kırsal toplum örgütlenmelerinin dönüşümü ile birlikte bu örgütlenmeye şahit olunan bazı bölgelerde eski “toprak sahibi – köylü” ilişkisi yerini “köylü – tüccar” ilişkisine bırakmış ve bu ilişki, değişmeye başlayan düzenin gündeme getirdiği ihtiyaçları karşılayacak yeni kurumlar oluşana dek, bir tampon kurum işlevi görmüştür. Bunun sonucunda toplumsal yapıda yeni bir “konfigürasyon ve görece bir denge durumu” yaratılmış olacaktır.²⁵⁵

Kıray kırsal yerleşim birimlerinde yaptığı araştırmalar sonucunda, Türkiye'deki kırsal toplum örgütlenmesinin bir gelişme süreci içerisine girdiğini, bu gelişme sürecini yaşarken bir yandan eski unsurların bazılarını bünyelerinde sakladıklarını bir yandan da yeni değer yapılarına tanıklık ettiklerini belirtir. Ancak kalkınmanın

253 “Görel olarak daha hızlı ve daha şumullü değişme hallerinde, her iki temel yapıda da görünmeyen, fakat oluşum içerisinde beliren ve bütünleşmeyi mümkün kılan kurumlar ve ilintiler ortaya çıkar ya da eski müesseseler yeni fonksiyonlar kazanır. Bu hal, sosyal yapının her müessesesi, ilintisi ya da bunlarla ilgili değerlerin hepsinin aynı anda ve aynı hızla değişip, aynı süre içerisinde yeni bir yapı haline gelmemesinden doğar. Değişmenin buhransız olmasını sağlayan, çözümlenin önüne geçen ve her iki sosyal yapıya da ait olmayan bu yeni beliren müesseseler, ilintiler, değerler ve fonksiyonları biz ‘tampon kurum’ terimi ile ifade ediyoruz. Bu ‘tampon mekanizmalar’ sayesinde, soyal yapının çeşitli yönleri birbiri ile bağlanır, fonksiyonel bütünlük parçası olmayan taraf kaybolur. Bu şekilde toplumun orta hızda bir değişme oluşumunda da görel bir denge halinde kalması mümkün olur.” Mübeccel B. Kıray, EREĞLİ, AĞIR SANAYİDEN ÖNCE BİR SAHİL KASABASI. Devlet Planlama Teşkilatı Yay., Ankara, 1964, s. 7.

254 A.g.e., s. 7.

255 Bkz., (229), Kıray, s. 101.

dolaysız sonucu olarak toplumsal alanda karşılaşılmaması umulan, değişimi yaşayan insanların yaşam standartlarındaki yükselişin ve gelişim düzeylerindeki artışın yeterince gerçekleşmediğini belirtmektedir. Kıray bunun nedeninin toplumdaki güç ilişkilerine ve değişim süreci ile birlikte gündeme gelen genel güvensizlik haline bağlamaktadır. Söz konusu güvensizlik hali ancak, güvenlik gereksiniminin karşılandığı toplumsal kurum ve insan ilişkileri ile aşılabılır görülmektedir. O nedenle bu tarz (tampon) toplumsal kurum ve insan ilişkileri değişimin şeklini ve yönünü belirlemede önem kazanacaklardır. Kıray'a göre adı geçen kurum ve ilişkiler içerisinde en önemlileri toplumsal tabakalaşma ve iktidar mekanizmalarıdır.²⁵⁶ Eğer toplumsal tabakalaşma yapıları kendilerini değişimin yönüne göre uyarlayabilirlerse, bu işlevi yerine getirebilirler. Eğer bu yapılar değişimin bir anında elde ettikleri kazanımlardan daha sonrasında vazgeçmek istemezler ve değişime direnirlerse, toplumsal alanda karşılaşılan yeni görüngüler dolayısıyla ihtiyaç duyulan güvenlik gereksinimini karşılayamazlar.

Kalkınma sürecindeki toplumsal yapıda yeni bir dengenin ve bütünleşmenin sağlanması buna bağlı olarak da gerginliğin azaltılması, yeni ilişki ve mekanizmaların oluşturulması gerekmektedir. Kıray'a göre eğer değişen yapıda yeni güvenlik mekanizmaları ortaya çıkmazsa ve değişen toplum yapısının bütünleşmesi sağlanmazsa toplumsal kalkınma birçok açıdan zarar görecektir. Bununla birlikte, güvenlik mekanizmalarının yavaş evrilmesi de yine endüstri öncesi bir sosyo-ekonomik yapıdan, modern sanayiye dayalı kentleşmiş bir yapıya geçilmesi önünde ciddi bir engel niteliğindedir.²⁵⁷ Kıray, kalkınma ile ilgili analizlerinde yapısal uyumun önemine sıklıkla vurgu yapmış ve kalkınmanın gerçekleştirilmesinin yapısal uyumun gerçekleştirilmesine bağlı olduğu ifade edilmiştir.²⁵⁸

Kıray kentleşme sorunu ile ilgili olarak da önemli çalışmalar yapmış ve bu çalışmaların merkezine kentleşme ve sanayileşmeyi aynı oluşumun iki yönü olarak kabul eden bir yaklaşımı yerleştirerek²⁵⁹ gelişme konusunu gündeminde tutmaya

256 A.g.e., s. 99.

257 A.ge., s. 105.

258 Bkz, (220), Kıray, s. 50.

259 Bkz., (253), Kıray, s. 8.

devam etmiştir. Kıray kentleşme ile ilgili olarak yaptığı çalışmalarda, kentleşme süreçleriyle birlikte toplumsal ve ekonomik değişimlerin niteliğini incelemeyi amaç edinmiş, “feodal yerleşme düzeninden modern yerleşme düzenine geçen” kentsel örgütlenmelerin karşılaştıkları sorunları ele almıştır.²⁶⁰ Kıray bu bağlamda insanlararası ilişkileri çeşitli yönleriyle ele almakta ve toplumsal değişme ve gelişme ile birlikte kurumsal gelişme ve örgütlemeyi incelemektedir.²⁶¹ Kıray’a göre kentte esas dönüşüm ve sorunlar on dokuzuncu yüzyıldan sonra gündemimize girmiştir. Kentte eski ve yeni iş yapıları arasında ikili bir yapı oluşmuştur. Kıray kentleşme süreçleri ile ilgili çalışmalarında bu ikili yapının görünümleri üzerinde durmuştur. Kıray’a göre Türkiye’de “milli mücadele kadar şuurla yürütülen bir milli ticaret ve milli bankacılık mücadelesi” sonrasında söz konusu ikili yapı önemli oranda kaybolmaya başlamışsa da, iş hayatının toplumsal yapısı tam olarak da modernleşmemiştir.²⁶² Kıray kentleşme ile ilgilenirken inceleme alanı olarak geçiş sürecindeki kentsel yapıları almış ve Türkiye’nin kayda değer kentsel mekanlarının da bu geçiş sürecini yaşadığını ifade etmiştir. Kıray daha ziyade bu dönüşümün nasıl oluştuğu ve kent merkezindeki mekana bunun nasıl yansıdığını araştırma konusu yapmıştır.²⁶³

Kıray Örgütlemeyen Kent İzmir isimli çalışmasında İzmir’in bir kent olarak gelişimini tarihsel arkaplanı ile ele almakta, kentin değişen bölge ilişkilerini, ulaşım ve haberleşme kapasitesini, ticari düzenini, nüfus yapısını ve kentteki merkezi iş alanlarını incelemektedir. Kıray öncelikli olarak kentteki bu unsurların bir yüzyıl önceki durumunu ele almakta, onların tarihsel temellerini araştırma konusu yapmaktadır. Kıray daha sonra, gelişme sürecine paralel olarak kentte farklılaşan yapılar üzerinde durmakta ve yeni bölgesel bütünleşme, ulaşım, haberleşme ve merkezi iş alanları ile ilgilenmektedir. İşportacılar, esnaflar, ticaret ve sanayi odalarına kayıtlı kurumlar, yeni sanayi türleri ve milli bankacılık gibi iş hayatının

260 “Modern Şehirlerin Gelişmesi ve Türkiye’ye Has Bazı Eğilimler”, iç., KENTLEŞME YAZILARI. Mübaccel B. Kıray Toplu Eserleri 2, Bağlam Yay., İstanbul, 1999, s. 18.

261 Mübaccel B. Kıray, ÖRGÜTLEMİYEN KENT: İZMİR. Sosyal Bilimler Derneği Yay., Ankara. 2. bsk., Bağlam Yay., İstanbul, 1998, s. 11.

262 A.g.e., s. 15.

263 A.g.e., s. 17.

“yeni” unsurları üzerinde duran Kıray, bu yeni toplumsal gerçekliklere tanıklık eden kenti “yarı gelişmiş bir metropolitan merkez olarak nitelendirmektedir.”²⁶⁴

Kıray, çalışmasında aslında sanayi öncesi dönemin bir kenti olan İzmir’in hangi şartlarda ve ne tür oluşumlarla bugünkü “azgelişmiş bir metropolitan kent”e dönüştüğü sorusuna cevap aramakta ve bu süreci resmetmeye çalışmaktadır. Kıray’a göre sanayi öncesi İzmir kentinin bütünleşme şekli, dengeli bölge ilişkileri ve İzmir’in bölgedeki işlevi “dış dinamik”lerle dönüşmeye başlamış ve on dokuzuncu yüzyılın sonu ile birlikte yeni bir aşamaya ulaşılmıştır. Ulaşımında ve haberleşmede gündeme gelen yeni teknolojilerle tarımsal artık ürünün oldukça önemli bir kısmı yoğun dış ticaretle dışarı aktarılmaktadır. Tarımsal artık ürünün kontrolü devletin elinden çıkmış, dışa dönük ve dışa bağımlı ekonomik kurumlara geçmiştir. Bu süreçte eski teknoloji ve ilişkiler yeni duruma uyum sağlamış ve yeni *tampon roller* edinmişlerdir.²⁶⁵ Yaşanan dönüştürücü süreçle birlikte, bir yandan artı ürünün kontrolü devletin elinden çıkıp dış bağlantıları olan yeni ekonomik kurumlara geçerken, diğer yandan tarımsal olmayan ürünler ve faaliyetler eski idare mekanizmalarının yani devletin elinde kalmaya devam etmiş ve kısmi değişiklikler dışında eski ilişki biçimleri sürdürülmüştür. Bu ikili “kontrol ilişkisi” dolayısıyla şehirde ikili bir yerleşme yapısı kendisini göstermiştir.²⁶⁶

Kıray bir model olarak incelemeye çalıştığı İzmir’in ve dolayısıyla da Türkiye’de dönüşen kentsel yapıların sanayi öncesinin kenti ile bir alakasının kalmadığını ifade etmiştir.²⁶⁷ İzmir azgelişmiş bir büyük şehir durumundadır ve “her sanayiye dayalı modern bir şehir yapısına geçen toplum için” geçerli olan özellikleri bünyesinde barındırmaktadır.²⁶⁸ Görüldüğü gibi Kıray’ın kentleşme ve kentsel dönüşümle ilgili yaklaşımı sanayi-öncesi ve sanayi toplumları ayırımında temellenmekte ve kentsel gelişmeyi sanayileşmenin, sanayi toplumunun bir gereği

264 A.g.e., s. 60.

265 A.g.e., s. 99.

266 A.g.e., s. 99-100.

267 A.g.e., s. 100. “... sınırlı kalmış ileri teknoloji ve örgütlü sanayi, buna karşılık geniş çapta küçük imalat ve ticaretle, buna uygun gene sınırlı gelişmiş örgütlü haberleşme ve ulaşım tarzı şimdiki azgelişmiş bir büyük şehir durumundaki İzmir’i oluşturmaktadır.” Aynı yer.

268 A.g.e., s. 105.

saymaktadır. Ancak Kıray'a göre eski kentsel biçimlerden yeni kentsel yapılara doğru yaşanan hareketin bazı anlarında iki biçimin de etkileri ve izleri toplumsal alanda birlikte varolabilir. Başka bir deyişle, geleneksel, sanayi öncesi kentsel örgütlenmenin bazı unsurları, sanayi toplumu kentine geçişte varlığını korumaktadır. Ya da toplumsal bütünlüğün korunması noktasında bu geçiş sürecinde bazı ara formlar üretilebilir ve tampon mekanizmalar gün yüzüne çıkar. Kıray bu bağlamda 1970'lerin İzmir'ini "az gelişmiş bir metropol" olarak değerlendirmekte ve bu formülasyonu da genelde Türkiye'nin kalkınma süreçlerine özeldir de dönemin Türkiye'sinin kentsel süreçlerine ilişkin yaklaşımını özetlemektedir.

Belirtildiği gibi Kıray, yarı feodal bir toplum biçiminden "modern, sanayileşmiş ve kentleşmiş" bir toplum yapısına doğru seyir halinde olduğuna inandığı Türkiye'nin karşı karşıya olduğu kırsal kalkınma süreci ile yakından ilgilenmiş ve bu sürecin gelişme açısından merkezi bir önem taşıdığına inanmıştır. Kıray bu bağlamda 1960'lı yıllarla birlikte Türk siyasal ve toplumsal hayatının önemli görüngülerinden birisi haline gelen kalkınma planları ile ilgilenmiş ve kırsal alanların dönüşümüne sistemli bir biçimde katkıda bulunulmasının gerekliliğine vurgu yapmıştır. Kıray, Türkiye gibi yarı feodal ya da bir geçiş aşaması yaşayan toplumların kalkınması planlı bir süreç eşliğinde düzenlenmelidir. Kıray'a göre kalkınma planlarına düşen, Türkiye'nin tarımsal yapılardan modern yapılara doğru yaşadığı "geçiş"i hızlı, az zahmetli ve kontrollü bir biçimde tamamlamasına yardımcı olmaktır. Kıray'a göre, feodal ya da modern öncesi toplumların organik ve tarımsal önceliklere dayalı bir yapıya sahip olmaları dolayısıyla, toplumsal yapı değişikliklerinin sağlanabilmesi için çeşitli yapısal dönüşümlerin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu ana yapı değişikliklerin gerçekleştirilmesi sürecinde ise planlama çabaları oldukça önemli işlevler üstlenebilecektir. Bu çerçevede Kıray'a göre planlama çabaları etrafında ilk olarak yapılması gereken, toplumun geçirdiği dönüşümlerin doğru belirlenmesi, sahip olduğu yapının ortaya konulmasıdır. Bunun akabinde ise, "hızlı ve düzenli değişimler" için üretilecek politikalar saptanmalıdır.²⁶⁹

269 Mübeccel B. Kıray, "Türkiye'de Köy ve Köylü Sorununa Kalkınma Planlarının Yaklaşımı", iç., SEÇME YAZILAR. Mübeccel B. Kıray Toplu Eserleri 5, Bağlam Yay., İstanbul, 1999, s. 66.

Mübeccel Kıray'ın toplum değerlendirmesinde sanayileşmiş bir topluma giden yolda geride kalmış olmak başlıca tartışma alanlarından birisini oluşturmaktadır. Kıray'a göre, sanayi toplumları ile sanayileşememiş toplumlar, çağdaş dünyada toplumlararası sahnenin iki temel bileşenidir. Bu iki toplum biçimi arasında on dokuzuncu yüzyıldan itibaren oluşan farklılaşma sanayileşememiş toplumlar açısından birçok sorunun ortaya çıkmasına yol açmış ya da bu toplumların zaten yaşayageldiği sorunlar bu dönemden itibaren açık bir biçimde kendisini göstermeye başlamıştır. Bu anlamda gelişmiş toplumlarla gelişmemiş toplumlar arasındaki uçurumun kapatılması oldukça önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

On dokuzuncu yüzyıldan bu yana yaşanan ve İkinci Dünya Savaşından sonra hızlanan bir süreç içerisinde gelişmemiş toplumlar gelişme yolunda yürümeye başlamışlar ve “gelişmekte olan toplumlar” olarak adlandırılır olmuşlardır. Özetle, Kıray gelişmekte olan bir toplumun içerisinde bakarak, içerisinde bulunduğu toplumdaki iktidar ilişkilerini, tabakalaşma sistemlerini, gelişmenin önünü açan ya da ona direnen toplumsal mekanizmaları, toplumsal güvenlik ihtiyacını, kentleşme ve sanayileşme süreçlerine bağlı olarak toplumsal yapıda meydana gelen değişimleri, bu değişimlerin halihazırdaki ve potansiyel yönelimlerini ortaya koymak istemiştir. O bu amaçla, Ege bölgesi, ülkenin güney kesimleri ve Karadeniz yöresinin belli bölümlerinde incelemeler yapmış, buralarda yaptığı saha çalışmalarında elde ettiği verilerden hareketle adı geçen tartışma alanları ile ilgili çıkarımlarda bulunmuştur. Kıray sosyoloji anlayışını da bu bağlamda biçimlendirmiştir. Gelişmekte olan ülkelerdeki sosyolojik ilginin, toplumun gelişmesi, gelişme süreçlerinin topluma yansıyan yönleri, gelişmenin toplumsal dayanakları problemleri etrafında ampirik çalışmalara yönelmesi gerektiği anlayışını savunmuştur. Kıray bu anlamda sosyolojinin üzerine düşenin 1945 sonrasında yaşanan dönüşümleri anlamlandırmak ve bu dönüşümün sağlıklı bir biçimde gerçekleştirilmesini sağlamak olduğunu düşünmektedir. Ona göre yaşanan hızlı toplumsal değişmeye bağlı olarak sosyolojinin rolü de değişmiştir.²⁷⁰

270 “Çoğulcu, farklılaşmış ve yeniden örgütlenmiş toplumsal yapı yeni bilgi gerektirir ve bu bilgiyi sağlayacak koşulları zorlar. Türkiye bu aşamaya 1960'ların ortasında ulaştı. Bu aşamada herşey değişirken, yeni bir sosyoloji, yani değişen, kendine has özellikler edinen, toplumsal ilişkileri

Kıray dünyada evrensel yönelimli bir modernleşme/gelişme sürecinin işlediği düşüncesinden hareketle Türkiye'nin de bir biçimde bu sürecin bir parçası olduğu sonucuna varmıştır. Ancak Türkiye, ilerleyen bu sürecin bir yerinde bulunmakla birlikte hala gelişme bakımından yetersiz bir konumdadır. Türkiye'nin az gelişmiş ya da gelişmekte olanlar safında yer almasının ve sahip olduğu tarımsal yapıları sağlıklı bir biçimde dönüştüremeyip, tarımsal kalkınmayı yeterince gerçekleştirememesinin nedeni, toplumsal alandaki iktidar yapılarının ve toplumsal tabakalaşma biçimlerinin dönüşümünü tamamlayamamasıdır. Kıray, bir toplumun sahip olduğu değerler dolayısıyla kalkınamayacağı tezinin karşı çıkmakta ve bu tezin Türkiye toplumu için kesinlikle geçersiz olduğunu öne sürmektedir. Çünkü Kıray'a göre gelişme evrensel bir süreçtir ve toplumsal yapılar, dışarıdan esen değişim rüzgarlarının etkisiyle gelişme sürecine dahil olurlar.

Ancak Kıray bu noktada yapısal değişimin önemine vurgu yapmakta ve toplumsal alanın çeşitli birimlerinde görülecek tek tek iyileştirmelerden ziyade, toplumsal alanın tümünü kuşatacak niteliksel dönüşümlerle gelişmenin sağlanabileceğine inanmaktadır.²⁷¹ Kıray bu bağlamda kentleşme, sanayileşme, modernleşme yönünde yaşanacak niteliksel bir dönüşümle gelişmenin sağlanabileceğini düşünmektedir.

Kıray'ın düşüncesinde, toplum olmak başlı başına bir denge durumunda olmayı ve işlevsel bir bütün oluşturmayı gerektirdiğinden, bu anlamda bir geçiş süreci yaşayan Türkiye'nin de bu denge durumunu yitirmediği ve tampon mekanizmalarla toplumsal yapının rehabilite edildiği savunulmaktadır. Kıray'a göre Türkiye gelişme sürecine dahil olabilir. B gelişmenin temelinde, tarihsel olarak tarımsal yapı ve ilişkilerin belirleyiciliği söz konusu olduğundan, tarımsal alandaki güç ilişkilerinin ve toplumsal tabakalaşma sistemlerinin dönüşmesi, başka bir deyişle, tarımsal bir kalkınmanın başarılması yer almaktadır.

açıklayan yeni bir bilgi gereksinimi ortaya çıktı. Değişme sürecini yönlendirecek ve kontrol edecek daha güvenilir bilgi, hem yeni oluşan elit, hem de bunlara etkileşen dış değişme çevreleri için önem kazandı." Bkz. Mübeccel B. Kıray, "Toplum, Bilgi ve Türkiye", TÜRKİYE'DE SOSYAL BİLİM ARAŞTIRMALARININ GELİŞİMİ. Der., Sevil Atauz, Türk Sosyal Bilimleri Derneği Yay., 1986, s. 191.

271 Bkz.; (220), Kıray, s. 52-53.

Ancak Kıray, 1990'lara geldiğinde, Türkiye'nin 1950'li yıllarla birlikte tutturduğu kalkınma trendinin devam edemediğini²⁷² ve bu nedenle ciddi açmazlarla karşı karşıya geldiğini belirtmektedir.²⁷³ Kıray bu sürecin sağlıklı bir biçimde sürdürülememesinin geleneksel elit tavrı gösteren Türkiyeli siyasetçilerin başarısızlığı olduğu kanaatini taşımakta ve siyasetçileri bir kere başlayan bir değişimin önünde durmakla suçlamaktadır. Kıray'a göre denge geriye giderek oluşturulamaz, çünkü değişme süreci bir kere yürümeye başlamıştır.²⁷⁴ Bu noktada yapılması gereken değişim sürecine ayak uydurmak ve bu sürecin gereklerini yerine getirmektir.

4.4. Cavit Orhan Tütengil'de Azgelişmişlik ve Kalkınma Sorunu

Cavit Orhan Tütengil 1950 sonrası Türk sosyolojisinin en önemli simaları arasında yer alan bir diğer düşünürdür. Tütengil ağırlıklı olarak, toplumsal değişme, azgelişme ve Batılılaşma konuları üzerinde çalışmış, bunların yanında köy, kentleşme, göç meselesi, basın tarihi, toplumbilimlerinde yöntem sorunu gibi çalışma alanlarında da çeşitli eserler vermiştir.

Tütengil'in kalkınma konusunu işleyiş biçimi, en açık biçimde onun toplumsal değişme ve azgelişme analizlerinde göze çarpmaktadır. Tütengil, toplumların değişim süreçleri ile, gerek kuramsal düzeyde gerekse de pratik karşılıkları bağlamında ilgilenmiş ve içerisinden çıktığı toplumun yaşadığı azgelişme sürecinin çerçevesini çizmeye çalışmıştır. Tütengil, yaklaşımının olgunlaşmaya başladığı yıllar olan 1960'lardan itibaren azgelişme konusuyla ilgilenmiş²⁷⁵, bu sorunun farklı yönlerine ilgi duymuştur. Bu bağlamda Tütengil kuramsal açıdan azgelişme

272 Bkz., (52), Kıray, s. 24.

273 Kıray günümüzde %45'ten fazla insanın toprağa bağlı olduğunu ve küçük işletmecilerin her yeri sardığını ifade ederek bu durumun gelişme sürecimiz önünde ciddi bir açmaz olduğunu belirtmektedir. A.g.e., s. 24.

274 A.g.e., s. 26.

275 Tütengil'in bu süreçte yaptığı çalışmalar şunlardır. Bu çalışmalar birbirinin devamı niteliğinde olup bir sonraki çalışma bir öncekinin geliştirilmiş hali biçimindedir. "Azgelişmiş Ülkelerin Toplumsal Yapısı" 33 s; 1962 Azgelişmiş Ülkelerin Toplumsal Yapısı, 50 s; 1966 Azgelişmiş Ülkelerin Toplumsal Yapısı, 110 s; 1970 Azgelişmenin Sosyolojisi, 191 s.

konusundan²⁷⁶ köy ve köyden kente göç sorununa²⁷⁷, basının gelişim seyrinden²⁷⁸, Türkiye'in karayollarına²⁷⁹ kadar bir dizi konuyla ilgilenmiştir.

Tütengil'in genel yaklaşımı Batılılaşma paradigması içerisinde kimlik kazanmış, Cumhuriyet sonrasında Kemalist bir form tarafından temsil edilen Batılılaşma politikası ve zihniyeti Tütengil tarafından temel hareket noktası olarak alınmıştır. Tütengil içerisinde yaşadığı toplumun modernleşme karşısındaki konumunu sorgulamakta ve gelişme sürecinde Türkiye toplumunun yerini belirlemek amacı gütmektedir.

Türkiye'nin içerisinde bulunduğu durumun doğru belirlenip, saptanması gerekmektedir. Tütengil, Türkiye'nin gelişme süreci içerisinde az gelişmişler safında yer aldığını ve gelişme yönünde seyrettiği için bir geçiş aşaması yaşadığını düşünmüştür. Tütengil toplumsal kalkınma amacını benimsemekte ve bu amaç doğrultusunda hem kuramsal olarak hem de Türkiye'deki görünümleri açısından az gelişmişlik sorununa eğilmektedir. Tütengil öncelikli olarak az gelişmişliğin gösterdiği özellikleri tespit ederek işe başlamıştır. Tütengil'e göre az gelişmiş toplumlarda herşeyden önce toplumsal, ekonomik ve kültürel alanlarda ikili yapılar, dualist örgütlenme biçimlerine rastlanmaktadır. Toplumsal alanda yarı feodal bir düzenle modern yaşama isteği arasında, ekonomik alanda pre-kapitalist bir dünya ile kapitalist dünya zihniyeti arasında ve kültürel alanda ise teokratik ve gelenekçi tavır alışlarla akılcı ve laik algılayış arasında önemli karşıtlıklar yaşanmaktadır.²⁸⁰ Gelişmiş ülkeler çok öncelerden bu çatışmaları yaşamış ve bugün denge durumuna kavuşmuşlardır. Buna karşılık az gelişmiş ülkeler henüz geçiş aşamasındadırlar ve bu

276 Cavit Orhan Tütengil, AZGELİŞMENİN SOSYOLOJİSİ. İÜİF. Yay., İstanbul, 1970.

277 Cavit Orhan Tütengil, TÜRKİYE'DE KÖY SORUNU. Kitap Yay., İstanbul, 1969; Cavit Orhan Tütengil, KÖY SORUNU VE GENÇLİK. Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı Yay., İstanbul, 1967; Cavit Orhan Tütengil, KÖYDEN ŞEHİRE GÖÇ MESELESİ. İ.Ü.İ.F. Türkiye Köy ve Şehir Sosyolojisi Merkezi Yay., İstanbul, 1963.

278 Cavit Orhan Tütengil, DİYARBAKIR BASINI VE BÖLGE GAZETECİLİĞİMİZ. İ.Ü.İ.F.G.E. Yay., İstanbul, 1966; Cavit Orhan Tütengil, YENİ OSMANLILARDAN BU YANA İNGİLTERE'DE TÜRK GAZETECİLİĞİ (1867-1967). İ.Ü.İ.F.G.E. Yay., İstanbul, 1969.

279 Cavit Orhan Tütengil, İÇTİMAİ VE İKTİSADİ BAKIMDAN TÜRKİYE'NİN KARAYOLLARI. Elif Yay., İstanbul, 1961.

280 Bkz., (275), Tütengil, 1966, s. 69 ve bkz., (276), Tütengil, s. 129.

toplumlarda eskinin görünümüleri ve savunucuları ile yeniye isteyenler arasında bir çatışma ortamı canlılığını korumaktadır. Tütengil, Karl Popper'ın kavramsallaştırmasını kullanarak az gelişmiş ya da geçiş süreci yaşayan ülkelerde *açık toplumla kapalı toplumun* bir arada bulunduğunu zikretmektedir.²⁸¹ Tütengil'e göre bu çatışma olayı Tanzimattan bu yana Türkiye'nin toplumsal ve kültürel alanlarında kendisini bariz bir biçimde ele vermektedir.²⁸² Geçiş aşamasındaki toplumlarda geleneksel unsurlarla çağdaş yapılar bir arada bulunmakta ve ikili yapılar vücuda gelmektedir.²⁸³

Tütengil'e göre az gelişmişliğin bir diğer özelliği, haberleşme ve ulaşımdaki gelişmeler, okur yazarlık oranındaki artış, eğitim ve öğretimin görece düzelmesi ve aydınların kitlelere bilinç taşıması süreçleri sonucunda, az gelişmişliği yaşayan ülkelerin çok hızlı bir toplumsal değişim yaşıyor olmalarıdır.²⁸⁴ Tütengil'e göre uzun süren bir durgunluk evresinden sonra hızlı bir değişim sürecine girilmektedir. Bu süreç özellikle savaş sonrası dönemde tırmanışa geçmiştir.

Tütengil'in az gelişmişlik durumuna atfettiği bir diğer özellik, toplumsal alanlarda karmaşık süreçlere, içe içe girmişliklere ve girift ilişkilere tanıklık edilmesidir.²⁸⁵ Az gelişme olgusu tarihsel olarak biriken hastalıkların bir ürünü olarak karşımıza çıktığından, söz konusu hastalıklar arasındaki neden sonuç ilişkileri girift toplumsal süreçlerin gün yüzüne çıkmasına neden olmaktadır.²⁸⁶ Tütengil bu bağlamda ekonomik nedenler dışında kültürel ve toplumsal faktörlerin de önemli hale geldiğini ve az gelişme süreçlerinin yansımalarını açıklamakta işlevsel olduklarını öne sürmektedir. Tütengil problemin önemli bir yanıyla zihniyet meselesi olduğunu söylemektedir.²⁸⁷ Az gelişmiş ülkelerdeki gelişme süreçlerinde iktisadi

281 A.g.e.,s. 131.

282 A.g.e.,s. 129. Tütengil bu çatışmanın doğurduğu sorunların ancak gelişmenin bütünüyle gerçekleştiği bir denge durumunda aşılacağına inanmaktadır. A.g.e.,s. 130.

283 A.g.e.,s. 122.

284 A.g.e.,s. 130.

285 A.g.e.,s. 131.

286 A.g.e.,s. 131.

287 A.g.e.,s. 131-132.

mekanizmaların öncü bir rol üstlenmesinin pek mümkün olmadığını söylemekteydi.. Tütengil'e göre az gelişmiş ülkelerdeki "iktisadi kalkınma kanunları"nın işleyişi gelişmiş ülkelerdekilerden farklıdır.²⁸⁸ Az gelişmiş ülkelerde gelişmenin öncüsü olarak özel teşebbüs değil devlet ön plana çıkmakta, gelişmiş ülkelerde iktisadi gelişmeyi doğuran yeni buluş ve tekniklere az gelişmiş ülkelerde rastlanamamakta, bunun yerine gelişmiş ülkelerde kullanılan ve modası geçmiş teknikler aktarılmaktadır. Gelişmiş ülkelerde işleyen arz temeline dayalı bir iktisadi kalkınma söz konusu iken, az gelişmiş ülkelerde talebin biçimlendirdiği bir arz dengesi oluşmakta, dolayısıyla da az gelişmiş ülkelerde tüketim üretimin önüne geçmektedir.²⁸⁹

Tütengil az gelişmiş toplumları gelişmiş toplumlardan ayırırken ya da az gelişmenin ölçütlerini belirlerken ayırdedici bazı sosyo-kültürel, ekonomik ve toplumsal ölçüler üzerinde durmuştur. Tütengil'e göre, az gelişmişlik durumuna ait olan yedi sosyo-kültürel ölçüt söz konusudur. Birinci ölçüt, *beslenme yetersizliği*dir.²⁹⁰ Tütengil, dünya ülkelerini, "düşük kalori ülkeleri" ve "yüksek kalori ülkeleri" olarak ayırmanın olanaklılığı²⁹¹, az gelişmiş ülkelerde gıda kalitesinin düşüklüğü, hayvani proteinli maddelerin tüketimindeki azlık gibi nedenlerin varlığı dolayısıyla²⁹² beslenme yetersizliğinin az gelişmenin önemli bir niteliği ya da görünümü olarak gösterilebileceği kanaatindedir. Tütengil'e göre az gelişmiş ülkelerdeki beslenme, kişi başına düşen kalori miktarının düşük olduğu, genellikle beslenmenin ana maddesinin kısıtlı besin maddelerinde toplandığı, proteinli maddelerin büyük çoğunluğunun bitkisel proteinli maddeler tarafından karşılanmakta olduğu bir beslenme biçimidir.²⁹³

Az gelişmeyi niteleyen ikinci sosyo-kültürel ölçü, *okur-yazar olmama* durumudur. Gelişmiş ülkelerle az gelişmiş ülkeler arasında okur-yazar oranı açısından

288 A.g.e.,s. 133.

289 A.g.e.,s. 132.

290 A.g.e.,s. 34.

291 A.g.e.,s. 35

292 A.g.e.,s. 36.

293 A.g.e.,s. 41.

ciddi farklar bulunmaktadır.²⁹⁴ Aynı şekilde yüksek öğrenim gören gençlerin oranı az gelişmiş ülkelerde, gelişmiş ülkelere oranla oldukça düşüktür.²⁹⁵ Az gelişmiş ülkelerde en temelde ulusal gelirden eğitim ve öğretim için ayrılan miktar yeterli olmamakta, öğretmen, okul vb. kurumsal ihtiyaçlar karşılanamamakta, sömürge mirası dolayısıyla iki dillilik eğitimin maliyetini yükseltmektedir. Ayrıca eğitim olanaklarına ulaşabilme yönünden cinsiyet, yerleşim birimleri ve toplumsal sınıflar oldukça belirleyici faktörler olarak belirlemektedir.²⁹⁶

Az gelişmiş ülkelere özgü bir diğer sosyo-kültürel gerçeklik de *kadının farklı bir statüye sahip olmasıdır*. Az gelişmiş ülkelerde, kuramsal olarak kadınlara toplumsal alana çıkma hakkı verilmişse de, uygulamada bu durumun geçerliliği tartışılabilir. Nitekim, az gelişmiş toplumlarda kadın konumunu erkeğe bağlı olarak kazanmakta, birtakım sınırlandırmalarla etrafı sarılmaktadır. Kadın az gelişmiş toplumlarda çoğunlukla tüketici konumundadır ve bu durum da iktisadi kalkınmaya engel teşkil etmektedir.²⁹⁷

Çocukların çalıştırılması ve sağlığı korumada yetersizlik de az gelişmişliğe ait önemli sosyo-kültürel unsurlar olarak belirlemiştir. Az gelişmiş ülkelerde ilköğretim yaşındaki çocuklar, tarım alanlarında olduğu gibi farklı iş merkezlerinde de çalıştırılabilmektedir.²⁹⁸ Az gelişmiş ülkelerde aynı zamanda sağlığın korunması ve hastalıkların önüne geçilmesi yönünde, gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında, ciddi adımlar atılmamaktadır. Bu açıdan gelişmiş ülkelerle az gelişmiş ülkeler arasındaki fark çok büyüktür. Az gelişmiş ülkelerde ekonomik yetersizlikler, tıbbi ve sosyal donanım eksikliği, genel eğitim düzeyinin düşüklüğü ve sağlığa aykırı beslenme ve yerleşme biçimleri gibi nedenlerden ötürü sağlık konusu hak ettiği önemi kazanamamıştır.²⁹⁹

294 A.g.e.,s. 43.

295 A.g.e.,s. 44.

296 A.g.e.,s. 46.

297 A.g.e.,s. 49.

298 A.g.e.,s. 50.

299 A.g.e.,s. 51.

Az gelişmişliğe ait olan bir diğer sosyo-kültürel nitelik ise, *milli bütünlüğün zayıflığıdır*. Az gelişmiş ülkeler, toplumsal, ulusal bir bütünlüğe sahip olmayıp, toplum olarak homojen bir yapıda olmaktan uzaktırlar. “Milli bütünlüğün, bağdaşmanın ve kaynaşmanın meydana gelmesinde büyük yeri olan ortaklaşa dil, duygu, tarihi miras ve geleceğe ait tasavvurların (ülkü) yanı sıra iktisadi menfaat birliği de bu ülkelerde yetesiye sağlanabilmiş olmaktan uzaktır.”³⁰⁰ Az gelişmiş ülkeler, ulaştırma sistemlerini bütünüyle oturtamamaları, ekonomik ilişkilerde geleneksel mekanizmaların çoğunlukta olması ve kendi kendine yeter olma ilkesinin kabul görmesi, farklı diller ve etnik yapıların bir arada bulunması, paranın dolaşımının az olması ve iktisadi kesimlerin aralarındaki bağ kopukluğu dolayısıyla milli bir pazara sahip olamamakta ve milli bir bütünlüğün önemli bir yönü eksik kalmaktadır.³⁰¹

Az gelişmişlik durumunu ortaya çıkarmayı olanaklı kılacak bir diğer sosyo-kültürel ölçütse *bilinçlenmedir*. Az gelişmişlik, ancak az gelişmiş olduğunun bilincine varıldığında ortaya çıkar.³⁰² Birinci ve ikinci dünya savaşlarının dünya yüzeyinde geniş bir alana yayılması, kitle iletişim araçlarının giderek yaygınlaşması ve turizmin öne çıkması ile birlikte az gelişmiş ülke mensupları gelişmiş ülke insanlarını tanımışlar ve karşılıklı olarak bir bilinçlenme durumu yaşamışlardır.³⁰³ Bir önceki yüzyılın az gelişmiş ülkelerinde yaşayan insanlarla günümüzdekiler arasında bir karşılaştırma yapılırsa, günümüzün az gelişmiş ülkelerinin bilinçlenmeye başladıkları söylenebilir. Bundan dolayı artık *tevekkül* anlayışının yerine *psikolojik bir altüst olma* durumu geçecek ve az gelişmiş ülke mensupları, gelişmemişliklerini normal saymamaya başlayacaklardır.³⁰⁴

Tütengil az gelişmişlik durumuna özgü bazı iktisadi ölçütlerin varlığından da söz etmektedir. Birinci iktisadi ölçüt *gizli ve açık işsizliktir*. Az gelişmiş ülkelerde gerçekleşen hızlı nüfus artışı, tarımdaki makineleşme ve buna karşılık modern sanayi

300 A.g.e.,s. 55.

301 A.g.e.,s. 56.

302 A.g.e.,s. 60.

303 A.g.e.,s. 59.

304 A.g.e.,s. 58.

kuruluşlarının ve işyerlerinin yetersiz olması dolayısıyla, ekonomik yaşam ciddi bir denge kaybına uğramıştır. Azgelişmiş ülkelerdeki işsizlik gelişmiş ülkelerdeki işsizlikten farklıdır. Azgelişmiş ülkelerdeki işsizlik olayı, toplumsal faktörlerin de işin içerisine girmesi dolayısıyla, “konjonktürel” değildir ve bir devamlılık göstermektedir. Tarımın yaygınlığı dolayısıyla yaşanan *gizli işsizlik*, tarım dışı alanlarda ve kentsel yapılarda karşılaşılan *açık işsizlik*, tarım hayatının farklılaşan karakterine bağlı olarak gündeme gelen *mevsimlik işsizlik* ve tarımdaki makineleşme dolayısıyla ortaya çıkan *teknolojik işsizlik* azgelişmiş ülkelerdeki başlıca işsizlik türleridir.³⁰⁵ Azgelişmiş ülkelerdeki yaygın işsizlik dolayısıyla iç pazar daralmakta, bir milli pazar yerine birbirinden bağımsız çeşitli pazarlar türemekte, işgücü talebinin fazla olması dolayısıyla teknolojik gelişme sağlanamamakta, ücretler düşmekte ve gelişmiş ülkelere “emek ihracı” söz konusu olmaktadır.³⁰⁶

Ekonomik açıdan bir diğer az gelişme ölçütü de *enerji tüketimidir*. Az gelişmiş ülkelerde mekanik enerjiden yararlanılmamakta, endüstri öncesi gelişmiş ülkelere benzer biçimde insan ve hayvan gücünden faydalanmak esas hale gelmektedir. Bu durum da doğaya bağımlı bir ekonomik örgütlenmeyi zorunlu kılmaktadır.³⁰⁷ Az gelişmiş ülkelerin iktisadi gelişmesinin sağlanabilmesi, ciddi oranda enerji tüketiminin artırılmasına bağlıdır.³⁰⁸

Ortalama milli gelir düşüklüğü de yine bir diğer az gelişmişlik ölçütüdür. Nüfusu hızla çoğalan az gelişmiş ülkelerde bir “nüfus engeli” söz konusu olmaktadır. Az gelişmiş ülkelerdeki sınırlı ekonomik kaynaklar dolayısıyla da “nüfus engeli” milli gelirin azalmasına yol açmaktadır. Milli gelir artışı, gelişmiş ülkelerde az gelişmiş ülkelerin çok ilerisindedir. Bunun dışında, az gelişmiş ülkelerde bir de bölgeler arasında milli gelirin dağılımı noktasında gözle görülür eşitsizlikler yaşanmaktadır.³⁰⁹ Ülkenin milli gelir durumu, sal ekonomik değil, toplumsal açıdan

305 A.g.e.,s. 61.

306 A.g.e.,s. 64.

307 A.g.e.,s. 67.

308 A.g.e.,s. 70.

309 A.g.e.,s. 74.

da etkisini göstermekte, toplumdaki tüketim alışkanlıklarına, entelektüel faaliyetlere kadar birçok alana yansımaktadır.³¹⁰

Sınırlı bir sanayileşme de az gelişmişliğin iktisadi ölçütlerinden birisidir. Artık, sanayileşme iktisadi kalkınma süreciyle özdeş hale gelmiş ve iktisadi gelişmenin sağlanabilmesi, sanayileşmenin başarılmasına bağlı görülmüştür. Gelişmiş ülkeler sanayileşme sürecini etkin bir biçimde yönlendirmelerine karşın, az gelişmiş ülkelerde yaygın bir tarım hayatı ve kısıtlı bir sanayileşme göze çarpmaktadır. Az gelişmiş ülkelerde bir yandan eski tarımsal yapıların bozulması bazı toplumsal sorunlara yol açıyorken, diğer yandan da sanayileşme yönünde bir sürecin işlemesi belli engellerle karşılaşmaktadır. Bu engeller en temelde, ekonomik işleyişin içerisinde yer alan çevrelerin eksikleri, toplumsal ve demografik sorunlar ve üretime etki eden yapıların yetersizliği olarak sınıflanabilir.³¹¹

Az gelişmeye ait olan bir diğer ekonomik nitelik ise *iktisadi açıdan gelişmiş ülkelere bağlılıktır*. Az gelişmiş ülkelerin ekonomileri bazı yönlerden kalkınmış ülkelere bağlıdır. Bu bağlılığın Batı'nın sömürge siyaseti dolayısıyla bazı toplumlar açısından tarihi kaynakları bulunmaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki sömürgeleştirme siyaseti sonrasında bağımsızlıklarına kavuşan birçok ülke, sömürge döneminden beri üzerlerinde taşıdıkları yüklerin birçoğunu atamamıştır. Az gelişmiş ülkeler arasında sömürge deneyimi yaşamayan birçok toplum da yine gelişmiş ülkelere ekonomik açıdan bağlı durumdadır. Özetleyecek olursak; farklı biçim ve derecelerde de olsa az gelişmiş ülkeler, gelişmiş ülkelere iktisadi olarak bağlı durumdadırlar.³¹² Bu bağlılığın önemli bir sebebi, kapitalist yapıların az gelişmiş ülkelere dışarıdan taşınması ve içsel süreçlere bağlı bulunmamasıdır. Geleneksel ekonomik örgütlenme içerisinde bulunan az gelişmiş ülkeler, zorlama bir sürecin sonunda dışarıdan belli yapıları ithal etmek durumunda kalmışlar ve bundan dolayı da içeriden kendi *kapitalizmlerini* (kendi yapılarına uygun kapitalist sistemi) üretememişlerdir.³¹³ Az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere iktisadi açıdan bağlılığı

310 A.g.e.,s. 75.

311 A.g.e.,s. 82.

312 A.g.e.,s. 86.

313 A.g.e.,s. 87.

konusunda önemli olan bir diğer unsur da “yabancı sermaye”dir. Kapitalizmin uluslararası alana taşınması ile birlikte gündeme gelen uluslar-ötesi şirketler ve sermaye işleyişi az gelişmiş ülkelere doğru taşınmıştır. Ancak bu noktada önemli olan yabancı sermayenin “az gelişmiş ülkelere zararlı olmasının önlenmesidir.”³¹⁴ Yabancı sermaye az gelişmiş ülkelerin kalkınması için işlevsel bir niteliğe sahiptir ancak esas olan ne zamana kadar bu sermayenin yararlı olacağını belirlemektedir. Yabancı sermaye az gelişmiş ülkelerin kalkınmasında önemli bir katkı malzemesidir.³¹⁵

Az gelişmişliğin ekonomik bileşenlerinden birisi de *şişkin bir ticaret kesiminin* varlığıdır. Az gelişmiş ülkelerde ticaretin milli gelir içerisindeki oranı oldukça yüksektir. Ticaretle uğraşanların ortaya koyduğu net üretim tarım kesimin yaptığı net üretimden bir hayli fazladır. Gelişmiş ülkelerde ise çoğu zaman tarım kesimi ve ticari kesimin net üretimleri birbirine yakındır.³¹⁶ Az gelişmiş ülkelerde tarımda bir verim düşüklüğü yaşanmakta, buna karşılık ticaretteki net üretim artmaktadır. Bu durum ticari kesimin “parazitçe” bir rol oynadığı anlamına gelmektedir ve sonuçta az gelişmiş ülkelerde ticari kesim “şişkin” bir hal almaktadır. Az gelişmiş ülkelerde, ticaret önemli oranda spekülasyon temelinde ilerlemekte, üretici ve tüketici arasında birçok “aracı” girmekte, pazarların bütünleşmesi, kalite ve fiyat denetimi sağlanamamakta ve bunlardan dolayı da ticari kesim aşırı bir kazanç açığı çıkarmaktadır.³¹⁷

Tütengil, az gelişmişliğin açıklanmasında sosyo-kültürel ve ekonomik ölçütleri sıraladıktan sonra, toplumsal yapı bakımından kendisini gösteren nitelikleri tespit etmektedir. Tütengil’e göre bu bağlamda ilk ölçüt, *nüfusun özellikleri ve yapısıdır*. Az gelişmiş ülkelerde ölüm oranları gelişmiş ülkelere kıyasla daha yüksek durumda olmakla birlikte giderek, gelişmiş ülkelerde olduğu gibi az gelişmiş ülkelerde de ölüm oranlarında bir düşüş söz konusu olmaktadır.³¹⁸ Ancak az gelişmiş

314 A.g.e.,s. 88.

315 Tütengil’in benzetmesiyle yabancı sermaye, emme-basma tulumbanın işlemesi için gereken su gibidir. A.g.e.,s. 89.

316 A.g.e.,s. 92.

317 A.g.e.,s. 93.

318 A.g.e.,s. 96.

ülkelerde doğan insanların yaşama şansı gelişmiş ülkelerdekine oranla daha azdır ve azgelişmiş ülkelerdeki kadınlar gelişmiş ülkelerdeki kadınlardan daha erken ölmektedirler.³¹⁹ Azgelişmiş ülkelerde ayrıca doğum oranları gelişmiş ülkelere oranla oldukça yüksektir.³²⁰ Bu durumun açığa çıkmasında, geleneksel yapıların egemen olması, erken yaşlarda evlenilmesi, tarımsal yapıların fazla nüfusa ihtiyaç duyması, çok kadınla evliliğin söz konusu olması, kadının toplumsal statüsünün düşük olması gibi faktörler etkili olmaktadır.³²¹

Azgelişmişliği açıklayan bir diğer ölçüt, toplumsal yapıda *tarımla uğraşanların çokluğu*dur. Çalışan nüfus içerisinde tarımla uğraşanların sayısının fazla olması, azgelişmiş ülkeleri gelişmiş ülkelere ayırmaya izin verecek “güvenilir bir ölçü”dür.³²² Gelişmiş ülkelerde çalışan nüfus içerisinde tarım kesiminde yer alanların oranı düşükken, bu oran azgelişmiş ülkelerde yüksektir. Ancak azgelişmiş ülkelerde nüfusun büyük çoğunluğunun tarım kesiminde yer almasına rağmen, üretim yeterli miktarda sağlanamamaktadır. Azgelişmiş ülkelerde tarım potansiyelinin yeterince kullanılmaması, tarımda geleneksel yöntemlerin kullanılmaya devam etmesi, teknik araç ve bilgi yoksunluğu içerisinde bulunulması, tarım kesimindeki sermaye yatırımının kısıtlı olması, feodal tarzlarda toprak mülkiyetleri ile karşılaşılması, toprakların giderek küçülmesi, topraksız köylülerin gün yüzüne çıkması ve verimin doğa şartlarına bağımlı bir hal alması gibi nedenler dolayısıyla azgelişmiş ülkelerde sağlıklı bir üretim dengesi kurulamamıştır.³²³ Azgelişmiş ülkelerdeki bu duruma karşılık gelişmiş ülkelerde, tarımda çalışan nüfus oranı giderek azalmakta, çalışan nüfusun büyük bir bölümü sanayi kesiminde istihdam edilmekte ve sanayide yaşanan gelişmeler, bu kesimde çalışanlar arasında hizmet kesimine kayma eğilimi doğurmaktadır.³²⁴ Buradan hareketle, kolaylıkla,

319 A.g.e.,s. 97.

320 A.g.e.,s. 100.

321 A.g.e.,s. 104.

322 A.g.e.,s. 106.

323 A.g.e.,s. 107-108.

324 A.g.e.,s. 109.

“tarım kesimi”nin ve “tarımsal faaliyetin yapıldığı çerçeve olan köy”ün azgelişmişliğin esas kaynağını oluşturduğu sonucu çıkarılabilmektedir.³²⁵

Orta sınıfların zayıflığı da yine azgelişmişliği açıklayan bir diğer toplumsal yapı ölçütüdür. Gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasında toplumsal sınıfların kurulumu olmasa da toplumda üstlendikleri roller ve öne çıkış dereceleri birbirinden farklıdır. Bu açıdan “orta sınıflar” meselesi azgelişmişliğin açıklanması noktasında oldukça işlevsel bir hal almaktadır. Orta sınıfın kapsamı içerisine bir toplumda bağımsız çalışan kesimlerin tümü girmektedir. Bu anlamda “orta sınıflar” içerisine “bir kısım köylüler, esnaf, bağımsız zenaat erbabı, müstahdemler, orta ve küçük satıcılar girmektedir.”³²⁶ Orta sınıflar gelişmiş toplumların sınıf yapısında önemli bir konumun sahibiyken, azgelişmiş ülkelerde bu konuma rastlanmamakta, orta sınıfların sınırlı bir yapısı ve etkinlik alanı bulunmaktadır. Orta sınıflar bütün toplumlarda önemli işlevler yerine getirirler. Herşeyden önce orta sınıflar toplumdaki “denge ve kararlılık unsuru” olarak önemli roller üstlenmekte, orta sınıfların büyük çoğunluğunu oluşturan kentli ögeler değişime daha elverişli olmakta, yeni düşünce ve teknikleri rahatlıkla kabul edebilmektedirler. Bunun yanında ekonomik faaliyetleri yönlendirdiği düşünülen girişimciler de yine orta sınıflar içerisinden çıkmaktadır.³²⁷

Orta sınıfların azgelişmiş ülkelerde bu rolü oynayamaması, onların toplumsal konumunun zayıflığı ile doğrudan bağlantılıdır. Azgelişmiş ülkelerde orta sınıfların zayıflıklarının bazı sebepleri vardır. Öncelikle, Batılı toplumdaki orta sınıflar, mevcut kimliklerini tarihsel bir süreç içerisinde oluşturmuşlar ancak buna karşılık azgelişmiş ülkelerde hala “iktisadi feodalite” yaşamaya devam ettiğinden orta sınıflar tarihi bir arkaplandan beslenme şansına sahip olamamışlardır. Ayrıca azgelişmiş ülkelerde ekonomik işleyiş daha ziyade “dış kuvvetler” yararına biçimlendirildiğinden, orta sınıflar yeterince gelişememişlerdir. Orta sınıfların azgelişmiş ülkelerde güçlü bir konum kazanamamasının bir diğer sebebi de, bu

325 A.g.e.,s. 111.

326 A.g.e.,s. 113.

327 A.g.e.,s. 114.

ülkelerde reel ekonomik ilişkilerin yürütülmesi yerine spekülasyon ve aracılık gibi faktörlerin öne çıkmasıdır.³²⁸

Az gelişmişliği niteleyen bir diğer toplumsal yapı unsuru da *demokratik kurumların yokluğu ve otoriter yönetim eğilimidir*. Az gelişmiş ülkeler ciddi anlamda, sahip olunan otoriter yönetim eğilimleri dolayısıyla, geleneksel demokratik kurumlardan mahrum bulunmaktadır. Az gelişmiş ülkelerin yönetimi ya monarşik yönetimler, ya diktatörlükler ya da yeterince kurumsallaşmamış demokratik idareler tarafından yürütülmektedir.³²⁹ Birçok az gelişmiş ülke form olarak demokratik bir yönetim şekline sahip gibi görünse de aslında esas olan bir “zümre egemenliği”, bir çeşit oligarşidir. Az gelişmiş ülkelerin demokrasilerinde tek parti idaresi, hakim partili rejim ve silahlı kuvvetlerin etkinliği, kendilerine oldukça sık rastlanan siyasal süreçlerdir.³³⁰

Az gelişmişliğe özgü olarak, Tütengil'in belirttiği son ölçüt, *toplumsal yapılardaki geri kalmışlıktır*. Tütengil'e göre, gelişmiş ülkeler ve az gelişmiş ülkeler karşılaştırıldığı vakit, az gelişmiş ülkelerdeki toplumsal yapıların “geriliği” çok açık bir biçimde kendisini gösterecektir. Toplumsal yapıdaki geriliğin en göze çarpan görünümünün başında az gelişmiş ülkelerdeki ekonomik yapıların kapalılığı gelir. Az gelişmiş ülkelerin büyük bir kesimi “köy, kabile ve aşiret” sistemi üzerinde yükselmektedir. Küçük gruplar halinde yaşama, insanların gelenek ve göreneklerine bağlı olmayı gerektirmektedir ki bu durum da geri kalmışlık durumunu peşinen beraberinde getirmektedir.³³¹

Az gelişmiş ülkelerin toplumsal yapısındaki bir diğer gerilik unsuru da yarı feodal yapıların henüz son bulmamış olmasıdır. “Şeyhlik, ağalık, seyitlik” gibi geri kalmışlığı temsil eden yapılar feodal dönemden bugüne miras kalmıştır ve halen

328 A.g.e.,s. 115.

329 A.g.e.,s. 117.

330 “Az gelişmiş ülkelerde zaman zaman karşılaşılan askeri yönetim, her ülkede aynı karakteri taşımamakla birlikte, çoğunlukla devrimci ve sosyal adaletten yana görünmektedir. Bunun başlıca sebebi, gelişmiş ülkelere farklı olarak az gelişmiş ülkelerin ordularının ‘halkçı’ olmasına yol açan sınıf ve tabakalardan gelmesidir.” A.g.e.,s. 118. Böylelikle Tütengil, az gelişmiş ülkelerde ordunun ilerici bir rol üstlendiğini de öne sürmüştür.

331 A.g.e.,s. 120.

canlılıklarını korumaktadır. Ayrıca halihazırda bir milli bütünlük problemi çeken az gelişmiş ülkelerde din, etnik köken, tarikat ve mezhep gibi “ayrımci kategoriler”in varlığı ve siyasete dinsel unsurların girmek istemesi de toplumsal alandaki geriliği beslemektedir. Bu geriliğin aşılması ve gelişme sürecine dahil olunabilmesi noktasında ekonomik, toplumsal ve kültürel bütünleşmenin sağlanması ve “layik devlet anlayışı”nın tesis edilmesi gerekmektedir. Bunun yanında ekonomik ve toplumsal açıdan güçlü azınlıkların varlığı da yine toplumsal yapıdaki geriliğin bir diğeri unsurudur.³³² Modernleşme kuramcılarının bazıları için gelişme sürecinin önünü açan “azınlık” unsurları Tütengil’de dış sermayeyle devlet mekanizmaları arasında aracı rol üstlenmeleri ve hükümetler üzerinde baskı oluşturmaları dolayısıyla toplumsal yapıdaki geriliğin somut bir görünümü olarak değerlendirilmiştir.

Tütengil’in yaklaşımında modern gelişme sürecinin işlemeye başlaması ile birlikte dünyada gelişmiş toplumlar ve az gelişmiş toplumlar olarak ayırdedilebilecek bir kutuplaşma kendisini göstermiştir. Kutuplaşma, az gelişmişlikten gelişmişlik durumuna geçiş halindeki toplumlarda, ekonomik etkinliklerin niteliğinden, işbölümü ve dayanışma biçimlerine, toplumsal örgütlerden, aile yapıları ve bakış açılarına kadar toplumsal alanın birçok yönü, kır-kent ayrımı³³³ ya da eski toplumsal yapı – yeni toplumsal yapı farklılaşması temelinde kimlik kazanmıştır.

Görülüyor ki, Tütengil, az gelişmişlik süreçlerini kuramsal bir çerçevede sorgulamakla yetinmemekte, “geçiş halinde bulunan az gelişmiş bir ülke”nin sosyologu olarak yaşanan sorunlara çözüm önerileri getirmek istemektedir. Tütengil, içerisinde bulunduğu toplumun yaşadığı sıkıntıları, Türk toplumunun az gelişmiş olmasına ve az gelişmişliği besleyen mekanizmaların hala canlılığını korumasına bağlamaktadır. Yapılması gereken, kalkınma sürecinin sağlıklı bir biçimde işlemesini

332 A.g.e.,s. 121.

333 Tütengil sosyolojisinde modernleşmeci yaklaşımların ortak bir niteliği olarak beliren kır – kent ayrımı oldukça merkezi bir konuma sahip olmuş ve toplumun gelişmesi amacı ile kentleşme arasında doğrudan bir ilişki bulunduğu varsayılmıştır. Tütengil, köyün kapalı, gelenekçi ve elindeki ile yetinme duygusunun hakim olduğu bir toplumsal yapıyı bünyesinde barındırırken, kentin açık, yeniliğe yönelen ve sürekli daha fazlasını isteme refleksinin gösterildiği bir modernlik mekanı olduğunu öne süren bir yaklaşımdan hareket etmiştir. A.g.e.,s. 116.

sağlamak ve sonuçta bu süreci başarıyla tamamlamaktır. Tütengil bu anlamda siyasetçisinden entelektüeline kadar toplumun önünde olduğu düşünülen kesimlerine bu tarz bir rol biçmektedir. Siyaset adamlarının gelişme sürecinin önünü açmak üzere ulusal ve uluslararası politikalar inşa etmelerini, entelektüellerin ise gelişme sürecinin önünü açmaya yönelik aydınlatıcı bilgi üretiminde bulunmalarını talep etmektedir. Bu çerçevede Tütengil kendi adına, genel olarak kuramsal bir düzeyde az gelişmişlik sorununu tartışmış ve özelde de halen kırsal bir yapıya sahip olan Türkiye toplumunun nasıl kalkındırılabilceği sorusunun yanıtını aramıştır.

Tütengil'e göre kırsal Türkiyenin kalkındırılabilmesi için öncelikli olarak köy kalkınması konusuna dikkat çekmek gerekmektedir. Tütengil bu bağlamda köy kalkınmasına ilişkin olarak bazı ilkelerden bahsetmekte ve köy kalkınması için bu ilkelerin göz önünde bulundurulması gerektiğini belirtmektedir. Tütengil'e göre köy kalkınmasının birinci ilkesi, köyün, kırsal yerleşmelerin iyice tanınması, onlara ilişkin doğru ve işlevsel bir bilgi haritasının oluşturulmasıdır.³³⁴ Bu anlamda esas olan, Türkiye'deki köyleri kategorize edebilecek bilgi üretimini yapabilmektir. Köy kalkınmasının ikinci ilkesi, kalkındırma çabalarının tek yanlı ve bir alanda olmayıp, farklı ve çok yönlü gerçekleştirilmesine çalışılmasıdır. Bu anlamda bakanlıkların giriştikleri çabalar koordineli bir biçimde yürütülmeli ve süreklilik taşınmalıdır. Üçüncü ilke, kırsal yerleşmelerin toplumun bütününden bağımsız "birim"ler olarak değerlendirilmesinin yanlış olduğu ilkesidir.³³⁵ Buna bağlı olarak köy kalkınmasındaki dördüncü ilke, köy kalkınmasının tek başına ele alınmaması ve köy-kent ilişkileri temelinde değerlendirilmesi gerektiğidir. Kırsal yerleşmeler, ilişkili olduğu kentsel birimlerle birlikte değerlendirilmelidir. Köy kalkınmasındaki beşinci ilke, söz konusu kalkınma sürecindeki bütün etkenlerin birlikte ele alınması yönündedir. Köy kalkınmasının sorunlarını hep birlikte değerlendirmek gerekmektedir.³³⁶ Altıncı ilke, bölgesel özellikleri, bölgenin gereklerini ve önceliklerini saptamak ve buna riayet göstermektir. Köy kalkınmasındaki yedinci

334 Cavit Orhan Tütengil, KIRSAL TÜRKİYENİN YAPISI VE SORUNLARI, Gerçek Yay., İstanbul, 1975, s. 78.

335 A.g.e.,s. 79.

336 A.g.e.,s. 80.

ilke ise, kırsal bölgelerin kalkındırılması sorununu net ve sağlıklı bir zihinsel sürece (akli temele) dayandırılmasıdır. Yani kalkınmanın felsefesini doğru bir biçimde kurgulamak gerekmektedir. Önce amaç belirlenmeli sonrasında ise kalkındırma yöntemi, basamakları ve kapsadığı alanlar ortaya konmalıdır.³³⁷ Ancak bunlar gerçekleştirildikten sonra gelişme sürecini tamamlamak ve bu anlamda girişilen çabaları anlamlı hale getirmek mümkün olabilecektir.

Kalkınmada amaç belirlenmesi sorununu Tütengil oldukça önemsemekte ve köy kalkınmasının amaçlarını şöylece belirlemektedir. Köy kalkınmasının ilk amacı, kırsal ve kentsel alanlar arasındaki ikiliği ortadan kaldırmak, gerilimi hafifletmektir. Kalkınmanın diğer amaçları kırsal bölgelerin kentsel zenginliklerle buluşturmak ve iki toplumsal yapı arasında söz konusu olan “nitelik farkını bir derece farkı haline getirmek”tir.³³⁸ Tütengil bu amaçların gerçekleştirilmesi noktasında ise, ilk olarak, sanayileşme için gerekli olan işgücünün kentsel mekanlara doğru kanalizasyon edilmesinin sağlanması ve tarımsal alanlardaki verimin artması için yeni tekniklerin kullanılarak kırsal alanlardaki yaşam seviyelerinin yükseltilmesi gerektiğini belirtmektedir. Köy kalkınması halihazırdaki köylü-kentli nüfusu kentli nüfus haline dönüştürecek biçimde düzenlenmelidir.³³⁹

Tütengil, Cumhuriyet sonrasında köye verilen önemden söz ettikten ve köyle ilgili ortaya konan çeşitli görüşleri tartıştıktan sonra³⁴⁰, planlı dönem köycülüğü üzerinde durmuştur. Tütengil, hazırlanmaya başlanan beş yıllık kalkınma planları kırsal alanların sorunları üzerine eğilmiş ve böylelikle planlı dönem köycülüğü gündeme gelmiştir. Planlı dönem köycülük anlayışında köy kalkınması ile toplum kalkınması birbirlerine denk süreçler olarak görülmüşlerdir. Tütengil, bu yaklaşımı, kırsal alanlara yönelmesi ve kırsal alanın kalkındırılması amacına hizmet etmesi dolayısıyla önemli saymakta ancak, *gönüllü çalışmalara* fazlaca bel bağlaması dolayısıyla eleştirmektedir. Tütengil’e göre kırsal kalkınmanın sağlanmasında esas

337 A.g.e.,s. 81.

338 A.g.e.,s. 81.

339 A.g.e.,s. 81-82.

340 Tütengil, romantik köycülük anlayışından, halkevi köycülüğünden, köye ilişkin Kadro’cu ve Ülkü’cü görüşlerden bahsetmektedir. A.g.e.,s. 108-119.

olan, düzenli bir siyaset eşliğinde “köy nüfusunun ruhunda uyuyan devî yapıcı işlere yöneltmek için uyandırmaktır.”³⁴¹

Tütengil’e göre planlı dönem köycülük anlayışında çerçeve kazanan toplum kalkınması (köy kalkınması) anlayışının başarı kazanması “sosyal adalete uygun köklü reformlar” a sıkı sıkıya bağlı olmakla gerçekleşebilir.³⁴² Tütengil H. Abid isimli “Hintli bir uzman” dan alıntılanarak, toplum kalkınması süreçlerinin “bazı temel düzenlemeler” yapılmaksızın sınırlı kalacağını ifade etmektedir. Yerel (mahalli) toplulukların ulusal kalkınmaya daha fazla katılabilmeleri için, “insan – toprak ilişkileri, eğitim sistemi, yerleşme düzeni, kooperatifçilik ve idari yapı konularında köklü tedbirlere, düzenlemelere ihtiyaç vardır.”³⁴³ Tütengil, ayrıca toprak reformunun da önemine dikkat çekmektedir.³⁴⁴ Toprak reformu da yine kırsal kalkınmanın en temel bileşenlerinden birisi olarak görülmektedir.

Tütengil, kırsal kalkınma ve köy sorununu öne çıkarmakla birlikte kalkınmanın gerçekleştirileceği alanları bunlarla sınırlı tutmamaktadır. Tütengil gelişme sürecini genel toplumsal değişme yaklaşımı içerisinde değerlendirmekte ve kırsal alanlarda gerçekleştirilecek atılımları “genel kalkınma felsefemizin bir uzantısı”³⁴⁵ olarak görmektedir. Tütengil az gelişmişlik sorununun yarattığı açmazlardan kurtulabilmek için, herşeyden önce, az gelişmişliğin bilincine varmak gerektiğini düşünmekte ve daha sonra çözümün dış yardımlarda aranmayıp, ülke insanların özverileri ve azimlerinde saklı olduğunun farkına varılmasını öne sürmektedir. Tütengil bu noktada da aydınların önemine dikkat çekmekte ve onlara bu konuda ciddi ödevler yüklemektedir.³⁴⁶

Tütengil Türkiye’nin kalkındırılması sorunundan hareketle karayolları olgusu ile ilgilenmiş ve ülkenin karayollarının uzunluğunun artması ile ülkenin gelişmesi arasında doğrudan ilişki kurmuştur. Türkiye, değişen uluslararası dengeler

341 A.g.e.,s. 122.

342 A.g.e.,s. 123.

343 A.g.e.,s. 123.

344 A.g.e.,s. 123.

345 A.g.e.,s. 81.

346 Bkz., (276), Tütengil, s. 19.

doğrultusunda, 1945 sonrasında, tek parti döneminde uygulanan demiryolu siyasetinden karayollarına ağırlık veren bir politikaya kaymış ve ülkenin modernleşmesi ile karayollarının uzunluğu arasında dolaysız ilişkiler kuran yaklaşımlar egemen olmuştur. Tütengil de *İçtimai ve İktisadi Bakımdan Karayolları* isimli eserinde “yol meselesi”ni tartışmakta ve Türkiye’nin kalkınmasında “yol davası”nın birincil önemine dikkat çekmektedir. Tütengil yol meselesinin 1948 yılında yeni bir anlayışla ele alındığını ve bu anlayışın canlılığını korumaya devam ettiğini belirtmektedir. Tütengil’e göre Türkiye’nin Tanzimattan beri yüzleşmek zorunda kaldığı toplumsal ve ekonomik problemler yol davasının başarı kazanması oranında kolay çözümler hale gelecektir.³⁴⁷

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye’de karayolları, bir yandan ekonomik, toplumsal ve kültürel kalkınmanın bir gereği olarak değerlendirilirken, diğer yandan da daha kapsamlı bir çerçevede Amerikan siyasetine yakınlaşmanın bir aracı olarak görülmüştür. 1950’lerin Türkiye’sinin yol siyasetinin, bir yandan köy kalkınmasını hızlandırmak, bir yandan ülkenin toplumsal ve ekonomik alanlarını zenginleştirmek ve bir diğer yandan da ülke savunmasında başarılı olmak üzere üretildiği belirtilmiştir.³⁴⁸ Bu amaçların göz önünde bulundurulması söz konusu olmakla birlikte, karayolları meselesinin ivedi bir gündem maddesi halini almasında, toplumlararası dengeler içerisinde Amerikan siyaseti ile ortaklaşmanın sağlayacağı diğer kazanımlar da gözetilmiştir. Tütengil, karayollarının Türkiye’de yeni bir siyasetin uzantısı olarak öne alındığını belirtmekte ve devletin daha öncesinde demiryollarına verdiği önemi savaş sonrasında karayollarına vermeye başladığını ifade etmektedir.

Karayolları konusunun gündeme gelmesinde Türkiye’nin savaş sonrasında yakınlaşmaya çalıştığı Amerikan siyasetinin açık bir etkisi söz konusudur. Bu durum Tütengil’in de gözünden kaçmamaktadır. Tütengil 1948 yılında Amerikan Yol Heyeti tarafından hazırlanan ve Bayındırlık Bakanlığına sunulan *Türkiye’nin Yol*

347 Bkz., (279), Tütengil, s. viii. “Bunun içindir ki, yurdumuzu bir baştan bir başa saran, şehirlerimizi ve köylerimizi birbirine bağlayan yollar ağını iyi günlerin habercisi sayıyoruz.” A.g.e., s. viii.

348 1952 yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, Aktaran, Tütengil. A.g.e., s. 30.

Durumu isimli raporda Türkiye'ye yeni bir anlayış ve örgütlenmeyle karayolları konusunu ele almasının önerildiğinden söz etmekte, 26 Nisan 1948'de Bayındırlık Bakanlığı ile Amerikan Birleşik Devletleri Yollar İdaresi arasında bir anlaşma yapıldığını ve bu kuruluşun yardımının kabul edildiğini belirtmektedir. Bu anlaşmada öngörülen yardımlar Marshall Planı'nın bütçesinden sağlanmıştır.³⁴⁹ Tütengil, ayrıca, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 1950 yılında *Karayolları Genel Müdürlüğü Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun* başlıklı bir kanunu kabul ettiğini ve bu kanunda, 1948 yılında Amerikan Yol Heyeti tarafından hazırlanan raporda ifade edilen düşüncelerin yasal bir çerçeveye kavuşturulduğunu belirtmiştir.³⁵⁰ Tütengil bu çerçeveyi çalışmanın başlarında vermesine rağmen karayolları sorunun ideolojik gerekçelerine eserin diğer kısımlarında hiçbir şekilde değinmemiş ve yol sorununu ulaştırma ihtiyacına bağlı teknik bir sorun olarak değerlendirerek kalkınmadaki olumlu yönüne dikkat çekmiştir. Yol ve toplumsal yapı ilişkisini bu bağlamda çözümlenmeye çalışmıştır.

Tütengil, Türkiye nüfusunun büyük çoğunluğunun köylerde oturduğunu, buralarda yaşayanlarının çoğunun da geçimlerini ziraate bağladıklarını ve bunlara ek olarak ülkenin ihracatının beşte dördünün toprak ürünleri tarafından oluşturulduğunu belirtmektedir. Tütengil'e göre bundan dolayı, Türkiye ile ilgili olarak her türlü toplumsal ve ekonomik sorunun ziraat çalışmaları ve kırsal yapılarla ilişkisi üzerinde durmak gerekmektedir.³⁵¹ Tütengil bu bağlamda yol sorununu köy kalkınması temelinde ele almakta ve kırsal alanların modernleşme süreçlerine yol yapımının doğrudan bir katkı yaptığını iddia etmektedir.

Tütengil'e göre yol, ekonomik ve toplumsal kalkınmanın sağlanması noktasında, ya doğrudan yeni bir rol üstlenmekte ya da modernleştirici rollerin üstlenilmesinde aracı bir rol oynamaktadır.³⁵² Tütengil köylerin kentsel mekanlara

349 Ayrıca süreç içerisinde, karayollarının bakımı gibi teknik sorunların çözümünde de Marshall Planı'ndan sağlanan makinelerin katkısı olmuştur. Bkz., (279), Tütengil, s. 31. Aynı şekilde, yine Marshall Planından sağlanan yardımla Karayolları personelinden bazıları "bilgi, tecrübe ve örgütlerini arttırmak" amacıyla Amerika'ya gönderilmiştir. Bkz., a.g.e., s. 101.

350 A.g.e.,s. 21.

351 A.g.e.,s. 44.

352 A.g.e.,s. 91.

doğru açılması, kır-kent iletişiminin sağlanmasında ve sonrasında kırsal bölgelerin modernleşme, kalkınma yönünde dönüşmesinde yol meselesinin oldukça önemli olduğunu belirtmiştir.³⁵³ Tütengil, modernleşme eğilimleri bakımından belli yörelerdeki ova ve dağ köylerini karşılaştırmış, dağ köylerinin “yolsuzluk ve taşıt eksikliği” dolayısıyla kentle bağlantı kuramadığını ve gelişemediğini, buna karşılık ova köylerinin yol ve taşıt noktasında daha avantajlı olması hasebiyle, daha “açık” ve modernleşme yolunda daha önde olduklarını belirtmiştir.³⁵⁴ Tütengil bu bağlamda yeni kurulan ve başarılı bir gelişme trendi yakalayan Adapazarı’ndaki yol ve toplumsal yapı ilişkisini ele almış ve Adapazarı’nın büyük bir gelişme göstermesini eskiden beri kara ve demir yolları üzerinde bulunmasına bağlamıştır. Tütengil’e göre bu gelişmenin özelliği kendi dinamizmini kendi içerisinde barındırmasıdır.³⁵⁵

Tütengil’e göre karayollarının giderek yaygınlaşması ve ülkenin her yanını sarmaya başlamasının bir yandan toplumsal bütünleşmenin gerçekleşmesine hizmet ederken, öte yandan “kapalı cemiyet”ten “açık cemiyet”e geçilmesi uğrunda önemli adımlardan birisini atmış olacaktır.³⁵⁶ Tütengil’e göre, yollar, geçiş aşamasındaki ülkemiz için yalnızca bir bayındırlık hizmeti olarak değil, aynı zamanda “yeni bir Türkiye’nin yaratılması” adına zorunlu ve temel bir gerçekliktir. “Tevekkül ruhunun, kıt kanat yaşamının, ayırıcı farkların, geriliklerin, bölgecilik fikrinin, sözün kısası, içtimai ve iktisadi tezatlarımızın ortadan kaldırılmasında yolun dikkate değer bir yeri vardır.”³⁵⁷

Tütengil’in analizlerinde az gelişmiş toplumlar, sömürge deneyimi yaşayan ve savaş sonrasında ulus halini alan yeni ülkeler ve tarihsel bir devamlılığı olan ve sömürge deneyimi yaşamayan toplumlar olarak ayrılmaktadır. Ancak Tütengil, gelinen noktada az gelişmiş ülkeler arasındaki bu ayrımın yani “tarihli” ya da “tarihsiz” toplum olmanın önemli olmaktan çıktığını belirtir. Çünkü artık modern

353 Tütengil ayrıca yol meselesine bağlı olarak kültürel değişimi de ele almış ve kültürel gelişimin gündeme gelmesinde karayollarının yaygınlaşmasının önemine dikkat çekmiştir . A.g.e.,s. 104-105.

354 A.g.e.,s. 95.

355 A.g.e.,s. 145.

356 A.g.e.,s. 162.

357 A.g.e.,s. 163.

sanayi örgütlenmesini kuran ve onun toplumsal alandaki karşılıklarını inşa eden Batı toplumları gelişmişlik aşamasını temsil etmektedir ve onun karşısındaki toplumlarsa, Batı'nın başarılarını tekrarlayamadıkları sürece az gelişmiş olarak kalacaklardır.

Tütengil kuramsal olarak az gelişmişliğin içerdiği süreçlerin, temel toplumsal, kültürel ve ekonomik ölçütlerini tartıştıktan sonra, Türkiye'nin durumunu, gelişme – az gelişme ilişki ve çatışmasında nerede durduğunu ele almıştır. Tütengil'e göre genel olarak az gelişmiş ülkeler, özel olarak da Türkiye, bir geçiş aşaması yaşamakta ve bu durumun yarattığı tüm sorunlara rağmen, gelişme yolunda ilerleme kaydedilmektedir. Tütengil'e göre özellikle 1970'ler Türkiye'si bir "geçiş" sürecine tanıklık etmektedir. Bu geçiş süreci toplumsal alanda kendisini iki biçimde göstermektedir. İlk olarak tarım toplumundan sanayi toplumuna doğru yaşanan bir hareketlilik söz konusudur ve bu haliyle Türkiye bir geçiş dönemi yaşamaktadır. İkinci olarak kırsal yapıdan kentsel yapı ve işleyişlere doğru bir ilerleme ve hareketlilik kendisini göstermektedir. Tütengil, bu geçiş sürecinin bir yandan "toplumun içsel dinamikleri" aracılığıyla işletilirken, diğer yandan "kalkınma felsefemize dayalı kalkınma planları" eşliğinde yürütülen programlı bir kalkınma siyasetine bağlı olduğunu belirtmektedir. Yaşanan geçiş süreci kalkınma planlarından toplum kalkınmasına kadar denetim altında tutulmaya ve biçimlendirilmeye çalışılmaktadır.³⁵⁸ Bu geçiş sürecinde bir yanda "geri kalmış toplumsal yapılar" diğer yanda da "çağdaş kurumlar" kendilerini göstermektedir. Tütengil bu bağlamda Türkiye söz konusu olduğunda, Türkiye'nin Batılılaşma politikasına, Atatürkçü devrime ve 1960'la birlikte açılan sürece öncelik tanımış ve bu süreçlerin gelişme yönünde temel sayılabilecek adımlar attıklarını iddia etmiştir.³⁵⁹

Tütengil az gelişme sürecinin aşılması ve gelişmenin sağlanabilmesi noktasında, gerek tarihsel bir tecrübe olması bakımından gerekse de yaşanan sorunlara sunduğu çözüm önerilerinin geçerliliğini koruduğunu düşündüğünden Atatürkçü devrimi ve genel olarak da Batılılaşmacı politikaları merkeze almaktadır. Tütengil bu anlamda

358 A.g.e.,s. 10.

359 Tütengil aynı zamanda, İkinci Dünya Savaşı gündeme gelen sömürgelerdeki uyanış hareketlerinin ortaya çıkmasında ve dolayısıyla da az gelişmişlik sorununun önem kazanmasında Atatürkçü düşüncenin önemli bir payı olduğunu düşünmektedir. Tütengil, 1970, s. 6.

özellikle 1960 darbesiyle birlikte açılan sürece de vurgu yapmakta ve 1960 sonrası Türkiye'sinin toplumsal görüşleri ve özerk kuruluşlarına, Yüksek Hakimler Kurulu, Anayasa Mahkemesi, Devlet Planlama Teşkilatı gibi yeni kurumlara ve 1961 Anayasası'nın önemine dikkat çekmektedir.³⁶⁰ Tütengil'e göre bu yeni dönemle birlikte toplumsal gerçekliğimizin kavranması ve dünyanın nesnel bir biçimde değerlendirilmesi daha da kolaylaşmıştır.

Tütengil gelişmiş bir toplum yaratmak, daha doğrusu gelişme sürecinde sağlıklı adımlar atabilmek için, Batı modelinin temel alınmasını öngören bir toplumsal değişme yaklaşımını benimsemektedir.³⁶¹ Tütengil'e göre, gelişebilmek için bir yandan Batılı bir bakış açısı temel alınırken, öte yandan da halkçı bir bakış açısına dayanılmalıdır. Tütengil bu yönüyle Ziya Gökalp'in kültür-medeniyet kuramına yakın durmakta ve Gökalp'in açtığı yolda ilerlemektedir. Tütengil'e göre az gelişmiş toplumların birçok sorun yaşamalarının temelinde, toplumun Batılı bir tarzda örgütlenememesi yatmaktadır. Bu anlamda Tütengil'in eserlerinde genelde Türkiye'nin Batılılaşma tarihine, özelden ise Atatürkçü devrim ve reformlara ağırlıklı bir vurgu göze çarpmaktadır. Bu anlamda muasır medeniyetler seviyesine ulaşma amacı, Tütengil'de ekonomik ve toplumsal kalkınma olarak kendisini göstermektedir. Tütengil'e göre, bugünün az gelişmiş ülkeleri Avrupa'nın gelişim sürecinden ders almak gibi bir şansa sahiptirler. Bugünün az gelişmiş ülkeleri, kendi gelişme süreçlerini kısaltma ayrıcalığını ellerinde bulundurmaktadırlar. Esas olan bu şansın kullanabilmektir. Tütengil bu bağlamda da, devlet planlamacılığının önemine dikkat çekmektedir.³⁶²

Tütengil, az gelişmişlik sorununun çözümü ile ilgili olarak öneriler ortaya atarken, bölgesel az gelişmişlik konusuna da değinmekte ve bu sorunun Türkiye'deki karşılığı olan Doğu ve Güney Doğu Anadolu'daki bölgesel az gelişmişliğin, Devletin kalkınma planları hazırlaması ve fonlar sağlaması ile aşılabileceği düşünmektedir.

360 Tütengil, 1970, s. 60.

361 Tütengil'e göre gelişmiş ülke, "Batı modeline uygun bir toplum yaratmak" anlamına gelmektedir. Bkz., Cavit Orhan Tütengil, AĞRI DAĞINDAKİ HOROZ. Çan Yay., İstanbul, 1968, s. 98.

362 Tütengil, 1970, s. 24.

Bu anlamda az gelişmiş bölgelerin kalkındırılması sorunu devletin ciddi anlamda ilgisini hak etmekte ve hatta zorunlu kılmaktadır. Bununla birlikte, Tütengil az gelişmişlik sorunu karşısında, genel olarak, kalkınma planlarının önemine dikkat çekiyorsa da, Türkiye örneğinde planlardaki hedeflere nasıl varılacağına sürekli cevapsız kaldığını da belirtmektedir.³⁶³

Tütengil az gelişmiş ülkelerin sorunlarının çözümü noktasında Lerner'in eleştirdiği tarzda bir "aceleci" tutumla hareket etmektedir. Tütengil az gelişmişlik sorununun kuramsal olarak ele alınma sürecinde iktisatçılar, sosyologlar, demograflar ve sosyal siyasetçilerin birlikte çalışması gerektiğini iddia etmekte ve zaman faktörünün az gelişmiş ülkeler aleyhine işlemesi dolayısıyla ekonomik ve toplumsal gelişmenin mümkün olduğu kadar erken gerçekleştirilmesi lazım geldiğini belirtmektedir.³⁶⁴

Tütengil bunların yanı sıra kalkınma sürecinde ordunun da rol alması gerektiğini ifade etmektedir. Tütengil, Türkiye'de ordunun kalkınma sürecinde yer alması gerektiği yönünde öneriler getiren çeşitli yaklaşımları açıkladıktan sonra³⁶⁵, Türkiye'de ordunun temsil ettiği gücün kalkınma için kullanmasından daha normal birşey olamayacağını belirtmiştir.³⁶⁶ Tütengil Türkiye'de orduya alınan asker sayısının oldukça fazla olduğunu belirtmiş ve bu fazlalığın ülkenin kalkınması amacı çerçevesinde ordu içerisinde istihdam edilmesini önermiştir. Tütengil ayrıca ülkede önemli oranda bir gizli işsizlik yaşandığını belirtmekte ve verim düşüklüğüne yol açan bu durumun ortadan kaldırılması için işsiz olan insanların bir kısmının askere alınarak kalkınma sürecine katkı yapmalarının sağlanmasını talep etmektedir.³⁶⁷ Tütengil böylesi bir teklifi yaparken aynı zamanda, ordunun kalkınmada fiili olarak yer aldığı az gelişmiş ülkelerin bulunduğunu da hatırlatmaktadır. Tütengil ordu

363 Tütengil, 1970, s. 43.

364 Tütengil, 1970, s. 134.

365 Cavit Orhan Tütengil, TEMELDEKİ ÇATLAK. Çağdaş Yay., İstanbul, 1975, s. 162-164. (Alıntı yapılan ve "Ordu ve Kalkınma" başlığını taşıyan yazı 1969 yılında yayımlanmıştır.

366 Tütengil, 1969, s. 166.

367 Tütengil, 1969, s. 166.

bünyesinde oluşturulacak birliklerin vatandaşlardan devşirdikleri insan malzemesini kullanarak kalkınma sürecini ilerletmelerini arzu etmektedir.

Türkiye'nin yaşadığı toplumsal durumun tespit edilmesi açısından Tütengil'in yaklaşımı da tıpkı Kıray'ınki gibidir. Tütengil bir biçimde gelişme sürecine girdiğimizi, Batılılaşma sürecinde yol almaya başladığımızı, ancak hala azgelişmişlik statüsünü üzerimizden atamayıp, geçiş aşamasında bulunduğumuzu belirtmektedir. Tütengil'e göre Türkiye toplumu, azgelişmişliğin yukarıda ortaya konan özelliklerinin birçoğuna sahip olmakla birlikte, dengeli ve uzun vadeli bir kalkınma projesi eşliğinde gelişecek ve Batı toplumlarının temsil ettikleri gelişme seviyesine ulaşacaktır. Bu gelişme sürecinin toplumsal, ekonomik ve kültürel alanlardaki karşılıkları, eğer doğru adımlar atılırsa, kendilerini giderek daha fazlaca göstereceklerdir. Ancak hızlı bir biçimde kalkınma zorunluluğu toplumsal yapıya bağlı bir sorun olarak görüldüğünden "köklü yapı değişiklikleri"ne gidilmesi gerekmektedir³⁶⁸, bu değişiklikler gelişme amacının gerçekleştirilmesinde zorunlu görünmektedir. Bu anlamda yaşanan geriliğin aşılması ve gelişme sürecine dahil olunabilmesi noktasında ekonomik, toplumsal ve kültürel bütünleşmenin sağlanması ve bu alanlarda geleneksel unsurların tasfiye edilerek yenileşmenin başarılması gerekmektedir.

368 Tütengil, 1970, s. 120.

5. SONUÇ

1945 sonrasında değişen dünya dengesine bağlı olarak, Batı dışındaki toplumların değişim süreçleri, merkezi bir problem alanı olarak sosyal bilimlerin gündemine oturmuştur. Toplumlararası ilişkilerde on dokuzuncu yüzyılla birlikte sahneye çıkan Batı üstünlüğü, bir yandan toplumsal alanları kuşatan modern görünümleri ortaya sererken öte yandan da bu görünümlere ilişkin bilgi üretiminde bulunan bir dizi yeni bilimsel çerçevenin yaratılmasına imkan sağlamıştır. On dokuzuncu yüzyıl başında Batı toplumlarının dünya siyasetini örgütleme noktasındaki atılımı, beraberinde pozitivist, etnosantrik, ilerlemeci ve genellemeci bir toplumsal kuramın ortaya çıkış koşullarını hazırlamış ve bu dönemle birlikte kayıtlanan bakış açıları uzun dönem etkinliklerini korumuştur. Dönemin toplumsal gerçekliğini açıklama iddiasındaki yaklaşımlar, bir yandan modern toplumun ortaya çıkışının tarihsel dayanaklarını oluşturmaya çalışırken diğer yandan da içerisinden çıktıkları toplumun özsel mekanizmalarını anlamaya, modern toplumsal durumun sorunlarını ve kazanımlarını doğru değerlendirmeye çabalamışlardır.

On dokuzuncu yüzyılla birlikte, modernliğin ortaya çıkardığı devasa dönüşümleri, sahip olduğu özgürleştirici ve tahakküm altına alıcı nitelikleri sorgulama kaygısıyla gündeme gelen Batılı kuramsal katkıları, ilerlemeci, Batı merkezci ve pozitivist bir zemin üzerinde yükselmişlerdir. Bu dönemde modernliğin tahakküm altına alıcı yanlarına, toplumsal alandaki yıkıcı karşılıklarına dikkat çeken düşünürler dahi Batı merkezli bakış açısından ve ilerlemeci yaklaşımların davetkar seslenişlerinden kurtulamamışlardır. Bu yaklaşımlarda, insanlığı daha iyiye doğru taşıyan bir dünya tarihi varsayımı ve tarihsel olarak Batı'nın ilerici bir rol oynadığı tasavvuru ortodoks bir kabul halini almıştır. Dönemin sosyal bilim anlayışını belirleyen bu yaklaşımlar, dünya yüzeyini biçimlendirme arayışındaki Batılı güç merkezlerinin siyasal ve toplumsal pratikleri ile de uyum içerisinde olmuş, Batılı siyasal merkezlerin kendi dışındaki dünyayı *öteki* olarak ayıran ve fiili bir sömürge siyasetine yaslanan tavır alışları, bilgi üretim mekanizmalarının Batı'nın ilerici rolüne ve temsil ettiği medeniyetin biricikliğine ilişkin vurguları ile meşru bir zemine kavuşmuştur. On dokuzuncu yüzyılın bütününe yayılan ve yirminci yüzyılın ilk birkaç on yılına denk gelen bu dönemde İngiltere, Fransa ve Almanya gibi Batı

Avrupa ülkeleri siyasal ilişkilerin örgütlenmesinde öne çıkmış ve buna bağlı olarak da toplumsal, ekonomik ve kültürel alanlarda zengin bir birikimin sahibi olmuşlardır. Ancak yirminci yüzyılda Batı içi çelişki ve çekişmelerin bir ürünü olarak gündeme gelen dünya savaşları ve bunalımlar, Batı'da yeni bir siyasal merkezin yükselmesine yol açmış ve hakim sosyal bilim yaklaşımları bu merkezde şekillendirilmeye başlanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Amerika Birleşik Devletleri dünya siyasetini örgütlenme yarışında öne çıkmış ve dönemin en büyük Batılı gücü olarak dünyaya toplumsal, ekonomik, siyasal ve kültürel açılardan yeni bir biçim kazandırma arayışı içerisine girmiştir. Amerika Birleşik Devletlerinin yeni bir dünya düzeni ortaya koymasına paralel olarak potansiyel problem alanları ortaya konmuş ve ABD'nin dünya siyasetindeki öncelikleri tespit edilmiştir. Amerikanın kurmak istediği yeni dünya düzeni, Batı liberal söylemi ve demokrasi geleneğine dayandığını iddia etmiş ve dünyanın demokratikleştirilmesi projesini öne sürmüştür. Amerika Birleşik Devletleri, coğrafi bir anlamın ötesine taşın ve tarihsel bir karşılığı bulunan Batı kimliğinin savunusunu üstlenmiş ancak, öngördüğü dünya sistemi önceki Batı dünya örgütlenmesinden farklı yöntemleri bünyesinde barındırmıştır.

Yirminci yüzyılla birlikte gerek Batı'lı siyasal güçler arasında yaşanan iç çatışmalar, gerekse de Batı dışı dünyada Batının egemenlik alanlarının sınırlarına ilişkin yükselen itirazlar, Batının on dokuzuncu yüzyılla birlikte dünya siyasal ilişkilerini düzenleme noktasında elde ettiği üstünlüğü tartışma konusu haline getirmiştir. Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarının yaşandığı tarihsel dilimde, Batılı siyasal merkezler ciddi anlamda güç kaybına uğramış ve eski etkinlik alanlarından kısmen de olsa el çekmek durumunda kalmışlardır. Batı içinde bir dengenin sağlanması ve yeni bir biçimde de olsa Batı önderliğinin sürdürülmesi, ancak İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra, Amerika'nın yükselişi ile mümkün olmuştur. Amerika'nın dünya siyasal ilişkilerini yönlendirme iddiasını taşıyan gücü elde etmesi ve bu çerçevede arayışlara girmesiyle birlikte, bir dizi yeni toplumsal gelişmeye tanık olunmuştur. Bu gelişmeler arasında en önemlisi, Amerika'nın yanında Sovyet Rusya'nın da savaştan güçlü çıkması ve farklı bir ideolojik kökenden hareketle dünya siyasal ve ekonomik dengesine ilişkin çeşitli arayışlara girişmesidir. Bu durum

Amerikan çıkarlarını tehdit etmeye başlamış ve uzun dönemde kendisini hissettirecek olan bir karşıtlık ortamı yaşanmaya başlanmıştır.

Soğuk Savaş olarak adlandırılan bu karşıtlık ortamında ortodoks Batılı değerlerin temsilini Amerika üstlenmiş, buna karşın yine Batı geleneği içerisinde muhalif bir siyasi damar olarak beliren sosyalist ideolojinin savunusunu ise Sovyet Rusya yapmaya başlamıştır. Rusya savaşın hemen sonrasında, yükselen sol rüzgarı kendisinden yana estirmeye çalışmış ve komunist bir dünya imparatorluğu örgütlemek istemiştir. Rusya, bir yandan Avrupa ülkelerini fiili olarak etki alanı içerisine almak isterken diğer yandan, başta Batı'lı güçlerin eski sömürgeleri olmak üzere, tüm Batı dışı toplumlar üzerinde yoğunlaşmış ve buralarda kurulacak rejimlerin kendi uluslararası çıkarlarına hizmet etmesini sağlamaya çalışmıştır. Aynı şekilde Amerika Birleşik Devletleri de, dünyayı, kendi çıkarları doğrultusunda ve klasik on dokuzuncu yüzyıl Kıta Avrupa siyasetinden farklı, rezive edilmiş bir Batı kimliğinin dünya uluslarına taşınması amacı çerçevesinde biçimlendirmek istemiştir. ABD'nin bir yandan sahip olduğu reel gücün fazlalığı, bir yandan da dış politikasının daha somut göstergelerden hareket ederek daha geniş bir uygulama alanı bulabilmesi, Amerikan dış siyasetini Sovyet Rusya'ya kıyasla daha etkin kılmıştır. Ayrıca Sovyet Rusya'nın önerdiği komunist dünya rejimi projesi, kendisini komunist olarak niteleyen, ancak, Sovyetlerin örgütlediği bir dünyada yer almayacaklarını bildiren siyasi güçlerin ortaya çıkmasıyla, pratikte başarısızlığa uğramıştır. Bu durum, Amerikan önderliğinde örgütlenecek bir dünya düzeninden yana bir sürecin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Ancak ABD'nin bu etkinliğine rağmen, Sovyet Rusya, Soğuk Savaş'ın canlı tutulmasına yetecek oranda, potansiyel bir tehdit olma özelliğini sürdürmüş ve Amerikan siyaseti içerisindeki *öteki* kimliğini uzun süre korumuştur. Sovyet Rusya ayrıca Batı dışı toplumlar üzerindeki arayışlarını devam ettirmiş ve bu toplumların iyileştirilmesi noktasında sahip olduğu ideolojik kimlikten hareketle çeşitli politikalar üretmiştir.

Amerika'nın 1950'lerle birlikte ortaya koymak istediği yeni dünya düzeninin ideolojik kökeni on dokuzuncu yüzyıla dayanmakla birlikte, pratik olarak örgütlediği siyaset birçok yeni unsuru bünyesinde barındırmaktadır. Bu yeni dünya proesinin başlıca görünümü, Batı dışı toplumlarla girilecek ilişkilerde kendisini gözler önüne

sermektedir. Savaş sonrasında, gerek ideolojik anlamda, gerekse de pratik olarak, Batının temsiliyetini üstlenen Amerika bir önceki yüzyıldan farklı olarak Batı dışında kalan ülkelerin fiili sömürgeleşme süreçlerini durdurarak, buralarda kurulacak yeni ulus-devletlere idareyi devretmek yönünde bir dış ilişkiler pratiği geliştirmiştir. Böylece topluma yabancı olmayan “içeriden” mekanizmaların bu toplumların yönetim faaliyetini üstlenebileceği ve bu toplumların uluslaşma ve kalkınma süreçlerinin yönlendirilmesi ile birlikte de, Amerikan çıkarlarında özetlenen Batı çıkarlarının farklı yollardan korunabileceği düşünülmüştür. Nitekim savaş sonrasında Batı'nın eski sömürgeleri birer birer bağımsızlık elde etmeye başlamış ve böylece karşımıza bir çok yeni ulus-devlet çıkmıştır. Böylelikle sömürge toplumlarında iki savaş arası dönemde başgösteren direniş hareketlerinin önüne geçilebilmiş, bu toplumları yönetenlerle girilecek işbirliği sonucunda Amerika'nın öngördüğü dünya projesi yürürlüğe konmaya çalışılmıştır.

Savaş sonrasında Amerika dünya siyasi ve ekonomik ilişkilerine yeni bir biçim vermek üzere sistemli arayışlara girişmiştir. Amerika, bu talebi ve arayışı doğrultusunda, ilgisini önce savaşta derin yaralar alan Avrupa'ya daha sonra ise Batı dışı dünyaya yöneltmiştir. Savaşın hemen ardından Amerika, Soğuk Savaş ortamının siyasi gerekçeleri dolayısıyla öncelikle Avrupa'ya ulaşmış ve ardından Batı dışında kalan toplumların halihazırdaki ve potansiyel durumları ile ilgilenmiştir.

On dokuzuncu yüzyılla birlikte iyice pekişen geleneksel sömürgeci siyasetin uzun süredir uygulamada olması dolayısıyla Batı dışı dünyanın büyük bir kesiminde, yüzyılın başından itibaren, ciddi bir rahatsızlık kendisini göstermeye başlamıştır. Beliren rahatsızlıklar toplumsal açıdan ciddi boyutlar almış ve önemli direniş hareketleri tarih sahnesine çıkmıştır. Batı'nın sömürge merkezlerinde ortaya çıkan bu kıpırdanmalar, dünya savaşlarının yaşandığı yıllara denk gelmiş ve bu nedenle de Batı için çok daha ciddi bir sıkıntı kaynağı olmuştur. İşte, vurgulamış olduğumuz gibi, Amerika, savaş sonrasında bu durumun önüne geçmek istemiş ve bu nedenle sömürgeci Avrupa devletlerinden sömürgelerinden çekilmeleri talebinde bulunmuştur. ABD, böylece, “yeni sömürgecilik” olarak adlandırılan bir süreci başlatmıştır. Amerika çerçevesini çizdiği sömürgeleştirme siyaseti ile Batı dışı toplumların karşı karşıya bulunduğu eski sistemi tasfiye etmiş, toplumlararası

ilişkilerin düzenlenmesi noktasında yeni bir strateji ortaya koymuştur. Bu yeni politika dolayısıyla eski sömürge mekanlarının bir çoğu yeni ulus devletlere dönüşmüşlerdir. 1945 sonrasında giderek artan yeni ulus devletler kısa zamanda dönemin uluslararası ilişkilerinin en önemli gerçekliklerinden birisi haline almıştır.

Amerika'nın açmış olduğu bu süreç yeni dünya düzeni açısından önemli bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Yeni kurulan ulus-devletlerin kapladığı alan içerisinde ciddi bir nüfus artışı ve yoksulluk göze çarpmakta, dolayısıyla da Amerika'nın kurmak istediği yeni dünya düzeni açısından potansiyel bir problem alanı gündeme gelmiş bulunmaktadır. Amerika toplumlararası ilişkileri düzenleme talebine bağlı olarak, azgelişmiş ülke kategorisi içerisine yerleştirilen bütün toplumlara ulaşmak istemiş ve farklı coğrafyalarda yaşanan böylesi sıkıntıların dünya sistemi açısından bir tehdiye dönüşmemesi için bir dizi siyaset üretmiştir. Bu anlamda, azgelişmiş ülkelerin öncelikle ekonomik olarak, daha sonrasında ise bütün toplumsal katmanlarıyla birlikte gelişmesinin sağlanması gerektiği düşünülmüştür.³⁶⁹

Bu süreçte Rusya'nın da bu bölgelere ilişkin kalkınma modelleri üretmesi, Amerika'nın azgelişmiş toplumların kalkınması sorununa duyduğu ilgiyi sürekli sıcak tutmuştur. Bu gelişmeler sonucunda, Batı dışı toplumların kalkınması sorunu, savaş sonrası dönemden itibaren, uzun bir süre Amerikan dış politikasının oldukça önemli bir bileşeni olarak varlığını korumuştur.

Amerika'nın azgelişmiş toplumların kalkındırılmasına duyduğu ilgi, Amerikan merkezli birçok uluslararası kuruluşun gündeme gelmesine neden olmuştur. Savaş sonrasında, bütün yönleriyle Amerikan çıkarlarına hizmet eden uluslararası kuruluşların yanında, özel olarak azgelişmiş toplumların kalkınması amacı çerçevesinde çeşitli kuruluşlar gündeme gelmiştir. Bu çerçevede özellikle Dünya Bankası olarak anılan ve 1944 yılında kurulan *International Bank for Reconstruction and Development* oldukça etkin olmuştur. Bu kuruluş öncelikle İkinci Dünya Savaşında ciddi bir yıkımla karşı karşıya kalan Avrupa ülkelerinin kalkındırılması için uğraşmış, 1950'lerle birlikte de azgelişmiş, Batı dışı toplumların

369 Savaş sonrasında Amerikasındaki yaygın ve resmi görüşü vermesi açısından Rostow ve Millikan'ın CIA'ye hazırladıkları rapor oldukça çarpıcıdır. Bkz., (51), Rostow ve Millikan, s. 71-85.

geliştirilmesi için çaba sarfetmiştir.³⁷⁰ Bu çabaların sonucunda, bu kuruluşun bünyesinde, Başkan D. D. Eisenhower'ın önerisiyle, özel olarak az gelişmiş toplumların kalkınma sorunları ile ilgilenmek üzere *International Development Association* isimli bir yapı oluşturulmuştur. Bu kuruluş kısa zamanda az gelişmiş ülkeler içerisinde 160 ülkeyi kendisine üye yapmıştır.³⁷¹ Yine az gelişmiş ülkelerin kalkınması sorununa eğilmek üzere 1959 yılında oluşturulan bir diğer kuruluş ise *Inter-American Development Bank* ismini taşımaktadır. Bu kuruluş, az gelişmiş yörelerin ekonomik ve toplumsal kalkınmasına katkıda bulunmak üzere gün yüzüne çıktığını belirtmiş³⁷² ve çok kısa bir süre içerisinde bünyesinden *The Inter-American Institute for Social Development* adlı bir diğer kuruluşu çıkartmıştır.³⁷³ Özellikle Yakın Doğu, Asya, Afrika ve Latin Amerika üzerine yoğunlaşan ve buradaki az gelişmişlik sorununa çözüm getirmek arayışında olduğunu ifade eden bir diğer uluslararası kuruluş ise 1961 yılında Başkan Kennedy'nin önerisi ile kurulan *US Agency for International Development* isimli kuruluştur. Kuruluş, kalkınma sorunundan hareketle, ekonomik büyüme, tarımsal gelişme, nüfus, sağlık, çevre, demokrasi, yönetim biçimleri, eğitim-öğretim ve insani yardım konuları üzerinde durmuş, ayrıca dış yardım programlarını yönlendirme işlevini de yürütmüştür.³⁷⁴ Süreç içerisinde *US Agency for International Development* kendi benzeri diğer kuruluşlardan daha fazla öne çıkmış ve uluslararası planda kalkınma süreçlerinin yönlendirilmesinde Amerikan siyaseti çerçevesinde aktif rol üstlenmiştir. Böyle bir ortamda Batı dışı toplumların gelişmesi sorunu Amerikan sosyal bilimlerinin en fazla üzerinde durulan konularının başında yer almış, Batı dışı ya da az gelişmiş toplumların kalkınması sorunu yoğun bir biçimde tartışılmaya başlamıştır.

Savaş sonrasında gündeme gelen gelişme düşüncesi, modern Batı düşünce geleneği üzerinde yükselmekte ve on dokuzuncu yüzyılla birlikte egemen bir anlayış

370 Geniş bilgi için bkz., WORLD BANK, <http://www.worldbank.org>

371 Bkz., INTERNATIONAL DEVELOPMENT ASSOCIATION. <http://www.worldbank.org/ida/>

372 Bkz., INTER—AMERICAN DEVELOPMENT BANK. <http://www.iadb.org>

373 Bkz., INTER—AMERICAN INSTITUTE FOR SOCIAL DEVELOPMENT <http://www.iadb.org/indes/>

374 Bkz., US AGENCY FOR INTERNATIONAL DEVELOPMENT, <http://www.info.usaid.gov>

halini almaya başlayan evrimci/ilerlemeci yaklaşımların temel kabullerini büyük oranda paylaşmaktadır. Özellikle Aydınlanma dönemi ile birlikte çerçevesi çizilmeye başlanan ilerlemeci yaklaşımların tarihin doğrusallığına, toplumların daha iyiye doğru hareket ettiklerine ilişkin kanaatleri, İkinci Dünya Savaşı sonrasında kimlik bulan gelişme düşüncesinin temel bileşenlerinin belirlenmesinde oldukça etkin olmuştur. Bu yönüyle gelişme düşüncesi, modern Batı düşüncesinin temel kalkış noktalarından birisi haline gelen ilerlemeci tarih algısına yaslanarak tarihsel ve ideolojik bir devamlılığı temsil etmektedir. Batılı olmayan toplumların değişim süreçlerine yön verme amacı çerçevesinde, kabaca 1950'li yıllarda, gündeme gelen gelişme düşüncesi, bir diğer yandan, ilerleme sürecine Batı dışı toplumların da katılabileceği varsayımından hareket etmekte ve bu biçimiyle de bir kopuşa ya da bir farklılaşmaya işaret etmektedir. Savaş sonrasında kimlik kazanan ve ilk olarak modernleşme kuramı içerisinde çerçeve bulan gelişme düşüncesi, Batı dışı toplumların da modernleşme sürecine katılabileceklerini varsayıyor ve bu haliyle yeni kurulacak dünya sistemine bu toplumların da katılabileceğini, hatta katılımı gerektiğini öne sürüyordu.

Savaş sonrası dönemde az gelişmiş toplumların değişimi üzerine odaklanan Amerikan sosyal bilim pratiği içerisinde, ilk ve en sistemli çerçeveyi modernleşme kuramı sunmuştur. Modernleşme kuramı az gelişmiş ülkelerin toplumsal değişimi problemini merkeze alan ve aynı zamanda ABD'nin pratik siyasetinin belirlenmesinde de zaman zaman etkinlik kuran bir düşünce okulu olarak karşımıza çıkmaktadır. Modernleşme kuramı, savaş sonrası Amerikan sosyal bilim düşüncesi içerisinde, az gelişmiş toplumların değişmesi, farklılaşması ve gelişmesi problemi üzerine yoğun bir ilginin söz konusu olduğu bir dönemde gündeme gelmiş ve Amerikan sosyal bilim düşüncesinde az gelişmiş toplumların değişme süreçlerini açıklamada bir dönem egemen paradigma halini almıştır. Modernleşme kuramının üretilmesine katkıda bulunan düşünürlerin ilk kuşağı gelişme problemini daha ziyade ekonomik temelli algılamışsa da bu anlayış 1950'li yılların ortalarından itibaren gözden geçirilmiş ve ekonomik boyuta, toplumsal ve kültürel boyutlar da eklenerek gelişme sorunu daha geniş bir çerçevede değerlendirilmeye başlanmıştır.

Modernleşme kuramı, İkinci Dünya Savaşının son bulduğu, bu savaşa yol açan toplumsal hareketliliklerin durulduğu, yeni bir dünya sisteminin şekillenmeye başladığı, uluslararası konjoktürde Soğuk Savaş'ın ve birçok yeni ulus-devletin gün yüzüne çıktığı bir dönemde; Amerikan toplum kuramı içerisinde yeni yönelimlere tanıklık edildiği, daha öncesindeki mikro sosyolojik eğilimlerden farklı olarak, teorinin önem kazanmaya başladığı, siyasal yükselişin beraberinde getirdiği olanakların önemli oranda toplumsal bilgi üretiminin yapıldığı merkezlere aktarıldığı bir ortamda gündeme gelmiştir.

Modernleşme kuramı, Batı'lı toplumların kendi içsel dinamikleri ve bünyesinde barındırdığı erdemler sayesinde modernliği yakaladığını iddia etmekte, buna karşılık az gelişmişlik sorunu ile karşılaşan Batı dışı toplumların mevcut konumlarının ortaya çıkmasında, bünyevi zaafın etken olduğunu öne sürmektedir. Modernleşme kuramının üretilemesine katkıda bulunan düşünürler, toplumları modern – geleneksel ayrımı temelinde sınıflandırmış, gerek modernliğin gerekse de gelenekselliğin nedeni olarak içsel yapıların sahip oldukları nitelikleri görmüşlerdir.

Modernleşme kuramının üretilmesine katkıda bulunan düşünürler, bir tarafa modern toplumları diğer tarafa da geleneksel toplumları yerleştirmişlerdir. Süreç içerisinde bu sınıflamaya “geçiş” halindeki toplumları da eklemişlerdir. Bu çerçevede modern, geleneksel ve geçiş aşamasındaki toplumları niteleyen özellikler belirlenmiş ve oluşan modeller doğrultusunda toplumların mevcut konumları ortaya konmak istenmiştir.

Modernleşme kuramı içerisinde formüle edilen yaklaşımların birçoğu, geleneksel ve modern tipler arasında ciddi bir çatışma ve ikilik yaşandığı varsayımdan hareket etmiş ve bu ikilik ve çatışmanın en fazla “geçiş” toplumları için söz konusu olduğunu düşünmüşlerdir. Bu bakış açısı içerisinde, geleneksel olanın genellikle modernleşme sürecine ayak dirediği varsayılmış ve modernleşme sürecinde yol alabilmek için geleneksel unsurların tasfiye edilmesi ya da bu süreci besleyecek bir duruma getirilmesi gerektiği öne sürülmüştür.

Modernleşme kuramında öne çıkan yaklaşımların ortaklaştığı en temel konu, modernleşme sürecinde Batı modeline göre davranılması gerektiği yönündedir. Bu yaklaşımlara göre, Batılı olmayan toplumların başarılı bir modernleşme süreci

yaşabilmesi için, bu süreci daha önce yaşamış olan Batı'lı toplumların izlediği yolun izlenmesi gerekmektedir. Bu çerçevede modernleşme kuramı içerisinde, Batı dışında kalan toplumların gelişme süreçleri bağlamında, aşkın bir toplum modeli olarak Batı imgesi ve pratik bir gösterge olarak da Amerikan modeli öne çıkarılmaktadır. Bu açıdan, modernleşme kuramı içerisinde Batılı olmayan toplumların, Batı-dışı, özgün bir modernliğe ulaşma olanağına sahip olmadıkları, gizli fakat yaygın bir kabul olarak varlığını sürdürmüş, Batılı deneyim izlenmesi gereken bir model olarak sunulmuştur. Modernleşme kuramı içerisinde özellikle Amerika üzerinde ısrarlı bir vurgu göze çarpmakta, Amerika'nın en modern toplum biçimi ve dünyanın önder toplumu olduğu iddia edilmektedir.

Modernleşme kuramcıları Batı'nın on altıncı yüzyıldan sonra yaşadığı tarihsel seyri ve modernlik durumunu farklı süreçler olarak görmüşler ve Batı'lı toplumların yalnızca, evrensel bir süreç olarak işleyen modernlik süreci ile, bünyesinde barındırdığı nitelikler dolayısıyla, daha erken tanışma fırsatı elde ettiğini öne sürmüşlerdir. Bu bakış açısına göre gelinen tarihsel noktada, Batı dışı toplumlara Batı'nın mevcut kazanımlarının altında yatan dinamikler kazandırılmaya çalışılmalıdır. Bu nitelikler, ya modern toplumlardan transfer edilerek ya da içeriden üretilerek elde edilmek durumundadır. Bu çerçevede, Batı dışı toplumların modernleşme sürecinde hızlı yol almalarını sağlamak için, ilk olarak dışsal müdahale mekanizmaları oluşturulmalı, daha sonrasında ise, Batıda eğitim görmüş ya da Batılı değer ve düşünce modellerini özümsemiş öncü (yerli) kadroların kendi toplumlarındaki hareket kabiliyetleri arttırılmalı, onlara modernleşme sürecine yön verme hususunda geniş bir alan bırakılmalıdır. Modernleşme kuramcıları ayrıca, Batı dışında kalan toplumların modernleşme süreçlerini tamamlamaları ve gelişmiş bir toplum olmaları yolunda, gerek ulusal, gerekse de uluslararası düzeyde siyasi düzenlemelere gidilmesi ve bu anlamda belli planlamaların yapılması gerektiği önerisini ortaya koymuşlardır.

Modernleşme kuramı, modern Batı düşünce geleneği içerisinde, ilk olarak sistemli bir biçimde, Batı dışı toplumların da gelişebileceği varsayımı üzerinde duran ve bunun yollarını araştırma iddiasıyla öne çıkan bir kuramsal çerçeve olarak karşımıza çıkmaktadır. Kuram, birçok yönüyle Batı merkezli, etnosantrik, ilerlemeci,

evrimci ve aydınlanmacı bir çerçeveden hareket etmekle birlikte, Batı dışında kalan toplumların da gelişebileceği ve modernleşme sürecine katılabileceğini iddia ederek, Batılı toplum kuramında dönemselsel ve stratejik bir değişimi simgelemektedir.

İkinci Dünya Savaşının bitimiyle birlikte, Batılı olmayan toplumların kalkındırılması siyasal gerekçeler dolayısıyla bir zorunluluk olarak addedilmeye başlanmıştır. Uluslararası konjoktürün bir yanında çeşitli gelişme stratejileri önerenler yer alırken, diğer yanında bu sürece muhatap olan toplumlar bulunmakta, gelişmiş bir dünyaya ulaşma amacı etrafında bir dizi kalkınma pratikleri ve kuramları çerçeve kazanmaktadır. Kalkınmayı bu şekilde değerlendirenler, sorunu evrensel geçerliliği olan bir amaç olarak yansıtmışlar, bunun sonucu olarak da, ister istemez, toplumlararası ilişkilerde tanıklık edilen toplumsal, tarihsel ve siyasal farklılıkları görmezden gelmişlerdir. Dünyayı kalkındırma projesi dünyanın siyasal dengesini yürüten uluslararası odaklarca sahneye konarken, bu projenin aktörleri, kalkındırılması gereken “azgelişmiş” toplumlar olarak belirlenmiştir. Bir yanda kalkınmışlar ve dünyanın kalkındırılması gerektiğini savunanlar bulunurken diğer yanda azgelişmişler ya da kalkındırılması gerekenler bulunmaktadır.

1945 sonrasında Batı dışında kalan toplumların kendileri için önerilen gelişme teorilerine ilgi duymaları ve hatta konuyu kendi bilgi mekanizmaları içerisinde yoğun bir biçimde ele almaları, bu toplumların bir yandan, bir refah toplumu yaratma hayallerinin, diğer yandan da dünya siyasal ve ekonomik dengesinde yer edinme arayışı içerisinde olmalarının ürünüdür. Bu nedenle Batılı olmayan azgelişmiş toplumlarda *kalkınma*, ideolojiler-üstü ve bütün siyasal kanatların ortaklaştığı bir amaç halini almıştır. Kalkınma sürecine dahil olabilmek Batılı olmayan toplumlar açısından bir amaç halini almışken, diğer taraftan bu süreci denetleme erkini elinde bulunduran Batılı toplumlar için dünya siyasal dengesinin pürüzsüz biçimde devam ettirilebilmesine yarayacak bir strateji olarak görülmüştür. Kalkınma konusu, bir taraftan Batı dışı dünyanın İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşadıkları ile, diğer taraftan da yükselen Batılı bir güç olarak Amerika'nın yeni dünya düzeni projesiyle bağlantılı olarak yoğun bir ilgiye mazhar olmuştur.

Kalkınma olgusunun Batı dışında kalan toplumlarda bir devlet politikası halini alması, ivedilikle gerçekleştirilmesi gereken bir amaç olarak algınamaya

başlanmasının temelinde, mevcut durumu iyileştirme kaygısı yatmaktadır. Bu kaygı tarihsel olarak Batılılaşma siyasetlerinde özetlenen pratiklerin gündeme gelmesine neden olmuş, bu siyasetlerin bir uzantısı olarak savaş sonrasında varlık bulan kalkınma ideolojisi Batılı olmayan toplumlarda genel bir kabul görmeye başlamıştır. Uluslararası düzlemlerde gündeme getirilen kalkınma stratejileri, Batı dışında kalan toplumlarda, daha ziyade, yaşanan toplumsal, siyasal ve ekonomik sorunların çözümlenmesi noktasında önem kazanmış ve bu toplumlardaki siyasal karar alma mekanizmaları kalkınma amacını uzun yıllar devlet politikası haline getirmişlerdir. Kalkınma ideolojisinin Batı dışı toplumlarda benimsenmesiyle birlikte, Batılı gelişme modelleri takip edilmesi gereken süreçler olarak mutlaklaştırılmıştır.

Bu bağlamda, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, dünya dengesinde ağırlık merkezini oluşturan iktidar yapıları ile kurduğu ilişkilere paralel olarak, siyasal ve toplumsal yapısında ciddi dönüşümlere tanıklık edilen Türkiye’de de kalkınma konusu oldukça merkezi bir problem alanı olarak kendisini göstermiştir. Türkiye, mevcut konumundan duyduğu rahatsızlığı aşmaya yönelik olarak on sekizinci yüzyıldan bu yana çeşitli arayışlar içerisine girmiş ve bu çerçevede sistemli bir Batılılaşma politikasını günümüze kadar taşımıştır. Mevcut durumun iyileştirilmesi, yaşanan sorunların çözülebilemesi amacıyla gündeme gelen Batılılaşma politikaları farklı dönemlerde farklı biçimler almış, bünyesinde birçok değişik siyasal ve toplumsal unsuru barındırmıştır. Savaş sonrasında gündeme getirilen kalkınma ideolojisi de bu açıdan önemli bir hal almış ve diğer Batı dışı toplumlarda olduğu gibi Türkiye’de de Batılılaşma siyaseti ile iç içe geçerek, aynı sürecin parçası olarak varlık bulmuştur.

Kalkınma konusunun Türkiye’de, siyasal odakların ve sosyal bilimlerin gündemine girmesi 1950’li yıllara rastlamaktadır. Bu dönemle birlikte kalkınma konusu hem sosyal bilimlerin hem de devlet politikalarının başlıca önceliklerinden birisi haline gelmiştir. Türkiye bu dönemle birlikte, yeni bir dış siyaset uygulamaya başlamış ve buna bağlı olarak içerideki siyasal ve toplumsal işleyişi de farklı şekillerde düzenlemeye tabi tutmak durumunda kalmıştır. Türkiye savaş sonrasında gündeme gelen uluslararası ilişkiler ağına Amerika’nın yanında katılmak istemiş ve bu

çerçevede yeni kurumsal düzenlemelere giderek toplumsal ve siyasal alanın düzenlenmesinde kalkınma ideolojisinden önemli oranda yararlanmıştı.

Türkiye’de siyasi odakların kalkınma süreçlerine ilgi duymaya başlaması ile birlikte, sosyal bilimlerin de konuya yoğun bir biçimde eğilmeleri söz konusu olmaya başlamıştır. Batılı kalkınma kuramlarında olduğu gibi, Türkiye’deki sosyal bilim çalışmalarında da kalkınma konusuna ilk kez iktisatçılar eğilmiş ve çok kısa bir süre içerisinde ekonomik kalkınma ile ilgili birçok çalışma gün yüzüne çıkmıştır. Ancak süreç içerisinde ekonomik kalkınma analizlerine, toplumsal alanın diğer katmanlarını da içerisine alan kalkınma çalışmaları eklenmiş, tartışmaya süreç içerisinde özellikle sosyologlar da katılmışlardır.

1950’li yılların Türk sosyolojisi içerisinde toplumun bütün yönleriyle kalkındırılması projesi genel kabul görmüştür. Dönemin Türk sosyologları, kuramsal açıdan içerisinden çıktıkları toplumun kalkınabilme olasılıklarını sorgulamışlar ve bu çerçevede özellikle toplumsal değişme, Batılılaşma ve köy konuları ilgili olarak birçok çalışma yapmışlardır. Bu dönemde Mümtaz Turhan, Nurettin Şazi Kösemihal, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Cahit Tanyol, Mübeccel Belik Kıray ve Cavit Orhan Tütengil başta olmak üzere önde gelen birçok sosyolog kalkınma konusunun / projesinin karşılık geldiği toplumsal gerçekliğe ilişkin önemli çalışmalara imza atmışlardır.

Bu çerçevede gerek yaklaşımları ile gerekse de konuyla doğrudan ilişki kurmaları nedeniyle öne çıkan Mübeccel B. Kıray ve Cavit Orhan Tütengil, birçok açıdan çalışmalarlarıyla dönemin Türk sosyolojisinin kalkınmaya ilişkin yaklaşımlarını gözler önüne sermişlerdir.

Gerek Kıray gerekse de Tütengil, Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşadığı dönüşümlerle birlikte gelen sorunları ve Türkiye’nin gelişme sürecindeki yerini merkeze almakta, bir geçiş aşaması içerisinde bulunduğunu düşündükleri Türkiye’nin kırsal yapılarını çözümlenmeye çalışarak kırsal kalkınma konularını irdelemektedirler. İki düşünür de toplumun modernleşme, gelişme yönünde yaşadığı toplumsal değişimlerle ilgilenmekte, diğer taraftan da bu gelişme sürecinin önünün açılmasına katkıda bulunacak toplumsal dinamiklerin tespitine çalışmaktadırlar. Bu düşünürler geri kalmışlık, feodallık, ya da az gelişmişlik sorununu merkeze almışlar

ve sanayileşmiş, gelişmiş ya da modern topluma ulaşmayı amaçlamışlardır. Bir yanda modern sanayi toplumlarının diğer tarafta ise, geleneksel feodal toplumların bulunduğu varsayılmış, bazı durumlarda bu iki sürece birden tanıklık eden geçiş toplumlarının da varolduğu söylenmiştir. Kıray, feodal yapılara tanıklık edildiği, Tütengil ise azgelişmişlik süreci içerisinde bulunduğu için Türkiye toplumunun sorunlarından kurtulamadıklarını belirtmekte, Batılı gelişme tecrübesinde özetlenen modernliğe ulaşmak çözüm olarak sunulmaktadır.

Gerek Kıray'ın gerekse de Tütengil'in yaklaşımları modernleşme paradigmasından birçok yönüyle etkilenmiş, dönemin hakim yaklaşımı halini alan modernleşme kuramı etkisini bu iki düşünür üzerinde de ciddi bir biçimde hissettirmiştir. Tütengil'in olsun, Kıray'ın olsun modern—geleneksel, feodal—sanayileşmiş, gelişmiş—azgelişmiş kategorileri çerçevesinde toplumları sınıflamakta, gelişme sürecinde Batılı modellerin merkeziliğine dikkat çekmekte, kırsal yapıların süreç içerisinde kentleşme ve sanayileşme yönünde dönüşmesi ve ortadan kalkması gerektiğini iddia etmektedirler. Böylelikle de modernleşme kuramıyla aynı çerçeveyi paylaşmaktadırlar. Ancak, bu ortaklaşmaya rağmen, zaman zaman bazı noktalarda modernleşme paradigması içerisindeki klasik yaklaşımlardan farklılaşmaktadırlar. Özellikle, modernleşme kuramının kültürel unsurların gelişme sürecini yavaşlatabileceği ya da hızlandırabileceği varsayımı gerek Tütengil de gerekse de Kıray da eleştiriye uğramış ve kültürel unsurlarla gelişme arasında doğrudan bir bağlantı kurmanın doğru olmadığı düşünülmüştür. Bu vurgu daha ziyade Kıray da öne çıkmakla birlikte Tütengil'in de paylaştığı bir anlayışı temsil etmektedir.

Gelişme konusunun tartışılması esnasında gerek Kıray, gerekse de Tütengil, içerisinde yaşadıkları toplumun “bir yerden bir yere” götürülmesi amacına yaslanmışlardır. Kendilerine kuramsal dayanaklar oluştururken de özellikle Türkiye toplumunun gelişme olasılığından söz eden ya da gelişme sürecinin Türkiye açısından da söz konusu olabileceğini varsayan yaklaşımlarla ilişki kurmak istemişlerdir.

Tütengil ve Kıray gelişme konusunu ele alırken farklılaştıklarını görmek de pekala mümkün olabilecektir. Herşeyden önce Kıray, gelişme konusunu ele alırken,

sorunu salt kuramsal bir çerçeve içerisinde ele almayı fazla gerekli görmemiş, daha ziyade alanda çalışmalar yaparak görüşlerini oluşturmuştur. Buna karşılık Tütengil, gelişme sorununu daha ziyade kuramsal bir zeminde ele almış ve azgelişmişlik durumunun gösterdiği özellikleri sistemleştirmek için uzun süre çaba sarfetmiştir.

Kıray'ın analizlerinde gelişme ve modernleşme kavramları arasında çok zaman geçişlilikler bulunmak ve Kıray, gelişme ve modernleşme arasında herhangi bir ayrıma gitmemektedir. Bu nedenle Kıray'ın gelişme yaklaşımı incelenirken, çoğu zaman onun modernleşme sürecini ele alışı gözlemlenmektedir. Buna karşılık Tütengil, sorunu azgelişmişlik durumundan hareketle ele almakta ve merkezi açıklama birimi olarak gelişme – azgelişme ilişkisini görmektedir. Tütengil bu nedenle azgelişmenin nitelikleri üzerinde durmuş ve Kıray'dan çok farklı, sistematik bir çerçeve sunmuştur.

Tütengil'in ve Kıray'ın temsil ettiği anlayış, birçok açıdan Batılı sosyal bilimlerde gelişme – azgelişme süreçlerine ilişkin olarak ortaklaşa benimsenen görüşleri ve önyargıları paylaşıyor gibidir. Belki de söz konusu önyargılar, eleştiriye tabi tutulmaksızın paylaşıldığından ve “içeride” yeniden üretildiğinden giderek daha da kökleşmişlerdir.

Tüm bunlardan sonra; gerek modernleşme kuramının, gerekse de Türk düşün hayatı içerisinde gelişme konusu etrafında gündeme gelen analizlerin 1945 sonrası değişen dünya düzeni ile birebir ilintili süreçler olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz. İkinci Dünya Savaşı sonrasında açılan süreç, egemen küreselleşme temayülü altında günümüzde de işlemeye devam etmektedir. Bu açıdan savaş sonrası dönemin bilgi – iktidar ilişkileri hala çekiciliğini korumaktadır.

KAYNAKÇA

1. Kitaplar

- Abercrombie N., Hill S., ve Turner, Bryan S., DICTIONARY OF SOCIOLOGY. Penguin Books, Londra, 2. bsk., 1988.
- Ahmad, F., DEMOKRASİ SÜRECİNDE TÜRKİYE. (1945-1980). Çev., Ahmet Fethi, Hil Yay., İstanbul, 2. bsk., 1996.
- Ahmed, C. A., BATILILAŞMA HASTALIĞI. Çev., Fatmanur Altun, Yöneliş Yay., İstanbul, 2000.
- Appelbaum, R. P., TOPLUMSAL DEĞİŞİM KURAMLARI. Çev., Türker Alkan, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, Tarihsiz.
- Atauz, S., (Der.), TÜRKİYE'DE SOSYAL BİLİM ARAŞTIRMALARININ GELİŞİMİ. Türk Sosyal Bilimleri Derneği Yay., 1986.
- Berger P.L., Berger, B., SOCIOLOGY: A BIOGRAPHICAL APPROACH. Penguin Books, New York, 4. bsk., 1978.
- Birleşmiş Milletler Sosyal İşler Bürosu, TOPLUM KALKINMASI ARACILIĞIYLA SOSYAL GELİŞME. Çev., S. N. Candan, Birleşmiş Milletler Yay., Yer Belirtilmemiş, 1955.
- Black, C. E., ÇAĞDAŞLAŞMANIN İTİCİ GÜÇLERİ. Çev., F. Gümüş, Verso Yay., Ankara, 1989.
- Blomström M., Hettne, B., DEVELOPMENT THEORY IN TRANSITION. Zed Books, Londra, 4. bsk., 1998.
- Bottomore, T., Nisbet R., (Der.), SOSYOLOJİK ÇÖZÜMLEMENİN TARİHİ. Ayraç Yay., Ankara, 2. bsk., 1997.
- Chenery, H. B., GELİŞME POLİTİKALARI VE PROGRAMLARI. Çev., N. Bengül, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara, 1959.
- Chomsky, N., (Der.), SOĞUK SAVAŞ VE ÜNİVERSİTE. Çev., M. Ceylan, Kızılelma Yay., İstanbul, 1998.
- Coşkun, İ., MODERNLEŞME VE BAĞIMLILIK. Yayımlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1998.
- Çavdar, T., TÜRKİYENİN DEMOKRASİ TARİHİ (1950-1995). İmge Yay., Ankara, 2. bsk., 2000.
- Divitçioğlu, S., İKTİSADİ BÜYÜME, MARX'IN GÖRÜŞLERİ VE HARROD'LA KARŞILAŞTIRMA. Sermet Matbaası, İstanbul, 1959.
- Domar, E., ESSAYS IN THE THEORY OF ECONOMIC GROWTH. Greenwood Pr., Connecticut, 10. bsk., 1982.
- Eisenstadt, S. N., READINGS IN SOCIAL EVOLUTION AND DEVELOPMENT. Pergamon Pr., Oxford, 1970.

- Ercan, F., GELİŞME YAZINI AÇISINDAN MODERNİZM, KAPİTALİZM VE AZGELİŞMİŞLİK. Sarmal Yay., İstanbul, 1996.
- Ertürk, R., Tütekçioğlu H., (Yay. Haz.), 500. YILINDA AMERİKA. Bağlam Yay., İstanbul, 1994.
- Finkle J. L., ve Gable, R. W., POLITICAL DEVELOPMENT AND SOCIAL CHANGE. John Willey and Sons Pr., New York, 2. bsk., 1971.
- Giddens, A., SOSYOLOJİ, ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM. Çev. R. Esengün, İ. Öğretim, Birey Yay., Tarihsiz, Erzurum.
- Gouldner, A. W., THE COMING CRISIS OF WESTERN SOCIOLOGY. Heinemann, Londra, 3. bsk., 1973.
- Gökman, M., 50 YILIN TUTANAĞI (1923-1973). Hürriyet Yay., İstanbul, 1973.
- Groth, A. J., MAJOR IDEOLOGIES. AN INTERPERATIVE SURVEY OF DEMOCRACY, SOCIALISM AND NATIONALISM. John Willey Pr., New York, 1971.
- Gulbenkian Komisyonu, SOSYAL BİLİMLERİ AÇIN. Çev., Ş. Tekeli, Metis Yay., İstanbul, 2.bsk., 1998.
- Harrison, D., THE SOCIOLOGY OF MODERNIZATION AND DEVELOPMENT. Routledge Press, London & New York, 1988.
- Harrod, R. F., TOWARDS A DYNAMIC ECONOMICS. MacMillan ve St. Martin Pr., Londra ve New York, 9. bsk., 1966.
- Hettne, B., DEVELOPMENT THEORY AND THE THIRD WORLD. Sarec Report, Helsingborg, 1982.
- Hobsbawm, E., KISA YİRMİNCİ YÜZYIL 1914-1991. Çev., Yavuz Alogan, Sarmal Yay., İstanbul, 1996.
- Holborn H., THE POLITICAL COLLAPSE OF EUROPE. Knopf Pr., New York, 1951, s. 13-17.
- Holloway, D., STALIN AND THE BOMB: THE SOVIET UNION AND ATOMIC ENERGY 1939-1956. Yale University Pr., New Haven, 1996.
- Horowitz, I. L., THREE WORLDS OF DEVELOPMENT, THE THEORY AND PRACTICE OF INTERNATIONAL STRATIFICATION. Oxford University Pr., New York, 1966.
- Kaçmazoğlu, H. B., TÜRK SOSYOLOJİ TARİHİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR. Birey Yay., 1999.
- Karpat, K. H., TÜRK DEMOKRASİ TARİHİ. Afa Yay., İstanbul, 2. bsk., 1996.
- Kıray, M. B., EREĞLİ, AĞIR SANAYİDEN ÖNCE BİR SAHİL KASABASI. Devlet Planlama Teşkilatı Yay., Ankara, 1964.
- Kıray, M. B., ÖRGÜTLEŞEMEYEN KENT: İZMİR. Sosyal Bilimler Derneği Yay., Ankara. 2. bsk., Bağlam Yay., İstanbul, 1998.

- Kıray, M. B., Hinderlink, J., SOCIAL STRATIFICATION AS AN OBSTACLE TO DEVELOPMENT. Praeger Pr., New York, 1970.
- Kıray, M., SEÇME YAZILAR. Bağlam Yay., İstanbul, 1999.
- Kıray, M., TOPLUMBİLİM YAZILARI. G.Ü.İ.B.F. Yay., Ankara., 1982.
- Kıray, M., TOPLUMSAL YAPI TOPLUMSAL DEĞİŞME. Bağlam Yay., İstanbul, 1999.
- Kinloch, G. C., SOCIOLOGICAL THEORY, ITS DEVELOPMENT AND MAJOR PARADIGMS. McGraw-Hill Pr., New York, 1977.
- Köker, L., LAİKLİK KEMALİZM VE DEMOKRASİ. İletişim Yay., İstanbul, 2. Bsk., 1993.
- Kuçuradi I., (Der.), THE IDEA OF DEVELOPMENT BETWEEN ITS PAST AND FUTURE. IFPS Pr., Ankara, 1993.
- Lange, O., KALKINMA YÖNTEMLERİ. Çev., M. Selik, E. Günçe, Sosyal Adalet Yay., Ankara, Tarihsiz.
- Latouche, S., DÜNYANIN BATILILAŞMASI. Çev., T. Keşoğlu, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1993.
- Lerner, D., THE PASSING OF TRADITIONAL SOCIETY, MODERNIZING THE MIDDLE EAST. Free Pr., New York, 2. bsk., 1964.
- Masananat, G. S., THE DYNAMICS OF MODERNIZATION AND SOCIAL CHANGE: A READER. Goodyear Pr., California, 1973.
- McNeill, W., DÜNYA TARİHİ. Çev., A. Şenel, İmge Yay., Ankara, 3. bsk., 1994.
- Mehmet, O., WESTERNIZING THE THIRD WORLD, THE EUROCENTRICITY OF ECONOMIC DEVELOPMENT THEORIES. Routledge Pr., Londra & New York, 1995.
- Mortan, K., Çakmaklı, C., GEÇMİŞTEN GELECEĞE KALKINMA ARAYIŞLARI. Altın Kitaplar Yay., İstanbul, 1987.
- Nisbet, R., THE SOCIOLOGICAL TRADITION. Basic Books, New York, 1966.
- Özbek, M., POPÜLER KÜLTÜR VE ORHAN GENCEBAY ARABESKİ. İletişim Yay., İstanbul, 2. bsk., 1994.
- Parsons T., THE SOCIAL SYSTEM. Free Pr., New York, 1951.
- Polama, M. M., ÇAĞDAŞ SOSYOLOJİ KURAMLARI. Çev., H. Erbaş, Gündoğan Yay., Ankara, 1993
- Ritzer, G., SOCIOLOGICAL THEORY. Knopf Pr., New York, 2. bsk.,1988.
- Roberts, J. M., THE PENGUIN HISTORY OF THE WORLD. Penguin Books, New York, 6. bsk., 1992.

- Rostow, W. W., THE STAGES OF ECONOMIC GROWTH, A NON-COMMUNIST MANIFESTO. Cambridge University Pr., Cambridge, 9. bsk., 1963.
- Sarıbay, A. Y., TÜRKİYE'DE DİN VE PARTİ POLİTİKASI: MSP ÖRNEK OLAYI. İstanbul, Alan Yay., 1985.
- Schick I. C., Tonak, E. A., GEÇİŞ SÜRECİNDE TÜRKİYE. Belge Yay., İstanbul, 3. bsk., 1998.
- Simpson, C., ÜNİVERSİTELER VE AMERİKAN İMPARATORLUĞU. Çev., M. Ceylan, Kızılelma Yay., İstanbul, 2000.
- Skocpol, T., (Der.), TARİHSEL SOSYOLOJİ, BLOCH'TAN WALLERSTEIN'A GÖRÜŞLER VE YÖNTEMLER. Çev., A. Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999.
- Smith, A. D., TOPLUMSAL DEĞİŞME ANLAYIŞI. Çev., Ü. Oskay., Gündoğan Yay., Ankara, 1996.
- Swingewood, A., SOSYOLOJİK DÜŞÜNCENİN KISA TARİHİ. Çev., O. Akınhay, Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 1998.
- Tekeli İ., İlkin, S., SAVAŞ SONRASI ORTAMINDA 1947 TÜRKİYE İKTİSADİ KALKINMA PLANI. ODTÜ Yay., Ankara, 1974.
- Tezcan, M., Çelebi, N., (Yay. Haz.), SOSYOLOJİDE SON GELİŞMELER VE TÜRKİYEDEKİ ETKİLERİ. U.T.M.K. Yay., Ankara, 1993.
- Timur, T., TÜRKİYE'DE ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ. İletişim Yay., İstanbul, 2. bsk., 1994.
- Turhan, M., ATATÜRK İLKELERİ VE KALKINMA. Şehir Mat., İstanbul, 1965.
- Turhan, M., GARPLILAŞMANIN NERESİNDEYİZ. İstanbul, 1959.
- Turhan, M., KÜLTÜR DEĞİŞMELERİ, SOSYAL PSİKOLOJİK BAKIMDAN BİR TETKİK. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969.
- Tütengil C. O., AZGELİŞMİŞ ÜLKELER VE GELİŞME İKTİSADİ KONULARINDAKİ TÜRKÇE KİTAPLAR VE YAZILAR BİBLİYOGRAFYASI. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası Cilt 28, (Ekim 1968-Eylül 1969) No: 1-4'ten ayırmasım, İstanbul, 1971.
- Tütengil, C. O., TÜRKİYE'DE KÖY SORUNU. Kitap Yay., İstanbul, 1969.
- Tütengil, C. O., KIRSAL TÜRKİYENİN YAPISI VE SORUNLARI. Gerçek Yay., İstanbul, 1975.
- Tütengil, C. O., TEMELDEKİ ÇATLAK. Çağdaş Yay., İstanbul, 1975.
- Tütengil, C. O., AĞRI DAĞINDAKİ HOROZ. Çan Yay., İstanbul, 1968.
- Tütengil, C. O., DİYARBAKIR BASINI VE BÖLGE GAZETECİLİĞİMİZ. İ.Ü.İ.F.G.E. Yay., İstanbul, 1966.
- Tütengil, C. O., İÇTİMAİ VE İKTİSADİ BAKIMDAN TÜRKİYE'NİN KARAYOLLARI. Elif Yay., İstanbul, 1961.

- Tütengil, C. O., KÖY SORUNU VE GENÇLİK. Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı Yay., İstanbul, 1967.
- Tütengil, C. O., KÖYDEN ŞEHİRE GÖÇ MESELESİ. İ.Ü.İ.F. Türkiye Köy ve Şehir Sosyolojisi Merkezi Yay., İstanbul, 1963.
- Tütengil, C. O., YENİ OSMANLILARDAN BU YANA İNGİLTERE'DE TÜRK GAZETECİLİĞİ (1867-1967). İ.Ü.İ.F.G.E. Yay., İstanbul, 1969.
- Vahruşev, V., YÖNTEMLERİYLE VE MANEVRALARIYLA YENİ SÖMÜRGEÇİLİK. Çev., C. Aslan, Konuk Yay., İstanbul, 1978.
- Welch, C. E. Jr., (Der.), POLITICAL MODERNIZATION. Wadsworth Pr., California, 2. bsk., 1971.
- Zürcher, E. J., MODERNLEŞEN TÜRKİYENİN TARİHİ. İletişim Yay., İstanbul, 1995.

2. Makaleler

- Agazzi, E., "Philosophical Reflections on the Concept of Development", iç., THE IDEA OF DEVELOPMENT BETWEEN ITS PAST AND FUTURE. Der., Ioanna Kuçuradi, IFPS Pr., Ankara, 1993.
- Bellah, R. N. "Religious Aspects of Modernization in Turkey and Japan" AMERICAN JOURNAL OF SOCIOLOGY, 64, 1 (Temmuz 1958), s. 1-5.
- Chattopandhaya, D. P., "Culture, Conflict and Development", iç., THE IDEA OF DEVELOPMENT BETWEEN ITS PAST AND FUTURE. Der., Ioanna Kuçuradi, IFPS Pr., Ankara, 1993.
- Chomsky, N., "Soğuk Savaş ve Üniversite", SOĞUK SAVAŞ VE ÜNİVERSİTE. Der., N. Chomsky, Çev., M. Ceylan, Kızılelma Yay., İstanbul, 1998, s. 187-208.
- Cumings, B., "Soğuk Savaş Döneminde ve Sonrasında Bölge Araştırmaları ve Uluslararası Araştırmalar", iç., ÜNİVERSİTELER VE AMERİKAN İMPARATORLUĞU. Der., Christopher Simpson, Çev., M. Ceylan, Kızılelma Yay., İstanbul, 1999, 168-193.
- Dikeçligil, B., "Batıda Değişen Bilim Anlayışı ve Türkiye'de Sosyal Araştırmalar", iç., SOSYOLOJİDE SON GELİŞMELER VE TÜRKİYEDEKİ ETKİLERİ. Yay. Haz., Mahmut Tezcan, Nilgün Çelebi, U.T.M.K. Yay., Ankara, 1993.
- Eisenstadt, S. N., "Political Modernization: Some Comparative Notes", iç., THE DYNAMICS OF MODERNIZATION AND SOCIAL CHANGE: A READER. Der., George S. Masananat, Goodyear Pr., California, 1973.
- Eisenstadt, S. N., "Social Change and Development", iç., READINGS IN SOCIAL EVOLUTION AND DEVELOPMENT. Der., S. N. Eisenstadt, Pergamon Pr., Oxford, 1970.
- Erbaş, H., "Gelişme Yazını ve Geleceği", DOĞU BATI, Sayı: 8, Ankara, 1999.
- Eroğul, C., "Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-71", iç., GEÇİŞ SÜRECİNDE TÜRKİYE. Der., Irvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yay., İstanbul, 3. bsk., 1998.
- Gusfield, J. R., "Tradition and Modernity: Misplaced Polarities in the Study of Social Change", iç., POLITICAL MODERNIZATION. Der., Claude E. Welch, Jr., Wadsworth Pr., California, 2. bsk., 1971, s. 47-63.

- Hoselitz, B. H. "Economic Growth and Development: Non-Economic Factors in Economic Development" iç., POLITICAL DEVELOPMENT AND SOCIAL CHANGE. Der., Jason L. Finkle ve Richard W. Gable, John Willey and Sons Pr., New York, 2. bsk., 1971, s. 183-192.
- Kıray, M. B., "Akdeniz Ülkelerinde Toplumsal Tabakalaşma ve Değişme", Çev., T. Kurtarıcı, iç., TOPLUMSAL YAPI TOPLUMSAL DEĞİŞME Mübeccel B. Kıray Toplu Eserleri 4, Bağlam Yay., 1999.
- Kıray, M. B., "Modern Şehirlerin Gelişmesi ve Türkiye'ye Has Bazı Eğilimler", iç., KENTLEŞME YAZILARI. Mübeccel B. Kıray Toplu Eserleri 2, Bağlam Yay., İstanbul, 1999, s. 9-19.
- Kıray, M. B., "Toplum, Bilgi ve Türkiye", Kıray, M. B., "Values, Social Stratification and Development", iç., TOPLUMBİLİM YAZILARI. G.Ü.İ.İ.B.F. Yay., Ankara., 1982.
- Kıray, M. B., "Az gelişmiş Ülkelerde Metropolenleşme Süreçleri", iç., KENTLEŞME YAZILARI. Mübeccel B. Kıray Toplu Eserleri 2, Bağlam Yay., İstanbul, 1999, s. 152-168.
- Kıray, M. B., "Değerler, Toplumsal Tabakalaşma ve Gelişme", iç., TOPLUMSAL YAPI TOPLUMSAL DEĞİŞME Mübeccel B. Kıray Toplu Eserleri 4, Bağlam Yay., İstanbul, 1999, s. 99-116.
- Kıray, M. B., "Gelişme İle Bağlantılı Olarak Türkiye'de Değişen Toplumsal Tabakalaşma Üzerine Bazı Notlar", Çev., T. Kurtarıcı, iç., TOPLUMSAL YAPI TOPLUMSAL DEĞİŞME Mübeccel B. Kıray Toplu Eserleri 4, Bağlam Yay., İstanbul, 1999.
- Kıray, M. B., "Gelişmekte Olan Ülkelerde Sosyal Bilimler Öğretimi: Türkiye Örneği", iç., TOPLUMSAL YAPI TOPLUMSAL DEĞİŞME Mübeccel B. Kıray Toplu Eserleri 4, Bağlam Yay., İstanbul, 1999, s.22-36.
- Kıray, M. B., "Kırsal Topluluklarda Gelişme ve Liderlik", iç., DEĞİŞEN TOPLUM YAPISI. Mübeccel B. Kıray Toplu Eserleri 3, Bağlam Yay., İstanbul, 1999, s. 89-146.
- Kıray, M. B., "Modernleşmenin Temel Süreçleri", iç., TOPLUMSAL YAPI TOPLUMSAL DEĞİŞME Mübeccel B. Kıray Toplu Eserleri 4, Bağlam Yay., İstanbul, 1999, s.364-375.
- Kıray, M. B., "Sosyolojik Açısından Gelişme Kavramının İncelenmesi: Tarihsel ve Toplumsal Süreç Olarak Gelişme-İlerleme ve Türkiye Gerçeği", iç., Mübeccel Kıray, SEÇME YAZILAR. Bağlam Yay., İstanbul, 1999.
- Kıray, M. B., "Toplum Yapısındaki Temel Değişimlerin Tarihsel Perspektifi, Bugünkü ve Yarınki Türk Toplum Yapısı", iç., TOPLUMSAL YAPI TOPLUMSAL DEĞİŞME Mübeccel B. Kıray Toplu Eserleri 4, Bağlam Yay., İstanbul, 1999.
- Kıray, M. B., "Toplumsal Değişme ve Kentleşmede Düşük Gelirliler", iç., KENTLEŞME YAZILARI. Mübeccel B. Kıray Toplu Eserleri 2, Bağlam Yay., İstanbul, 1999 s.141-152.
- Kıray, M. B., "Türk Toplumunda Yapısal Değişme", iç., TOPLUMSAL YAPI TOPLUMSAL DEĞİŞME Mübeccel B. Kıray Toplu Eserleri 4, Bağlam Yay., İstanbul, 1999, s.327-341.
- Kıray, M. B., "Türkiye Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planındaki Toplumsal Planlamanın Çeşitli Yönleri Üzerine Görüşler", Çev., T. Kurtarıcı, iç., SEÇME YAZILAR. Mübeccel B. Kıray Toplu Eserleri 5, Bağlam Yay., İstanbul, 1999, s. 49-65.

- Kıray, M. B., "Türkiye'de Köy ve Köylü Sorununa Kalkınma Planlarının Yaklaşımı", iç., SEÇME YAZILAR. Mübeccel B. Kıray Toplu Eserleri 5, Bağlam Yay., İstanbul, 1999, s. 66-77.
- Kıray, M. B., "Üçüncü Beş Yıllık Planda Sosyal Politikalar", iç., SEÇME YAZILAR. Mübeccel B. Kıray Toplu Eserleri 5, Bağlam Yay., s. 78-105.
- Kıray, M. B., "Values, Social Stratification and Development", iç., TOPLUMBİLİM YAZILARI. G.Ü.İ.İ.B.F. Yay., Ankara., 1982
- Kıray, M. B., "Yaygın Eğitim: Bir Toplumsal Gelişme Aracı", iç., TOPLUMSAL YAPI TOPLUMSAL DEĞİŞME Mübeccel B. Kıray Toplu Eserleri 4, Bağlam Yay. İstanbul, 1999.
- Kuçuradi, I., "The Idea of Development Its Past and Its Present", iç., THE IDEA OF DEVELOPMENT BETWEEN ITS PAST AND FUTURE. Der., Ioanna Kuçuradi, IFPS Pr., Ankara, 1993.
- Lerner, D., "Modernization I. Social Aspects", iç., International Encyclopedia of Social Sciences. Cilt. X, Free Pr., New York, 1968.
- Millikan M. F., Rostow, W. W., "Dış Ekonomik Politika Üzerine Notlar", iç., ÜNİVERSİTELER VE AMERİKAN İMPARATORLUĞU. Der., Christoher Simpson, Çev., M. Ceylan, Kızılelma Yay., İstanbul, 2000.
- Moore, W. E., "İşlevselcilik", Çev., Ş.Tekeli, iç., SOSYOLOJİK ÇÖZÜMLEMENİN TARİHİ. Der., Tom Bottomore ve Robert Nisbet, Ayraç Yay., Ankara, 2. bsk., 1997, s. 328-369.
- Nash, M., "Some Social and Cultural Aspects of Economic Development, iç., POLITICAL DEVELOPMENT AND SOCIAL CHANGE. Der., Jason L. Finkle ve Richard W. Gable, John Willey and Sons Pr., New York, 2. bsk., 1971, s. 193-203.
- S. K. Sanderson, "Capitalism and Economic Underdevelopment" iç., MACROSOCIOLOGY. s. 167. [s. 159-185]
- Sezer, B., "Türk Sosyologları ve Eserleri 1", SOSYOLOJİ DERGİSİ. 3. Dizi, 1. Sayı, İstanbul, 1989.
- Skocpol, T., "Sosyolojinin Tarihsel İmgelemi" iç., TARİHSEL SOSYOLOJİ, BLOCH'TAN WALLERSTEIN'A GÖRÜŞLER VE YÖNTEMLER. Der., Theda Skocpol, Çev., A. Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999.
- Smelser N. J., "Mechanisms of Change and Adjustment to Change", iç., POLITICAL DEVELOPMENT AND SOCIAL CHANGE. Der., Jason L. Finkle ve Richard W. Gable, John Willey and Sons Pr., New York, 2. bsk., 1971.
- Tüfekçioğlu, H., "1950'de Türk-Amerikan İlişkilerinin Türkiye'de Geniş Çevrelerce Algılanış Biçimi", iç., 500. YILINDA AMERİKA. Yay. Haz., Recep Ertürk, Hayati Tüfekçioğlu, Bağlam Yay., İstanbul, 1994.

3. İnternet Adresleri

Inter—American Development Bank, <http://www.iadb.org>

Inter—American Institute For Social Development, <http://www.iadb.org/indes/>

International Development Association, <http://worldbank.org/ida/>

Library of Congress Country Studies, <http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/trtoc.html>

Us Agency For International Development, <http://www.info.usaid.gov>

World Bank, <http://www.worldbank.org>



ÖZGEÇMİŞ

1976 yılının Eylül ayında Almanya'nın Aalen kentinde dünyaya gelen Fahrettin Altun, ilk, orta ve lise öğrenimini Gebze'de tamamladı. 1995 yılında girdiği İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden 1998 yılının Haziran ayında mezun oldu. Aynı yılın Eylül ayında Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalında yüksek lisansına başladı. Elinizdeki çalışmayla yüksek lisans tezini sundu. Altun halen, sosyolojik kuram, modernleşme, küreselleşme ve modern Türk düşüncesi üzerine çalışmaktadır.

